

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

**Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису**

ГРИМАЛЮК ОКСАНА МИКОЛАЇВНА

УДК: 271.2:2-46:94(477.81/82)«18/19»

ДИСЕРТАЦІЯ

**БЛАГОДІЙНІСТЬ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ
У ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХХ ст.**

**07.00.01 – історія України
Гуманітарні науки**

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ О. М. Грималюк

Науковий керівник: Галуха Любов Юріївна, кандидат історичних наук, доцент

Рівне – 2018

АНОТАЦІЯ

Грималюк О. М. Благодійність Православної церкви у Волинській губернії кінця XVIII – початку XX ст. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 «Історія України» (03 гуманітарні науки). – Рівненський державний гуманітарний університет; Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України, Інститут народознавства НАН України, Рівне, 2018.

Зміст анотації

Благодійна діяльність Російської православної церкви на Волині кінця XVIII – початку XX ст. зумовлювалася загальноімперською політикою царського уряду Російської імперії з її уніфікаційними методами управління, детермінувалася розпорядженнями Синоду та єпархіальної влади і виражала певні особливості благодійництва. Ці особливості проявлялися в тому, що кошти та зусилля церкви спрямовувалися передусім на розбудову власних інституцій (церковного будівництва, місіонерства та/чи церковних братств як засобів опрацювання і русифікації місцевого населення), а соціальний аспект доброчинності не мав пріоритетного значення.

Діяльність монастирів та духовенства у здійсненні благодійницьких акцій мотивувалася здебільшого не морально-етичними чинниками, а наказами Синоду чи єпархіального керівництва і проявляла себе у вигляді пожертвувань певних сум на різні проекти: будівництво храмів, утримання церковно-парафіяльних шкіл, соціальні потреби. Встановлено, що збір пожертвувань підлягав звітності, тому така форма благодійництва мала добровільно-примусовий характер. Моральність та матеріальне становище для більшості духовенства не були головними зумовлюючими факторами благодійництва. Позатим існували приватні ініціативи доброчинності, характер благодійницької діяльності інституції духовенства визначається як добровільно-примусовий. Особливістю благодійництва православних монастирів є те, що вони значно поступалися у

кількісному і якісному вимірах харитативній діяльності Василіанських монастирів.

Поза тим окремі настоятелі монастирів та представники духовенства виявляли приватні ініціативи благодійництва, зосереджені на будівництво і благоустрій храмів, матеріальне забезпечення церковно-парафіяльних шкіл та допомогу хворим, немічним, сиротам. Зважаючи на статки чернечих інституцій, фінансова підтримка монастирями шкільництва та соціальної сфери не відповідала їхнім ресурсним можливостям.

Парафіяльне сільське духовенство не мало фінансової забезпеченості здатної особисто реалізовувати доброчинні проекти, тому вимір їхнього благодійництва обмежувався пожертвами зазвичай у кілька рублів. Переведення парафіяльного духовенства на державне утримання кардинально не змінило формального відношення священиків до благодійництва. Залежність від влади, моральні якості, почасти складні відносини з парафіянами сковували ініціативність православного духовенства в організації доброчинних товариств як внутрішньокорпоративних, так і разом з парафіянами. Натомість миряни різних станів виявляли активність та демонстрували змістовне розуміння в організації благодійницьких проектів, а священики здебільшого брали у них участь.

Не інститут духовенства згідно його статусу та покликання виступав стимулюючим фактором доброчинності, а миряни. Підтвердженням такого висновку може слугувати в цілому пасивна позиція заможного міського духовенства та єпископату щодо благодійної діяльності. У порівнянні кількісно-якісних показників церковного благодійництва з вимірами громадської доброчинності, особливо на початку ХХ ст., громадські ініціативи перевищували церковні у вирішенні багатьох соціальних питань.

Розкрито систему фінансово-матеріального забезпечення навчальних закладів духовного відомства. Розподіл асигнованих сум не мав єдиного підходу і здійснювався централізовано, указами Синоду або єпархіальної влади, єпархіальними з'їздами, училищними радами за принципом мінімізації поточних проблем. Підтримка студентів Волинської духовної семінарії, учнів та учениць

духовних училищ здійснювалася коштами держави, церкви, опікунських товариств та приватними доброчинними акціями. Звертаючись до питання доброчинності у сфері утримання церковно-парафіяльних шкіл, доводиться констатувати відсутність широкої підтримки їх з боку громадськості, що у грошовому еквіваленті складала 2%. Приклади фінансової підтримки окремими благодійниками можна розглядати у площині вирішення конкретних випадків, а не проблеми в цілому. Незважаючи на те, що церква володіла великими капіталами, частина студентів та учнів потерпала від бідності. Попри те, що початкова освіта в системі церковно-парафіяльних шкіл знаходилася під опікою духовенства, її підтримка з боку церков та монастирів складала лише 1%.

Наприкінці XIX – початку XX ст. до фінансово-матеріального забезпечення навчальних закладів духовного відомства долучилися опікунські товариства, які діяли при Волинській духовній семінарії, чоловічих та жіночих духовних училищах. Проте на потреби студентів та учнів/учениць училищ щороку витрачалася тільки невелика сума від зібраних ними коштів – приблизно п'ята частина фондового капіталу. Компоненту доброчинності доповнювали також кошти стипендійних фондів, сформованих за рахунок добровільних пожертв окремих представників духовенства та громадських осіб. Проте стипендії, які контролювалися духовною владою, не завжди доходили до адресата у повному вигляді. Факти «вільних мандрів» коштів, невикористаних на потреби вихованців залишкових сум опікунських товариств, нецільового призначення стипендій спонукають до припущення про «неефективне» використання єпархіальною владою коштів добровільних пожертв.

Вимір доброчинності в морально-етичному аспекті також мав свої особливості й характеризувався загалом мотивами виховання підростаючого покоління в дусі самодержавних інтересів при ігноруванні забезпечення його гідного життя, розвитку інтелектуального потенціалу, розумового, фізичного та естетичного виховання, перспектив соціального захисту.

Наприкінці XIX– початку XX ст. Російська православна церква на Волині мала розгалужену мережу церковно-громадських організацій, репрезентованих

головним чином церковними братствами та церковно-парафіяльними опікунствами. Ця мережа охоплювала третину парафій Волинської єпархії, але активність проявляли кілька десятків братств. Благодійницька діяльність церковно-громадських організацій, передусім великих братств, спрямовувалася на реалізацію місіонерсько-русифікаторської політики царського самодержавства в краї, що визначалося пріоритетними напрямками їхніх статутних положень. Відповідно найбільші суми витрачалися на будівництво та благоустрій церков, відкриття та функціонування церковно-парафіяльних шкіл, проведення заходів ідейно-патріотичного та морально-релігійного виховання.

Окремі церковні братства, які володіли великими капіталами, утримували лікарні, притулки й надавали медичну та матеріальну допомогу хворим і бідним людям, виділяли кошти для підтримки школярів – дітей-сиріт.

Соціальний аспект доброчинності забезпечувався монастирями, церковними братствами, парафіяльними церквами, які утримували невеликі притулки для немічних, людей похилого віку, дітей-сиріт та учнів із малозабезпечених сімей у вигляді одноразових виплат або постійних стипендій, а також надавали хворим загалом амбулаторну допомогу. Проте цей соціальний аспект благодійництва, філантропічний характер якого виразно і безпосередньо відображав сутність доброчинності, не набув активного розвитку в церковному середовищі. У окремих монастирських притулках діти не отримували належної допомоги, перебували у неприйнятних санітарно-гігієнічних умовах. На початку ХХ ст. медична допомога церкви хворим складала 0,5%.

Аналогічним було ставлення до Волинського церковно-археологічного товариства, яке потребувало підтримки. У порівнянні з фінансовим забезпеченням зовнішньополітичної місіонерської діяльності Палестинського товариства, на що духовенство єпархії систематично збирало великі кошти, увага до науково-дослідної роботи, музейної справи з боку вищої ієрархії церкви й духовенства у цьому напрямі благодійництва була неоднозначною. З одного боку, архієреї фінансово підтримували наукові установи, передусім Волинське церковно-археологічне товариство, але з іншого, у порівнянні з їхніми вагомими статками,

внесені ними кошти були незначними. Невипадково краєзнавство по-справжньому розвивалося поза церковною інституцією, зокрема на Волині – в рамках діяльності Товариства дослідників Волині. Окремі представники духовенства долучалися до науково-дослідницьких студій, краєзнавчої та пам'яткоохоронної роботи. З огляду на те, що їхні ініціативи залишалися безоплатними, цей вид діяльності духовенства розглядається як вияв доброчинності.

Аналіз напрямів, масштабів та змісту благодійництва Російської православної церкви на Волині у досліджуваний період дає підстави констатувати, що її благодійницька діяльність мала формальний характер у вирішенні соціальних питань і спрямовувалася, у частині фінансово-матеріальної допомоги, головним чином на зміцнення інституційних позицій у краї.

Ключові слова: Російська православна церква, Волинська губернія, Волинська єпархія, благодійність, православне духовенство.

Список публікацій здобувача

1. Грималюк О. Благодійність духовенства і монастирів Волинської єпархії XIX – початку XX ст. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. Рівне, 2016. Випуск 27. С. 228–233.
2. Грималюк О. Християнська моральність і матеріальна забезпеченість як чинники благодійництва православного духовенства Волинської губернії XIX – початку XX ст. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Серія «Історичні науки»*. Луцьк, 2017. № 4 (353). С. 32–38.
3. Грималюк О. Благодійність у розвитку навчальних закладів Духовного відомства у Волинській губернії XIX – початку XX ст. *Емінак: науковий щоквартальник*. Київ-Миколаїв, 2017. № 3 (19). Т. 2. С. 67–73.
4. Грималюк О. Благодійна діяльність церковних братств Волині XIX – початку XX ст. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові*

записки Рівненського державного гуманітарного університету. Рівне, 2017. Випуск 29. С. 225–230.

5. Грималюк О. Благодійна діяльність православного духовенства та громадськості на Волині у XIX – на початку XX ст. *Емінак: науковий щоквартальник*. Київ-Миколаїв, 2018. № 2 (22). Ч. 2. С. 22–26.

ANNOTATION

Hrymaliuk O. Charity of the Orthodox church in Volyn province at the end of XVIII – beginning of XX st. Qualification scientific work on the rights of manuscript.

Thesis for a candidate degree in historical sciences in specialty 07.00.01 – History of Ukraine. (03 liberal arts) – Rivne State University of Humanities; Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ethnology Institute of the National Academy of Sciences of Ukraine. – Rivne, 2018.

Annotation contents

Charitable activity of the Russian Orthodox Church in Volhyn of the late 18th and early 20th centuries was determined by the general imperial policy of the tsarist government of the Russian Empire with its unified management methods, determined by the orders of the Synod and diocesan authorities, and expressed certain peculiarities of charity. These features emerged in the fact that the church's means and efforts were directed, first of all, to building their own institutions (church buildings, missionary and / or church fraternities as means of conversion to Orthodox and russification of the local population), and the social aspect of charity was not prioritized.

The activities of the monasteries and clergy in the implementation of charity actions were motivated mostly not by moral and ethical factors, but by the orders of the Synod or diocesan leadership and manifested itself in the form of donations of certain amount of money for various projects: the construction of temples, the maintenance of church parish schools, social needs. It was established that the fundraising had to be reported, so this form of charity was voluntary-compulsory. The morality and financial

standing of the majority of the clergy were not the main determinants of charity. Later, there were private initiatives of charity, the nature of the charity of the clergy institution is defined as voluntary and compulsory. The peculiarity of the Orthodox monasteries charity is that it is significantly inferior to the quantitative and qualitative dimensions of the charitable activity of the Basilian monasteries.

In addition, some monasteries and clergy representatives showed private charity initiatives focusing on the temples construction and improvement, on the material security of church parish schools and on the financial aid of sick, infirm, orphans. Considering the wealth of monastic institutions, financial support for schools and social sphere did not match their resource potential.

The parish rural clergy did not have the financial capacity capable to personally implement charitable projects, so the measure of their charity was limited to donations, usually several rubles. The conversion of the parish clergy to state maintenance did not fundamentally change the formal attitude of the priests towards charity. Dependence on government, moral qualities, partly troubled relations with parishioners constrained the initiative of the Orthodox clergy in organizing charitable societies both intracorporate, and with parishioners. Instead, the laity of various states showed activity and demonstrated meaningful understanding in the organization of charitable projects, and the priests, in the majority, took part in them.

Not an institution of the clergy, according to its status and vocation, acted as a stimulating factor of charity, but the laity. The passive position of the prosperous city clergy and the bishops to charitable activities may serve as a confirmation to this conclusion. In comparison with the quantitative and qualitative indicators of church charity with measures of public charity, especially in the early twentieth century, public initiatives exceeded the church in solving many social issues.

The system of financial and material support of educational establishments of the spiritual department was disclosed. The allocation of the promised sums did not have a single approach and was carried out centrally, by orders of the Synod or eparchial authorities, diocesan congresses, and college councils according to minimization of current problems. The support of students of the Volyn Seminary, students of religious

schools was carried out by means of the government, churches, tutorial communities and private charitable actions. Turning to the issue of charity in the area of the maintenance of church parish schools, it is necessary to note the lack of widespread support from the public, which in the monetary equivalent was 2%. Examples of financial support by individual benefactors can be considered in the context of solving specific cases, and not the problems in general. Despite the fact that the church owned large capital, some students suffered from poverty. Despite the fact that primary education in the church parish schools was under the tutelage of the clergy, its support from churches and monasteries was only 1%.

At the end of the XIX and early XX centuries the financial and material support of educational establishments of the spiritual department were joined by the guardian societies that functioned at the Volyn spiritual seminary, male and female religious schools. However, for the needs of students and pupils of schools, only a small amount of money collected from them was spent each year - about one fifth of the stock capital. The component of charity was complemented by the scholarship funds, which were formed at the expense of voluntary donations of certain representatives of the clergy and public figures. However, scholarships controlled by the spiritual authority did not always reach the addressee in full. Facts of the "free travel" of facilities not used for the needs of pupils, of residual amounts of trustees' associations, misuse of scholarships lead to the assumption of "ineffective" use by the diocesan authorities voluntary donations funds.

The measure of charity in the moral and ethical aspect also had its peculiarities and was characterized in general by the motives of upbringing the younger generation in the spirit of autocratic interests, ignoring the provision of his dignified life, the development of intellectual potential, mental, physical and aesthetic education, and the prospects of social protection.

At the end of the XIX and early XX centuries the Russian Orthodox Church in Volyn had an extensive network of church-public organizations, represented mainly by church fraternities and church-parish guardians. This network covered one-third of the parishes of the Volyn diocese, but activity was showed by several dozens of fraternities.

The charitable work of church-public organizations, primarily large brotherhoods, was aimed at the implementation of the missionary-russification policy of the tsarist autocracy in the province, which was determined by the priority directions of their statute provisions. Accordingly, the largest amount was spent on the construction and improvement of churches, the opening and functioning of church parish schools, the implementation of ideological and patriotic and moral and religious education.

Separate church fraternities, which owned large capitals, held hospitals, shelters and provided medical and material assistance to sick and poor people, allocated funds to support orphans-pupils.

The social aspect of charity was provided by monasteries, church fraternities, parish churches, which held small shelters for the impoverished, elderly, orphans and students from low-income families in the form of lump-sum payments or permanent scholarships, as well as providing ambulatory care to patients in general. However, this social aspect of charity, whose philanthropy character concisely and directly reflects the essence of charity, has not been actively developed in the church environment. In separate monastery shelters, children did not receive adequate help, were in unacceptable sanitary conditions. At the beginning of the XX century the medical assistance of the church to the sick was 0.5%.

A similar attitude was to the Volyn Church and Archaeological Society, which needed support. Compared to the financial support of the foreign missionary activity of the Palestinian Society, on which the clergy of the diocese systematically collected large amounts of money, attention to research work, museum affairs by the higher hierarchy of the church and clergy in this area of charity was ambiguous. On the one hand, the bishops financially supported the scientific institutions, primarily the Volyn Church and Archaeological Society, but on the other hand, in comparison with their weighty states, the funds made by them were insignificant. It is no coincidence that local lore studies really developed outside the church institution, in particular, in Volyn - within the framework of the Volyn Research Society. Separate representatives of the clergy joined the research, regional studies and memorial work. Given that their initiatives remained free, this type of activity of the clergy is seen as a manifestation of charity.

The analysis of the directions, scope and content of the Russian Orthodox Church in Volyn during the period under study suggests that its charitable activity was of a formal nature in solving social issues and was directed, in terms of financial and material assistance, mainly to strengthen institutional positions in the province.

Key words: Russian Orthodox Church, Volyn province, Volyn diocese, charity, Orthodox clergy.

Publications list of Oksana Grimalyuk, applicant

1. Hrymaliuk, O. Charity of the clergy and monasteries of the Volhynian diocese of the XIX - early XX centuries. *Actual problems of national and world history. Scientific notes of the Rivne State University of the Humanities*. Rivne, 2016. Issue 27. pp. 228-233.
2. Hrymaliuk, O. Christian morality and material security as factors of the charity of the Orthodox clergy of the Volyn province in the XIX - early XX centuries. *Scientific Herald of Lesya Ukrainka Eastern European National University Series "Historical Sciences"*. Lutsk, 2017. No. 4 (353). pp. 32-38.
3. Hrymaliuk, O. Charity in the development of educational institutions of the Ecclesiastical subordination in Volyn province in the XIX – early XX centuries. *Eminak.Kyiv-Mykolaiv*, 2017. № 3 (19). P. 2. pp. 67–73.
4. Hrymaliuk, O. Charitable activity of the church fraternities of Volyn of the XIX - early XX centuries. *Actual problems of national and world history. Scientific notes of the Rivne State University of the Humanities*. Rivne, 2017. Issue 29. pp 225–230.
5. Hrymaliuk, O Charitable activity of the Orthodox clergy and community in Vohyn in the XIX - early XX centuries. *Eminak.Kyiv-Mykolaiv*, 2018. № 2 (22). P. 2. pp. 22–26.

ЗМІСТ

ВСТУП	14
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	19
1.1. Ступінь наукової розробки проблеми	19
1.2. Опубліковані та неопубліковані джерела	35
1.3. Основні методологічні аспекти вивчення теми	49
Висновки до першого розділу	58
РОЗДІЛ 2. БЛАГОДІЙНИЦТВО МОНАСТИРІВ ТА ДУХОВЕНСТВА В КОНТЕКСТІ ЇХНЬОГО ІНСТИТУЦІЙНОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ	60
2.1. Особливості благодійництва православних та василіанських монастирів: порівняльний аналіз	60
2.2. Моральність та матеріальне становище православного духовенства як зумовлюючі фактори його відношення до благодійництва	72
2.3. Приватні ініціативи доброчинності волинського духовенства та громадськості	83
Висновки до другого розділу	92
РОЗДІЛ 3. КОМПОНЕНТА БЛАГОДІЙНОСТІ В СИСТЕМІ ФІНАНСОВО-МАТЕРІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ДУХОВНОГО ВІДОМСТВА	94
3.1. Кошти держави, церкви та опікунських товариств у забезпеченні студентів Волинської духовної семінарії та учнів чоловічих духовних училищ	94
3.2. Фінансово-економічний стан жіночих училищ духовного відомства	104
3.3. Утримання церковно-парафіяльних шкіл	117
Висновки до третього розділу	124
РОЗДІЛ 4. БЛАГОДІЙНИЦТВО ЦЕРКОВНО-ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ	126
4.1. Вияви благодійництва у місіонерських напрямках діяльності церковних братств	126
4.2. Соціальний аспект доброчинності церковних братств	151
4.3. Церковно-парафіяльні опікунства Волинської єпархії	156
4.4. Доброчинна наукова праця духовенства та його участь у роботі Волинського церковно-археологічного товариства	162
Висновки до четвертого розділу	175
ВИСНОВКИ	177
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	184
ДОДАТКИ	221

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Держархів Волинської обл. – Державний архів Волинської області

Держархів Житомирської обл. – Державний архів Житомирської області

Держархів Рівненської обл. – Державний архів Рівненської області

ВЕВ – «Волынские епархиальные ведомости»

ВЦАТ – Волинське церковно-археологічне товариство

ІРНБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського

КТОПСІМ – Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва

ПСЗРИ – «Полное собрание законов Российской империи»

РПЦ – Російська православна церква

ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України, м. Київ

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасні суспільно-політичне життя та соціально-економічні процеси у державі, суперечливі тенденції в духовно-культурній сфері зумовлюють необхідність поглиблення комунікативних зв'язків державних, громадських, релігійних інституцій у вирішенні завдань, спрямованих на утвердження національних традицій та світоглядних цінностей, формування високоморальної особистості, вирішення гуманітарних проблем. Одним із інтегруючих імперативів такої взаємодії виступає благодійництво.

Феномен благодійництва у широкому розумінні не обмежується наданням матеріально-фінансової допомоги потребуючим суб'єктам, але виразно проявляється в аспектах соціально-психологічної реабілітації, патріотичного виховання, виконання освітніх й екологічних програм. Місцеві органи влади, волонтерські організації та окремі церкви нерідко поєднують зусилля у здійсненні певних допомогових акцій. Проте для досягнення вагомих результатів у реалізації значущих соціальних проектів постає потреба конституювання нових форматів доброчинності, міжрегіональної співпраці, ефективного використання коштів.

У цьому зв'язку практичного значення набуває вивчення історичного досвіду благодійницької діяльності в різних суспільно-політичних, економічних та соціокультурних умовах, різних інституцій, у тому числі церковних. Актуальність обраної для дослідження проблеми визначається й іншими критеріями, зокрема регіональною специфікою та ступенем її наукової розробки. Попри значну увагу вчених до історії церковно-релігійного життя та громадського благодійництва періоду царського самодержавства власне благодійницька діяльність кліру та вірних Російської православної церкви у Волинській губернії не стала предметом комплексного вивчення.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота є складовою частиною тем кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету «Політичний, соціальний та культурно-освітній розвиток України в XIX – XX століттях» (№ 0112U003648), «Суспільно-політичні

процеси та розвиток культури на теренах Волині від найдавніших часів до кінця XX століття» (№ 0116U006143).

Тема дисертації затверджена вченою радою Рівненського державного гуманітарного університету (протокол № 5 від 30 грудня 2011 р.).

Мета роботи полягає у комплексному аналізі масштабів, змісту та особливостей благодійницької діяльності Російської православної церкви на Волині в умовах політики царського самодержавства.

Досягнення мети передбачає розв’язання наступних **завдань дослідження**:

- визначити основні теоретично-методологічні підходи у вивченні теми;
- узагальнити соціальні ініціативи монастирів та духовенства Волинської єпархії;
- проаналізувати доброчинні ініціативи у системі фінансово-матеріального забезпечення навчальних закладів духовного відомства;
- виявити напрямки, форми та з’ясувати характер харитативної діяльності церковно-громадських організацій;
- визначити та порівняти кількісно-якісні виміри благодійництва церковних інституцій, окремих громадських доброчинних товариств і приватних осіб.

Об’єкт дослідження – сфера надання/отримання благодійницької допомоги в межах Волинської губернії та інституцій Волинської єпархії.

Предмет дослідження – форми, методи та засоби благодійницької діяльності Російської православної церкви у Волинській губернії кінця XVIII – початку XX ст.

Територіальні межі дослідження окреслюють терени сучасних Волинської, Рівненської, західної частини Житомирської, північних частин Тернопільської та Хмельницької областей, які за адміністративним поділом Російської імперії входили до складу Волинської губернії.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період перебування Волинської губернії у складі Російської імперії. Нижня межа обумовлена приєднанням Волині до складу Російської імперії після другого (1793) і третього (1795) поділів Польщі. Верхня межа – 1917 р. – пов’язана з падінням царського

самодержавства, що спричинило нові умови функціонування Православної церкви у Волинській губернії.

Методи дослідження. У процесі вивчення проблеми застосовувалися принципи і методи загальнонаукового та історичного аналізу. Основними стали традиційні принципи історизму, об'єктивності, всебічності, які реалізовані в роботі шляхом використання загальнонаукових методів (системно-структурного, логічного, аналізу і синтезу, індукції і дедукції), спеціально-історичних (проблемно-хронологічного, порівняльного, мікроісторичного). У з'ясуванні обставин, мотивів здійснення благодійницької допомоги враховано західний досвід соціальної історії та використано просопографічний метод. Визначальну роль у дослідженні відіграли різновидові джерела, до опрацювання текстового масиву яких було застосовано метод контент-аналізу. Послугуючись логіко-семантичним методом, в роботі визначено зміст понятійно-категоріального апарату.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що у здійсненні комплексного дослідження наукової проблеми *вперше*:

- з'ясовано, що благодійницька діяльність монастирів та духовенства у більшості випадків детермінувалася розпорядженням Синоду та єпархіальної влади, тобто мала добровільно-примусовий характер;
- виявлено, що у кількісно-якісному вимірі громадська доброчинність переважала церковну;
- встановлено, що кошти та зусилля церкви спрямовувалися першочергово на розбудову церковно-релігійних інституцій, а соціальний аспект доброчинності не мав пріоритетного значення.

Удосконалено:

- методику аналізу результатів соціальних заходів кліру та вірних Православної церкви;
- практику дослідження діяльності православних церковних братств та інших громадських структур, що виходила за межі місіонерства.

Отримали подальший розвиток:

- положення щодо використання соціальних ініціатив Православною церквою не лише для харитативної праці, але й для реалізації місіонерсько-русифікаторської політики;
- висновки щодо доброчинної праці окремих представників православного духовенства у сфері пам'яткознавства та історичного краєзнавства;
- узагальнення про приватні ініціативи доброчинності в середовищі православного духовенства, які реалізовувалися у форматах корпоративної підтримки, участі у товариствах опіки, наданні матеріально-фінансової допомоги соціально незахищеним верствам населення.

Теоретичне і практичне значення одержаних результатів. Висновки, основні положення наукової новизни та фактичний матеріал дослідження поглиблюють студії з історії та культури України, окремих її регіонів. Результати роботи можуть бути використані при написанні спеціальних й узагальнюючих праць, при підготовці навчальних програм, курсів та спецкурсів вищої школи з історичних, релігієзнавчих та соціологічних дисциплін. Практична цінність одержаних результатів визначається також доцільністю використання органами влади та церковними структурами досвіду впровадження ініціатив в соціально-економічній сфері, спрямованих на формування громадянського суспільства, консолідацію української нації.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертаційної роботи розглядалися на розширеному засіданні кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету, а також були висвітлені в доповідях на 19 наукових конференціях: 6 міжнародних («Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» (Рівне, 7–8 грудня 2016 р.; «Historyk-Fakt-Metoda» (Ченстохова (Республіка Польща), 5-6 квітня 2017 р.); «Християнство в Україні: історія, культура, сучасність в контексті суспільно-політичних трансформацій» (Рівне, 23 травня 2017 р.); «Модернізаційні процеси на Волині в XIX – на початку XX ст. (Луцьк, 19–20 жовтня 2017 р.); «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» (Рівне, 6–7 грудня 2017 р.); «VI Андріївські читання» (Рівне, 15 травня 2018 р.), 9 всеукраїнських («Наукові сесії Товариства

імені Т.Г. Шевченка» (Львів, XXIII, 2012 р.; XXIV, 2013 р.; XXV, 2014 р.; XXVI, 2015 р.; XXVII 2017 р.; XXVIII, 2018 р.); «Людина і суспільство: економічний та соціокультурний розвиток» (Рівне, 26 березня 2015 р.); «Роль науки, релігії та суспільства в контексті реформування вищої школи» (Рівне, 1 листопада 2016 р.); «Цінність людського життя в Україні та сучасному світі» (Рівне, 31 жовтня 2017 р.), 4 загальноуніверситетських звітних наукових конференціях викладачів, співробітників, докторантів, аспірантів і студентів Рівненського державного гуманітарного університету (Рівне, 2012, 2013, 2017, 2018 рр.).

Публікації. За темою дослідження опубліковано 5 статей у фахових наукових виданнях, у тому числі 2 – у наукометричних виданнях.

Структура роботи обумовлена поставленою метою та визначеними завданнями. Робота складається із основної частини, вступу, чотирьох розділів та висновків, списку використаних джерел та літератури, а також додатків. Загальний обсяг дисертації становить 227 сторінок, із них основного тексту 182 сторінки. Список використаних джерел включає 404 найменування, з яких 200 позицій архівних документів і матеріалів.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Ступінь наукової розробки проблеми

Політика царського уряду в прагненні перекласти вирішення значної частини соціальних проблем на саме суспільство, державна підтримка благодійних товариств, вироблення для їхньої діяльності нормативно-правової бази тощо, з одного боку, а також ініціативи небайдужих громадян щодо надання допомоги потребуючим – з іншого, зумовили появу великої кількості відповідної наукової, публіцистичної, пропагандистської літератури в Російській імперії наприкінці XIX – початку XX ст. Така література вже належним чином проаналізована попередніми дослідниками. Зокрема, Г.Махорін зазначав, що дореволюційні автори Е.Максимов, А.Никитин, П.Георгієвський, В.Дерюжинський, А.Ігнатович, Н.Лучинський, А.Коровин, В.Мозговий та ін. у книгах, брошурах, на сторінках періодичних видань «Благотворительность в России», «Трудовая помощь», «Вестник благотворительности», «Детская помощь», розкривали причини соціальних катаклізмів, обґрунтовували необхідність доброчинної допомоги, висвітлювали масштаби благодійництва, ділилися досвідом організації благодійницьких товариств¹. На території України про благодійництво писали В.Василенко, П.Єфименко, Н.Сумцов².

Дореволюційна історіографія, присвячена благодійницькій проблематиці, вже достатньо проаналізована у працях сучасних вітчизняних вчених, де досліджено різні аспекти благодійницької діяльності передусім в Україні, у тому числі частково в межах Волинської губернії. Зокрема, О.Донік та І.Суровцева³ охарактеризували меценатство родин Терещенків, Симиренків, Харитоненків,

¹ Махорін Г. Благодійна діяльність на Волині (1793–1917): історичний аспект.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Луганськ, 2007. С. 12-14.

² Василенко В. Шпиталь в м. Боромле. *Киевская старина*. 1883. № 9–10; Єфименко П. Шпитали в Малороссии. *Киевская старина*. 1883. № 4. С. 709–727; Сумцов Н. К вопросу о призрении слепых и всяких нищих. *Киевская старина*. 1904. № 7. С. 131–151.

³ Донік О. Доброчинна та культурно-освітня діяльність родини Терещенків в Україні (друга половина XIX – поч. XX ст.): автореферат дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2001. 20 с.; Суровцева І. Меценатство в Україні другої половини XIX – початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2006. 228 с.

Яхненків, а С.Поляруш дослідив становлення і розвиток благодійництва на території Лівобережної України, здійснив порівняльний аналіз діяльності органів державної опіки і громадських товариств⁴. У працях Ф.Ступака головна увага сфокусована на висвітленні діяльності приказів громадської опіки, роботі земських благодійних товариств, медичної допомоги й доброчинності філантропічного характеру загалом⁵.

До окремої історіографічної групи доцільно віднести праці вітчизняних дослідників, які відображають благодійницьку діяльність деяких етноконфесій, національних меншин або у сфері освіти, медичної допомоги тощо в межах Правобережної України XIX – початку XX ст. Так, О.Буравський у праці «Римо-Католицька церква на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.)»⁶ розкрив активну благодійницьку діяльність католицького духовенства, яка не обмежувалася конфесійним визначенням і поширювалася на представників інших віросповідань.

В означеному контексті найбільш розробленою є проблематика благодійницької діяльності у сфері освіти. Крім узагальнених праць⁷, вагоме значення мають роботи Н.Сейко «Доброчинність поляків у сфері освіти України (XIX – поч. XX ст.) та Л.Єршової «Жіноча освіта на Волині»⁸. Поряд із ґрунтовними дослідженнями цінний фактологічний матеріал містять розвідки з окремих питань⁹, у тому числі про напрями роботи товариства лікарів Волинської

⁴ Поляруш С. Становлення і діяльність органів державної опіки та громадської благодійності на Лівобережній Україні (1775–1918): автореферат дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 1996. 18 с.

⁵ Ступак Ф. Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.): дис. ... док. іст. наук: 07.00.01. Київ. 2010. 434 с.; Ступак Ф. Діяльність благодійних товариств Києва (друга половина XIX – поч. XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 1997. 210 с.

⁶ Буравський О. Римо-католицька церква на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.): Монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2013. С. 345–379, 378.

⁷ Нарадько А. Благодійність у розвитку освіти в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): автореферат дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2003. 20 с.; Степаненко Г. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.): автореферат дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2002. 20 с.

⁸ Сейко Н. А. Доброчинність поляків у сфері освіти України (XIX – поч. XX ст.). Київський учбовий округ: Монографія. Житомир: Полісся, 2007. 320 с.; Єршова Л. Жіноча освіта на Волині: монографія. Житомир: Полісся, 2006. 488 с.; Єршов В. Шпиталь сестер шариток у Житомирі ... С. 59–65.

⁹ Махорін Г. Благодійна діяльність як суспільне явище XIX – початку XX ст. *Наук. вісник «Гілея»*. Вип. 6. К., 2006. С. 59–65; Махорін Г. Діяльність Волинського приказу громадської опіки. *Вісник Академії праці і соціальних відносин федерації профспілок України*. Вип. 2. К., 2003. С. 178–184; Махорін Г. Діяльність Житомирського благодійного товариства як приклад активізації доброчинності в другій половині XIX – на початку XX ст. *Іст. записки Східноукраїнського нац. ун-ту імені Володимира Даля*. – Вип. 12. Луганськ, 2006. С. 38–42; Поліщук В., Матвійчук Н. Соціальні витоки благодійництва в Україні. *Наукові записки Нац. ун-ту «Острозька академія»*. Острог: Вид. НаУОА, 2002. Т. 4. С. 385–390.

губернії у 1885 р.¹⁰ або про стан медичного забезпечення та лікування хворих у Волинській губернії 1878 р.¹¹. Для компаративного аналізу масштабів благодійництва важливим є дослідження В.Єршова історії католицького ордену шариток у Житомирі, де вони набули розвитку за підтримки волинського губернатора В.Гіжицького й на початку 40 років ХХ ст. утримували в місті до 300 убогих і хворих, а також надавали опіку 100 дітям¹². Як зазначає автор, у 1865 р. житомирських шариток (медичних сестер) царська влада прогнала з міста, їхні приміщення передала під російський військовий шпиталь, а костел і каплицю – православній церкві¹³.

Узагальненою працею з історії благодійництва безпосередньо на Волині періоду ХІХ – початку ХХ ст. є дисертаційна робота Г.Махоріна¹⁴. У праці проаналізовано законодавчу базу Російської імперії, яка регулювала благодійницьку діяльність, починаючи зі спеціальних статей про створення і діяльність «Приказів громадської опіки» у «Положенні про губернії» 1775 р. Надалі правила доброчинної діяльності визначалися «Статутом про громадську опіку» 1857 р., «Положенням про церковнопарафіяльні опікунства» 1864 р., імператорськими указами та ін. законодавчими актами. Автор зауважує, що до справи благодійництва долучилися представники імператорської родини, чиновники губернського і повітового рівнів (як ініціатори створення або почесні члени доброчинних організацій), а відповідна нормативно-правова база забезпечувала можливість державній владі контролювати благодійницьку діяльність. Умежах Волинської губернії створення та діяльність благодійних товариств регулював «Волинський Приказ громадської опіки», а пізніше – «Волинське земське управління» та «Волинське губернське у справах про товариства і спілки присутствіє»¹⁵.

¹⁰ Мартинюк М. Деякі напрямки роботи товариства лікарів Волинської губернії у 1885 р. *Наук. записки «Велика Волинь»*. Вип. 12. Житомир: Вид. М.Косенко, 2009. С. 140–142.

¹¹ Шалагінова О. Статистичний опис Волинської губернії. *Наук. записки «Велика Волинь»*. Вип. 12. Житомир: Вид. М.Косенко, 2009. С. 50.

¹² Єршов В. Шпиталь сестер шариток у Житомирі... 55.

¹³ Там. С.56.

¹⁴ Махорін Г. Благодійна діяльність на Волині (1793–1917):... 204 с.

¹⁵ Там само. С. 84.

У третьому розділі зазначеної вище наукової праці Г.Махорін аналізує джерела фінансування благодійницької діяльності (членські внески, пожертви приватних осіб, державні кошти, відсотки від вкладених капіталів, кошти від орендованого майна, грошові збори від концернів, читання лекцій, продажу благодійних лотерей, літератури); відзначає значний внесок у справу доброчинності на Волині таких осіб, як Ф.Терещенко, І.М. де Шодуар, Ф.Любомирський та ін.; розкриваючи структуру функціонування благодійності, класифікує доброчинні товариства за напрямками та специфікою їхньої діяльності: товариства загального типу, товариства взаємодопомоги, доброчинні об'єднання допомоги учням і студентам, товариства надання медичної допомоги, товариства за національною і релігійною ознаками¹⁶.

На нашу думку, така класифікація є дещо суперечливою, оскільки багато товариств однієї групи можна віднести й до іншої: наприклад, подані автором у додатках єврейські благодійні товариства (32 товариства) однаково відповідають класифікаційній групі за національною і релігійною ознаками, групі товариств взаємодопомоги (товариства допомоги бідним євреям Заслав'я, Волочиська, Рогачова, Рівного та ін.), групі товариств медичного спрямування (Товариство надання допомоги єврейським породіллям м. Рівного, Товариство допомоги бідним породіллям і хворим жінкам-євреям м. Овруча та ін.).

Цілком слушними є висновки Г.Махоріна, що на розвиток благодійництва впливали фактори державної політики, формування ринкових відносин та змін у соціальній структурі населення, наростання громадської активності¹⁷. Останній фактор зумовлював протидію царського уряду організації благодійних товариств серед національних меншин, передусім поляків або католиків у цілому. Відтак, у конфесійному/етноконфесійному відношенні царський уряд закономірно надавав всебічну підтримку благодійницькій діяльності православної церкви, натомість намагався обмежити розвиток німецько-лютеранських, чеських неправославних, польсько-католицьких доброчинних товариств. Дослідники вказують на численні

¹⁶ Там само. С. 90-160.

¹⁷ Там само. С. 165-168.

факти відмови з боку влади у реєстрації таких товариств, їх закриття, переслідування активних діячів¹⁸.

Охарактеризована вище література, яка відображає загальні тенденції розвитку благодійництва або його окремі аспекти в Російській імперії, Україні, зокрема, в межах Волинської губернії, не стосується безпосередньо об'єкт-предметної сфери вивчення благодійницької діяльності православної церкви на Волині періоду XIX – XX ст., але вона відтворює необхідний контекст для визначення суспільної ролі благодійницької діяльності церковних інституцій. Принагідно зауважимо, що в історіографічному масиві з благодійницької проблематики сучасних вітчизняних вчених, на відміну від значної частини досліджень громадської доброчинної діяльності, благодійництво православної церкви репрезентоване тільки окремими працями або згадується фрагментарно в текстах узагальнюючих робіт¹⁹. Такий ступінь наукової розробки проблеми, характерний, у тому числі, для історико-краєзнавчих студій Волині, обумовив вибір проблемного підходу історіографічного аналізу, відповідно до визначених за змістом нашої праці досліджуваних питань.

Насамперед, вважаємо за доцільне проаналізувати окремі праці дореволюційних авторів, які більшою чи меншою мірою відтворюють контекст православно-церковного життя Волині XIX – початку XX ст. Помітне місце серед них займають дослідження Н.Теодоровича²⁰, який у 5-ти томному виданні здійснив історико-статистичний опис церков і парафій Волинської єпархії подав відомості з історії населених пунктів Волинської губернії. Проте для вивчення благодійництва православної церкви важливе значення має цього автора книга «Волинська духовна семінарія», де з-поміж багатьох питань міститься інформація про матеріальне забезпечення волинських семінаристів²¹.

¹⁸ Буравський О. Римо-католицька церква на Правобережній Україні... С. 352-355.

¹⁹ Кравченко О. Благодійна діяльність православної церкви в Харківській єпархії (1799–1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2003. 220 с.; Устав Седлицкого Свято-Георгиевского братства. ВЕВ. 1903. № 2, ч.оф. С. 759.

²⁰ Теодорович Н. Волынь в описании городов, местечек и сёл. В церковно-историческом, географическом, археологическом и др. отношениях. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии: в 5 т. Почаев: Тип. Почаево-Успенской Лавры, 1903. Т. 2: Ровенский, Острожский и Дубенский уезды. С. 657–661.

²¹ Теодорович Н. Волынская духовная семинария. Почаев: Типография Почаевской Успенской Лавры, 1901. 1023 с.

У праці К.Левитського, присвяченій архієпископу Модесту Стрельбицькому, розкрито різносторонню діяльність владики, у тому числі добродійну підтримку Церковно-археологічного товариства²².

Окремий фактичний матеріал про благодійництво церкви або представників кліру і парафіян міститься у краєзнавчих розвідках, статтях А.Малевица, присвячених історії Тригирського монастиря²³.

Загалом таких публікацій чимало. За даними І.Лозов'юка, тільки на сторінках «Волинських єпархіальних відомостей» протягом 1867 – 1915 рр. було опубліковано понад тисячу різноманітних краєзнавчих робіт²⁴.

Дореволюційні дослідження, хоча й містять значні обсяги фактичного матеріалу з церковної історії, проте обмежуються описовістю та ілюстративністю. Під тиском різних обставин (цензури, власного сумління) їхні автори трактували історію православ'я в дусі ідеологічних вимог царизму. Наприклад, у праці професорів Київської духовної академії М.Петрова та І.Малишевського «Волинь: исторические судьбы Юго-Западного края» упевнено проголошується, що Волинь була з давніх часів і залишається у складі Російської держави, і, що «немає тепер місця українським прагненням до відокремлення краю в будь-якому відношенні»²⁵. У цій та інших дореволюційних працях аналогічно висувається теза про споконвічну приналежність волинян до російського православ'я, й, відповідно, ліквідація унії та утвердження Російської православної церкви царським самодержавством розглядається як «повернення православ'я на свою давню землю – Волинь»²⁶.

Цілком очевидно, що подібні інтерпретації потребують вивірення, а контекст діяльності Російської православної церкви на Волині – наукового концептуального осмислення. Без такого осмислення проблему благодійництва як

²² Левитский К. Высокопреосвященнейший Модест, архиепископ Волынский и Житомирский. Почаев: Тип. Почаевской Успенской Лавры, 1902. 661 с.

²³ Малевиц А. Тригорский Преображенский монастырь: исторический очерк. ВЕВ. 1898. № 10, ч.неоф. С. 386; Малевиц А. Тригорский Преображенский монастырь: исторический очерк. ВЕВ. 1898. № 11–12, ч.неоф. С. 423–435.

²⁴ Lozowiuk I. Bibliografia artykułow naukowych oglozonuch w «Wolynskich Eparchialnych Wiadomosciach». Równe, 1938. 72 s.

²⁵ Волинь: исторические судьбы Юго-Западного края / сост. П.Н.Батюшков. СПб.: Тип. Тов-ва «Общественная польза», 1888. С.287.

²⁶ Там само

аспект діяльності РПЦ на Волині оцінити об'єктивно, з наукових позицій, неможливо.

Серед праць сучасних вітчизняних дослідників православного життя Волині XIX – початку XX ст. новим концептуальним підходом вирізняється монографія С.Жилюка «Російська православна церква на Волині (1793–1917 рр.)»²⁷, яка є базовою у відтворенні контексту діяльності Російської православної церкви на Волині. Вчений на основі широкого кола джерел обґрунтовує ключове завдання цього інституту в краї – здійснення русифікації населення та утвердження у його свідомості віроповідданства царському самодержавству, що у практичній площині реалізовувалося засобами будівництва церков і монастирів, поширенням церковнопарафіяльних шкіл, діяльністю церковних братств, залученням духовенства до політичного життя і, навіть, до науково-краєзнавчої роботи, яку церковне керівництво намагалося контролювати і тримати у руслі висвітлення історичного минулого з позицій ідеологічних вимог Російської імперії.

Інформаційно-фактологічна цінність праці полягає в тому, що наукове вирішення кожного питання супроводжується даними про державне фінансування, кошти приватних осіб у вигляді благодійних внесків, зібраних у добровільно-примусовому порядку пожертв чи оплати за навчання у духовно-навчальних закладах. Це дає можливість виокремити частку добродійних грошових надходжень у фінансуванні різних інституцій Волинської єпархії, визначити роль опікунських товариств у матеріальному забезпеченні, наприклад, студентів Волинської духовної семінарії²⁸ чи духовних училищ²⁹. Значну увагу в роботі приділено діяльності церковних братств³⁰. Висвітлюючи факти добродійної праці братчиків, автор наголошує, що головне завдання братств полягало все ж таки у послабленні польсько-католицького впливу та русифікації краю. За його даними, станом на 1914 р. кількість церковних братств в Російській імперії зросла до 700. Вони діяли переважно в західних губерніях і тільки Перша світова війна «перешкодила широко використати їх як форму місіонерсько-

²⁷ Жилюк С. Російська православна церква на Волині (1793–1917 рр.). Житомир: Журфонд, 1996 174 с.

²⁸ Там само. С. 30-31.

²⁹ Там само. С. 35, 38.

³⁰ Там само. С. 57-68.

русифікаторської політики на околицях імперії»³¹. Торкаючись питання благодійницької діяльності монастирів, С.Жилюк зазначає, що ця діяльність мала формальний характер, що кошти, які перераховували монастирі Волинської єпархії на утримання духовно-навчальних закладів чи дітей-сиріт, були незначними³².

У аналізованій праці благодійництво розглядається побіжно, як окремий аспект діяльності Російської православної церкви на Волині. Тому цілком очевидно, що вирішення наукової проблеми благодійництва Російської православної церкви в межах Волинської губернії потребує ґрунтовного і всебічного вивчення кожного окремого вищезазначеного напрямку.

У здійсненні компаративного аналізу благодійницької діяльності василіанських і православних монастирів важливого значення набуло те, що вітчизняні дослідники, зокрема В.Білик, В.Лось, М.Саламаха, Р.Шеретюк³³ однаково відзначають велику роль Василіанського ордену у фінансово-матеріальному забезпеченні освіти. Натомість у висвітленні історії православних монастирів, як дореволюційні³⁴, радянські³⁵, так і сучасні дослідники³⁶ акцентують увагу на землеволодінні монастирів або їхньому господарському комплексі в цілому. Дещо не вписується у такий концептуальний підхід праця В.Климова «Українські православні монастирі та чернецтво: позиція в національній історії»³⁷, де певною мірою упереджено подається виключно позитивна оцінка ролі православних монастирів в утвердженні і розвитку

³¹ Там само. С. 68.

³² Там само. С. 20.

³³ Білик В. Греко-уніатська церква у Правобережній Україні наприкінці XVIII – у 30-х рр. XIX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Луцьк, 2009. 243 с.; Лось В. Василіанські монастирі як основна опора унії на Волині (кінець XVIII – перша третина XIX ст.). *Наук. зб. «Велика Волинь»*. Вип. 31. Житомир: М.А.К. Лтд., 2004. С. 240–247; Саламаха М. Освітня діяльність чину Св. Василя Великого на Правобережній Україні кінця XVIII – першої третини XIX ст. *Наукові записки Національного ун-ту «Острозька академія». Історичні науки*. Вип. 4. Острог: Вид-во НаУОА, 2011. С. 170–181.; Шеретюк Р. Греко-Уніатська Церква в контексті етноконфесійної політики Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – XIX ст.): Монографія. Рівне. Волинські обереги, 2012. 432 с.

³⁴ Любинецкий Н. Землевладение церквей и монастырей Российской империи. СПб.: ЦСК МВД, 1900. 150 с.

³⁵ Русское православие: вехи истории / Шапов Я. Н., Сахаров А. М., Зимин А. А.: под. ред. А.И.Клибанова. М.: Политиздат, 1989. 719 с.

³⁶ Мартинів Ю. Вплив господарського комплексу Почаївської лаври на економічний розвиток краю у XIX – початку XX ст. *Матеріали Всеук. наук.-практ. конф. «Українське православ'я у контексті вітчизняної історії та суспільних трансформацій» (27–28 листопада, м. Тернопіль)*. Тернопіль: Вид. «Літопис», 2014. С. 38–41.

³⁷ Климов В. Українські православні монастирі та чернецтво: позиція в національній історії: Монографія. К.: Ін-т філос. НАН України, 2008. 883 с.

православної церкви в Україні, але не відображена їхня позиція, що важливо для нашого предмету дослідження, щодо соціальних проблем.

Окрему групу складають праці, де розкриваються проблеми падіння морального рівня православного духовенства після ліквідації унії та його матеріального забезпечення царським самодержавством. Прикметно, що так само у дослідженнях дореволюційних³⁸, радянських³⁹ і сучасних вітчизняних авторів⁴⁰ в цілому однаково характеризуються доволі напружені відносини парафіяльного духовенства з селянами, відзначається низький рівень православного кліру середини XIX ст. За оцінкою сучасних вчених, ця напруженість зберігалася й на початку XX ст., коли православне духовенство, особливо міське, мало належне матеріальне забезпечення.

Залишається нез'ясованим питання: наскільки матеріальне становище духовенства та його відносини із парафіянами впливали негативно/позитивно на благодійництво у частині їхньої взаємодопомоги? Історіографія Волинської єпархії не містить однозначної відповіді на це питання. Звернення до досліджень благодійництва інших єпархій, зокрема Харківської та Полтавської⁴¹, також не дало очікуваних результатів. Наприклад, С.Федоренко досить позитивно оцінює благодійницьку діяльність духовенства Полтавської єпархії у сфері початкової освіти, але не вказує витрачених духовенством та монастирями, що, за її твердженням, «відіграли важливу роль у сприянні розповсюдження освіти...»⁴² коштів на цю справу. Натомість вона подає інформацію про фінансування церковнопарафіяльних шкіл Полтавським губернським земством (3000 руб. щорічно), опікунами – поміщиками та іншими благодійниками (процентні

³⁸ Антонович П. Из недавнего прошлого Волыни. П.Антонович ВЕВ. 1909. № 24, ч. неоф. С. 490–494; Давидович Б. Судьбы православия и русской народности на Волыни в последнее столетие (1796–1896). Почаев: Тип. Почаево-Успенской Лавры, 1896. 36 с.

³⁹ Грекулов Е., Курочкин П. Церковь, самодержавие, народ (вторая половина XIX – начало XX века). Москва: Наука, 1969. 182 с.; Русское православие: вехи истории... 719 с.

⁴⁰ Жилюк С. Російська православна церква на Волині ... 174 с.; Крижанівський О., Плохій С. Історія церкви та релігійної думки в Україні: Навч. посібник : у 3-х кн. – Кн. 3: Кінець XVI – середина XIX століття. Львів: К.: Либідь, 1994. 336 с.; Надтока Г. Православна церква в Україні 1900–1917 рр.: соціально-релігійний аспект. К.: Знання, 1998. 271 с.

⁴¹ Кравченко О. Благодійна діяльність православної церкви в Харківській єпархії... 220 с.; Федоренко С. Благодійницька діяльність православного духовенства Полтавської єпархії на ниві народної освіти в XIX столітті. *Наук. праці іст. факульт. Запорізького держ. ун-ту*. Запоріжжя: ЗНУ, 2006. Вип. XX. С. 62–68.

⁴² Федоренко С. Благодійницька діяльність православного духовенства... С. 65.

відрахування від банківських вкладів поміщиці О. Гавриленко – 5000 руб., поручика Г. Де-Веки – 1000 руб., поміщика Судієнка – 19000 руб.)⁴³. Таким чином, попри ґрунтовне дослідження, висновок не узгоджується із доказовою базою. Подібні недоопрацювання, коли оцінка благодійництва обмежується або констатацією фактів без з'ясування спонукальних мотивів та ресурсних можливостей, або доброчинні акції окремих осіб з боку духовенства і парафіян ототожнюються з благодійницькою діяльністю церкви в цілому, потребують подальшого, більш поглибленого, вивчення, контент-аналізу фактологічного матеріалу, відтворення контексту.

У цьому зв'язку постає необхідність виокремлення приватних ініціатив доброчинності із контексту благодійницької діяльності церкви, що зумовлює залучення відповідної літератури. Особливо цінною у вивченні означеного питання виявилась колективна праця І. Кучерука та Є. Тимиряєва, присвячена священику-місіонеру А. Остальському⁴⁴, де міститься чимало інформації також про його сучасників із середовища духовенства та віруючих, котрі займалися благодійницькою діяльністю. У дисертаційній роботі В. Борщевича «Православне духовенство Волині у ХХ ст.»⁴⁵ подано деякі факти приватних ініціатив благодійництва у наданні фінансової допомоги постраждалим від пожежі священикам та пораненим бійцям під час Першої світової війни. Разом з тим, вчений зауважує, що участь духовенства в діяльності церковних братств була незначною⁴⁶ і загалом більшість священнослужителів Волинської єпархії ставилася до благодійництва формально⁴⁷. Крім вже згаданих робіт, де досліджено доброчинну позицію відомих меценатів, заслуговує на увагу стаття Т. Нахратової про різносторонню благодійницьку діяльність барона

⁴³ Тимочко І. Аспекти благодійницької діяльності Острозького Кирило-Мефодіївського православного братства. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наук. збірник Рівненського державного гуманітарного ун-ту*. Вип. 20. Рівне: РДГУ, 2010. С. 64.

⁴⁴ Священномученик Аркадій (Остальский; 1889–1937), єпископ Бежецкий, викарий Тверской єпархії: «Мы не должны бояться никаких страданий...». Творения в 2-х т. / Сост. Игорь Кучерук, Евгений Тимиряев. Житомир: Изд. Житомирской єпархии УПЦ, 2007. Т. 1. 544 с.

⁴⁵ Борщевич В. Православне духовенство Волині у ХХ ст.: дис. ... док. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2011. 546 с.

⁴⁶ Там само. С. 242.

⁴⁷ Там само. С. 260.

Ф. Штейнгеля⁴⁸. Звичайно, дослідження з історії меценатства чи інформація про приватні ініціативи доброчинності світських осіб безпосередньо не стосується теми благодійницької діяльності церкви на Волині, але опосередковано має вагоме значення у здійсненні порівняльного аналізу масштабів та характерних особливостей церковної і громадської доброчинності.

Визначальне значення для дослідження благодійницької діяльності церкви, духовенства, віруючих у сфері фінансово-матеріального забезпечення освіти духовного відомства на Волині має монографія Л. Єршової «Жіноча освіта на Волині»⁴⁹. Хоча цю фундаментальну працю присвячено проблемі жіночої освіти, вона містить вагомий обсяг інформації про становище церковнопарафіяльних шкіл різних типів (чоловічих, жіночих, змішаних), у тому числі дані про їхню фінансово-матеріальну підтримку благодійниками⁵⁰. Спираючись на значний джерельний масив опублікованих і архівних матеріалів, Л. Єршова змістовно висвітлила економічний стан жіночих училищ духовного відомства – джерела фінансування (державні кошти, встановлені Синодом субсидії, благодійні пожертви, стипендії)⁵¹. За висновками вченої, попри намагання Синоду покращити становище освіти духовного відомства як церковні школи, так і духовні училища на початку ХХ ст. не мали авторитету в суспільстві⁵².

На відміну від досить ґрунтовного вивчення проблеми фінансово-матеріального забезпечення церковнопарафіяльних шкіл та жіночої освіти духовного відомства, наукове розроблення теми благодійництва чоловічої освіти, забезпечення студентів Волинської духовної єпархії та духовних училищ є недостатнім у дореволюційних та сучасних працях⁵³. Загалом йдеться про фінансово-матеріальне забезпечення цих навчальних закладів у контексті діяльності Російської православної церкви, але фактичного матеріалу власне про

⁴⁸ Нахратова Т. Життя та діяльність Федора Рудольфовича Штейнгеля (за матеріалами фондової збірки Рівненського обласного краєзнавчого музею та Державного архіву Рівненської області. *Наук. записки Рівн. обл. краєзн. Музею*. Вип. IV. Рівне: Волинські обереги, 2006. С. 194–197.

⁴⁹ Єршова Л. Жіноча освіта на Волині ... 488 с.

⁵⁰ Там само. С. 222.

⁵¹ Там само. С. 279–284.

⁵² Там само. С. 294.

⁵³ Жилик С. Російська православна церква на Волині ... 174 с.; Стародубець Г. Кілька штрихів з історії релігійно-культурного життя с. Голибіси Волинської губернії (XIX – перша половина 50-х рр. ХХ ст.). *Науковий вісник Волинського національного ун-ту. Історичні науки*. Вип. 1. Луцьк, 2010. С. 45–50.

опікунські товариства, приватні ініціативи доброчинності, стипендії тощо там небагато. Тому підхід комплексного і всебічного висвітлення теми потребує більш ґрунтовного її вивчення.

Церковно-громадське благодійництво в організаційному відношенні найбільш сутнісно проявляється в діяльності церковних братств. З метою популяризації братського руху та удосконалення практичної роботи церковних братств другої половини XIX – початку XX ст. дореволюційні дослідження вивчали різні аспекти їхньої діяльності й, таким чином, нагромадили значний історіографічний масив з цієї проблематики. Крім праць, присвячених історії того чи іншого волинського братства, зокрема І.Бикова⁵⁴, Ф. Кудринського⁵⁵, Н. Теодоровича⁵⁶ та інші, з'явилися узагальнюючі статистичні видання та аналітичні роботи, наприклад А.Папкова «Церковные братства: краткий статистический очерк о положении церковных братств к началу 1893 г.» (СПб., 1893 р.) та А. Миловидова «Западнорусские православные братства, их современное значение и задачи» (Вильна, 1912 р.). Виникнення православних братств на Волині у пореформений період дореволюційні автори тенденційно розглядали як відродження братського православного подвижництва XVI – XVII ст., замовчуючи факт функціонування їх в уніатській церкві.

Проблематика діяльності церковних братств активно розробляється сучасними російськими дослідниками. Вони, зокрема у рамках виконаних дисертаційних робіт приділяють увагу релігійному просвітництву (І. Гажова), культурно-просвітницькій роботі (А. Шукліна), соціальній допомозі (Л. Іванова) та іншим аспектам або регіональним особливостям (Т. Носова, В. Тимченко, В. Трофименко)⁵⁷.

⁵⁴ Быков Н. Острожское Св. Кирилло-Мефодиевское Братство: очерк его возникновения и деятельности. Материалы к истории братства 1865–1910 гг. СПб.: Тип. Киргибаума, 1910. 242 с.; Быков Н. Пятидесятилетие состоящего под Высочайшим Его покровительством Государя Императора Острожского Св. Кирилло-Мефодиевского Братства: Историческая записка. 1865–1915 гг. СПб.: Тип. Киргибаума, 1915. 424 с.; прил. 108 с.

⁵⁵ Кудринский Ф. К биографии Н.С.Сохановской-Кохановской. *Киевская старина*. 1900. № 71. С. 120.

⁵⁶ Теодорович Н. Город Владимир Волынской губернии в связи с историей Волынской иерархии: ист. очерк, 992–1892. Почаев: Тип. Почаево-Успенской Лавры, 1893. 234 с., прил. XIII с.

⁵⁷ Ступак Ф. Діяльність благодійних товариств Києва (друга половина XIX – поч. XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 1997. С. 8.

У сучасній українській історіографії дослідження з проблематики православних церковних братств Волині другої половини XIX – XX ст. представлені працями С. Гаврилюк, С. Василевської, О. Сажок, І. Тимочко⁵⁸ та інші, де головна увага сфокусована на культурно-просвітницькій та освітній роботі як окремих братств, так і братського руху в цілому. Між тим, соціальний аспект доброчинності церковних братств, за винятком кількох розвідок⁵⁹, залишається недослідженим. Така спрямованість певною мірою пояснюється обумовлюючим чинником – характером діяльності братств і, як наслідок, наявністю джерельної бази в бібліотечних, музейних та архівних фондах. Зважаючи на ступінь наукової розробки означених напрямків діяльності братств, вважаємо за доцільне в історіографічному огляді обмежитись аналізом праць, які розкривають питання регулятивно-контролюючих функцій церкви та доброчинності філантропічного характеру.

У праці «Кременецьке Свято-Миколаївське Богоявленське братство: ретроспектива» І.Тимочко⁶⁰ констатує, що церковне керівництво (Синод та єпархіальна влада) повністю контролювало діяльність братчиків: Синод затверджував статут, із дозволу архієрея видавалися спеціальні книги для збору

⁵⁸ Гаврилюк С. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX – початок XX ст.): Монографія. 2-е вид., доп. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2008. 536 с.; Василевська С. Роль Свято-Володимирівського братства в м. Володимирі-Волинському у збереженні культурних пам'яток краю (за матеріалами архіву Свято-Володимирівського братства у Волинському краєзнавчому музеї). *Волин. музей. Історія і сучасність: тези та матеріали І-ої наук. практ. конф. (16 – 17 червня 1994 р.)*. Луцьк, 1998. С. 15–16.; Сажок О. Бібліотека Луцького братства в другій половині XIX – початку XX ст. *Науковий вісник Волинського нац. ун-ту. Історичні науки*. Луцьк, 2009. № 13. С. 146–151; Сажок О. Бібліотеки Острозького Кирило-Мефодіївського церковного православного братства у другій половині XIX – на початку XX ст. *Наукові записки Нац. ун-ту «Острозька академія». Історичні науки*. – Вип. 4. Острог: Вид-во НаУОА, 2011. С. 159–170; Сажок О. Історіографія бібліотечної та видавничої діяльності церковних православних братств Волинської губернії у другій половині XIX – на початку XX століть. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного ун-ту*. Вип. 16. Рівне: РДГУ, 2009. С. 243–247; Сажок О. Організація бібліотек сільськими церковними братствами Волинської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. *Науковий вісник Волинського національного ун-ту ім. Лесі Українки: історичні науки*. – 2010. – № 22. – С. 50–59; Сажок О. Організація книжкової торгівлі церковними православними братствами Волинської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. *Історичні студії Волинського національного ун-ту ім. Лесі Українки*. 2010. Вип. 3. С. 40–46; Тимочко І. Аспекти благодійницької діяльності Острозького Кирило-Мефодіївського православного братства. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наук. збірник Рівненського державного гуманітарного ун-ту*. Вип. 20. Рівне: РДГУ, 2010. С. 195–198; Тимочко І. Кременецьке Свято-Миколаївське Богоявленське братство: ретроспектива. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного ун-ту*. Вип. 16. Рівне: РДГУ, 2009. С. 36–39.

⁵⁹ Тимочко І. Аспекти благодійницької діяльності Острозького Кирило-Мефодіївського православного братства ... С. 195–198; Шпізель Р. Медичинська діяльність Острозького Кирило-Мефодіївського братства (1865–1920). *Матеріали І–ІІІ наук. конф. «Остріг на порозі 900-річчя» (1990–1992)*. Сокаль, 1992. Ч. 2. С. 108–114.

⁶⁰ Тимочко І. Кременецьке Свято-Миколаївське Богоявленське братство: ретроспектива. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного ун-ту*. Вип. 16. Рівне: РДГУ, 2009. С. 36–39.

пожертв, а Ревізійну комісію, яка вирішувала фінансові питання, очолював вікарний єпископ Кременецький⁶¹. На прикладі Острозького Кирило-Мефодіївського братства І.Тимочко досить змістовно висвітлила соціальний аспект діяльності православних братчиків; утримання лікарні, притулку, надання матеріальної допомоги малозабезпеченим та прочанам у вигляді благодійних обідів тощо⁶². Принагідно зауважимо, що діяльність цього братства, як одного з найкращих, привертала увагу ще дореволюційних дослідників⁶³.

У низці праць О.Сажок визначила завдання і пріоритетні напрямки роботи братств, організаційні засади та матеріальне забезпечення братств⁶⁴. Розкриваючи питання, зокрема бібліотечної справи та книгорозповсюдження, вона зазначає, що більше півсотні братств матеріально допомагало понад 60 навчальним бібліотекам, а більше 20 десятків братств опікувалося церковними книгозбірнями, фонди яких використовувалися у богослужінні та для самоосвіти священнослужителів, а також у шкільному навчанні⁶⁵. Подібні приклади окремі дослідники помилково розглядають як благодійницькі акції⁶⁶. Між тим, О.Сажок справедливо зауважує, що метою братського руху стало підняття авторитету православної церкви як духовної основи самодержавства й, відповідно, «волинські братські об'єднання мусили утверджувати у свідомості населення краю його віковічну єдність із російським народом»⁶⁷, а досягнення мети реалізовувалося шляхом виконання визначених владою завдань – церковний благоустрій, місіонерство, благодійництво, духовне просвітництво. Тобто оцінка

⁶¹ Там само. С. 37.

⁶² Тимочко І. Аспекти благодійницької діяльності Острозького Кирило-Мефодіївського православного братства ... С. 197.

⁶³ Быков Н. Острожское Св. Кирилло-Мефодиевское Братство ... 242 с

⁶⁴ Сажок О. Бібліотека Луцького братства ... С.146–151; Сажок О. Бібліотеки Острозького Кирило-Мефодіївського церковного православного братства ... С. 159–170; Сажок О. Історіографія бібліотечної та видавничої діяльності церковних православних братств ... С. 243–247; Сажок О. Організація бібліотек сільськими церковними братствами ... С. 50–59; Сажок О. Організація книжкової торгівлі церковними православними братствами ... С. 40–46.

⁶⁵ Сажок О. Організація бібліотек сільськими церковними братствами ... С. 50–59; Сажок О. Організація книжкової торгівлі церковними православними братствами ... С. 40–46.

⁶⁶ Кравченко О. Благодійна діяльність православної церкви ... 20 с.; Нарадько А. Благодійність у розвитку освіти в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): автореферат дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2003. 20 с.; Федоренко С. Благодійницька діяльність православного духовенства Полтавської єпархії на ниві народної освіти в XIX столітті. *Наук. праці іст. факульт. Запорізького держ. ун-ту*. Запоріжжя: ЗНУ, 2006. Вип. XX. С. 62–68.

⁶⁷ Сажок О. Організація книжкової торгівлі церковними православними братствами ... С. 46.

будь-якої допомоги (поширення літератури, підтримка навчальних закладів, забезпечення благоустрою церков тощо), очевидно, має корелюватися в осмисленні «цілі – засоби». Проте більшість вітчизняних дослідників на цій проблемі особливу увагу не концентрують і всі факти допомоги (прямої чи опосередкованої дії) однаково розглядають як благодійництво.

Праця у братствах здійснювалася безкоштовно або за символічну платню у окремих випадках, що можна розглядати як благодійництво. Щоправда, в окремих напрямках діяльності церковно-громадських організацій чи товариств доволі складно, а почасти неможливо, визначити вимір благодійництва церкви, громадськості, приватних ініціатив, наприклад – безоплатна участь окремих представників духовенства у діяльності різних товариств розглядати як факт благодійництва з боку церковної інституції чи як вмотивовану особистісними інтересами (науковими, просвітницькими, богослужбовими і т.ін.) позицію конкретного священика, єпископа.

До таких суперечливих питань можна віднести участь духовенства у науково-краєзнавчій роботі, пам'яткознавчій і пам'яткоохоронній діяльності братств Володимир-Волинського, Луцька, Острога, Житомира, співпраця із провідними вченими та науково-історичними установами, товариствами, у тому числі Волинського церковно-археологічного товариства (ВЦАТ). Все це знайшло належне висвітлення у вітчизняній історіографії. Так, С. Гаврилюк розкрила методи популяризації волинськими братчиками зібрань пам'яток старовини, охарактеризувала видання волинських братств про церковні пам'ятники та розглянула рецензії на них⁶⁸. Діяльність давньосховища Луцького Хрестовоздвиженського православного братства дослідила О. Кушпетюк⁶⁹.

У статті, присвяченій історико-краєзнавчій діяльності музейних закладів Волині другої половини ХІХ – початку ХХ ст., О. Кушпетюк актуалізувала цікаві епістолярні матеріали з фонду Інституту рукопису Національної бібліотеки

⁶⁸ Гаврилюк С. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмищини і Підляшшя ... 536 с.

⁶⁹ Кушпетюк О. Діяльність давньосховища Луцького Хрестовоздвиженського православного братства щодо збереження церковних старожитностей краю. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Луцька міська громада: історія, традиції, люди: Наук. зб. Матеріалів ХХVІ Волин. облас. наук. іст.-краєзн. конференції*, 9 – 10 лист. 2007 р. Луцьк, 2007. Вип. 26. С. 179–181.

України імені В.І. Вернадського (ІРНБУВ) й дослідила зв'язок братчиків і священників Володимир-Волинського, Острога і Луцька з науковими інститутами та провідними вченими через особисті контакти та листування, подала факти фінансування музейної справи баронами Ф. Штейнгелем та І. Шодуаром⁷⁰. Фактичний матеріал про незадовільний стан збереження пам'яток Луцьким Хрестовоздвиженським братством, на що звернув увагу Розпорядчий комітет Київського товариства охорони пам'яток старовини і міністерства (КТОПСІМ), міститься в статті Л. Качковської⁷¹. Розкриваючи діяльність Історичного товариства Нестора-літописця (м. Київ), Л. Заєць подає важливу інформацію про «наукову експедицію-семінар» організовану В. Перетцем в місті Житомир 1910 р. на базі Волинського єпархіального давньосховища, музею при Товаристві дослідників Волині та бібліотеки Волинської духовної семінарії⁷². Про участь відомих науковців та духовенства в діяльності ВЦАТ йдеться у статті М. Костриці «Релігійне краєзнавство»⁷³, де вчений показав не тільки почасті жертвовну працю членів товариства, але й результати цієї праці – вагомий внесок у розвиток музейної справи та науки в цілому, що знайшло відображення в численних публікаціях на сторінках часопису ВЦАТ⁷⁴.

Якщо про активні у своїй діяльності церковно-громадські організації (братства, товариства) достатньо фактів в історіографічному масиві, то про цілу низку інших церковнопарафіяльних братств чи опікунств, які функціонували у багатьох містечках і селах, майже нічого не відомо. В літературі відображені, як правило, або негативні явища їхньої діяльності, наприклад, коли грошові позики

⁷⁰ Кушпетюк О. Архівні матеріали про історико-краєзнавчу діяльність музейних закладів Волині другої половини XIX – початку XX ст. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наук. записки Рівненського державного гуманітарного ун-ту*. Вип. 4. Рівне: РДГУ, 2005. С. 44–48.

⁷¹ Качковська Л. Пам'яткознавча та пам'яткоохоронна діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва на Правобережній Україні. *Зб. навч.-метод. матеріалів і наук. статей іст. ф-ту Волин. нац. ун-ту*. Луцьк: ВАТ «Волин. обл. друк», 2008. № 14. С. 34–40.

⁷² Заєць Л. Історія Волині на сторінках часопису «Чтения в историческом обществе Нестора-литописца». *Зб. навч.-метод. матеріалів і наук. статей іст. ф-ту Волин. нац. ун-ту*. Луцьк: ВАТ «Волин. обл. друк», 2008. № 14. С. 43.

⁷³ Костриця М. Релігійне краєзнавство. *Наук. зап. Нац. ун-ту «Острозька академія». Історичні науки*. Острог: Вид. НаУОА, 2009. № 1. С. 112–129.

⁷⁴ Заєць Л. Історія та пам'ятки Волині у Виданнях Волинського церковно-археологічного товариства. *Наук. вісник Волин. нац. ун-ту. Історичні нариси*. Вип. 1. Луцьк, 2010. С. 242–248.

селянам видавалися за могорич⁷⁵, або позитивні здобутки, наприклад, – успіхи в будівництві церковнопарафіяльної школи в селі Голибіси Волинської губернії⁷⁶.

Отже, в українській історичній науці тема благодійництва Російської православної церкви на Волині XIX – початку XX ст. окремими спеціальними дослідженнями не відображена. Факти благодійницької діяльності інституцій Волинської єпархії або представників духовенства (священиків, єпископів) містяться загалом у текстах узагальнюючих праць з історії громадського благодійництва та церковного життя Волині. Характерною ознакою історіографічного масиву з цієї проблематики є непропорційність висвітлення різних питань. Одні – благодійництво церковно-громадських організацій, фінансово-матеріальне забезпечення жіночої освіти та церковних шкіл духовного відомства більшою чи меншою мірою досліджені, інші – діяльність опікунських товариств в системі чоловічої духовної освіти, церковнопарафіяльних братств/опікунств, монастирів залишилися поза увагою дослідників.

1.2 Опубліковані та неопубліковані джерела

Опрацьований і використаний масив джерельної інформації з теми можна розділити на дві частини, кожна з яких – на окремі, характерні за спільними ознаками, групи. До першої частини відносимо опубліковані нормативні джерела (законодавчі акти, статuti та звіти різних установ, товариств, статистичні дані, а також епістолярні матеріали), які виходили окремими збірками або публікувалися на сторінках періодичних видань. Другу частину складають документи і матеріали центральних та обласних архівів.

У період XIX – початку XX ст. царський уряд видавав низку законодавчих актів. Крім видання «Полное собрание законов Российской империи» (далі ПСЗРИ), виходили окремі спеціальні збірники, які визначали статус, можливості і компетенцію православного духовенства⁷⁷, регулювали права

⁷⁵ Кудринский Ф. К биографии Н.С.Сохановской-Кохановской ... С. 120.

⁷⁶ Стародубець Г. Кілька штрихів з історії релігійно-культурного життя с. Голибіси ... С. 45–50.

⁷⁷ Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу. / Пер. з нім. Київ: Дух і літера, 2005. 380 с.

священнослужителів та церковнослужителів і їхніх сімей, матеріальне забезпечення і соціальний захист духовенства, окреслювали повноту безпосередніх обов'язків, у тому числі неодмінне виконання синодальних рішень та єпархіального керівництва⁷⁸.

У конкретному практичному застосуванні на місцях обов'язковими були розпорядження правлячого архієрея для благочинних і парафіяльного духовенства. Нормативний характер для волинського духовенства початку ХХ ст. мали послання і постанови владики Антонія Храповицького, видані окремою збіркою 1913 р.⁷⁹. У них правлячий архієрей акцентував увагу на моральному впливі духовенства, організації церковнопарафіяльних шкіл, закликав паству боротися з католицизмом і невір'ям, торкався питань богослужбової практики, поведінки священників, будівництва храмів, церковно-громадської діяльності.

Серед опублікованих джерел важливе значення для вивчення церковного життя Волинської єпархії, у тому числі окремих питань благодійницької діяльності духовенства, має другий том згаданої в історіографічному огляді праці І. Кучерука та Є.Тимиряєва⁸⁰. Висвітлюючи контекст пастирського служіння Аркадія Остальського, автори-упорядники подали багато фотокопій з оригінальних документів Держархіву Житомирської області: резолюції правлячих архієреїв Волинської єпархії Антонія Храповицького та Євлогія Георгієвського, їхню переписку з Волинською духовною консисторією, доповідні записки благочинних тощо, які висвітлюють питання матеріального забезпечення духовенства, моральності окремих священників, суперечливість здійснених ними деяких благодійницьких акцій.

За рівнем інформативного потенціалу опублікованих джерел вирізняється офіційне видання «Волинские епархиальные ведомости». На сторінках цього

⁷⁸ Завьялов А. Циркулярные указы Святейшего Правительствующего Синода 1867–1900 гг. СПб. [Б.в.], 1901. Изд. 2-е. 444 с.; Руководственные для православного духовенства указы Святейшего Правительствующего Синода 1721–1878 гг. Москва: Тип. М.Н. Лаврова и К^о, 1879. 502 с.

⁷⁹ Архипастырские послания и наставления высокопреосвященнейшего Антония, архиепископа Волинского и Житомирского пастыря и пастве волинской с июня месяца 1902 года по октябрь 1913 года. Почаев: Тип. Почаево-Успенской лавры, 1913. 162 с.

⁸⁰ Священномученик Аркадий (Остальский; 1889–1937), епископ Бежецкий, викарий Тверской епархии: «Мы не должны бояться никаких страданий...». Творения в 2-х т. / Сост. Игорь Кучерук, Евгений Тимиряев. Житомир: Изд. Житомирской епархии УПЦ, 2011. Т. 2. 464 с.

часопису періодично друкувалися розпорядження Синоду та єпархіального керівництва, статuti та звіти церковних братств, повідомлення про становище церковнопарафіяльних шкіл, діяльність опікунських товариств, добродійні пожертви, пропозиції духовенства тощо. Питому вагу складають матеріали про церковнопарафіяльні школи⁸¹, які містять статистичні дані поширення шкіл у губернії, інформацію про заходи уряду та церкви щодо фінансово-матеріального забезпечення церковних шкіл, утримання їх місцевими громадами, оплату вчителів, умови навчання і т.п. Джерела, що відображають результати інспекційних перевірок стану церковних шкіл⁸² на початку ХХ ст., тобто в період піднесення РПЦ на Волині, фіксують проблеми непристосованих приміщень, санітарно-гігієнічних умов, низького рівня навчання, відсутності авторитету церковних шкіл серед населення. Таким чином, інформативність цієї групи опублікованих джерел змістовно поповнює тему церковнопарафіяльного шкільництва та підтверджує висновки попередніх дослідників, зокрема Л.Єршової та С.Жилюка про загалом незадовільний стан початкової освіти, яка перебувала під опікою церкви.

Краще фінансово-матеріальне забезпечення мали учні та учениці чоловічих і жіночих духовних училищ, студенти Волинської духовної семінарії, що простежується у звітах їхніх опікунських товариств⁸³, протокольних рішеннях єпархіальних з'їздів⁸⁴, книгах прибутків і видатків⁸⁵. Ці матеріали знаходили

⁸¹ К вопросу о церковно-приходской школе: О возможном переходе церковно-приходских школ в ведение Министерства народного просвещения. *Волинская жизнь (Житомир)*. 1906. 22 октября/4 ноября; К вопросу об упорядочении деятельности сельских церковно-приходских попечительств. *БЕВ*. 1902. № 36, ч. неоф. С. 1107; Краткий статистический очерк церковно-приходских школ на Волини за истёкшее 25-летие. *БЕВ*. 1909. № 24, ч. оф. С. 277.

⁸² Квасницкий О. Из дневника наблюдателя церковных школ. *БЕВ*. 1909. № 24, ч. неоф. С. 494.; Малиновский А. Свято предание, а верится с трудом. *БЕВ*. 1911. № 37, ч. неоф. С. 719–721.

⁸³ Отчёт о состоянии и деятельности Попечительства о воспитанниках Волинской духовной семинарии за 1903 год. *БЕВ*. 1904. № 7, ч. оф. С. 149.; Отчёт о состоянии общества вспомоществования нуждающимся воспитанницам Волинского Виталиевского епархиального женского училища за 1911 год. *БЕВ*. 1912. № 46, ч. оф. С. 900.; Отчёт о состоянии общества вспомоществования нуждающимся воспитанницам Волинского Виталиевского епархиального училища за 1904 г. *БЕВ*. 1905. № 21, ч. оф. С. 362.; Отчёт о состоянии общества вспомоществования нуждающимся воспитанницам Волинского Виталиевского епархиального училища за 1910 г. *БЕВ*. 1911. № 15–16, ч. оф. С. 325.; Отчёт о состоянии общества вспомоществования нуждающимся воспитанницам Волинского Виталиевского епархиального училища за 1911 г. *БЕВ*. 1912. № 46, ч. оф. С. 900.

⁸⁴ Журнал Волинского епархиального съезда 23 января 1889 г. (№ 2) [Смета расходов по Волинскому епархиальному женскому училищу на 1889 – 1890 гг.]. *БЕВ*. 1889. № 11, ч. оф. С. 281–283.; Журналы Волинского епархиального съезда духовенства 1908 г. *БЕВ*. 1908. № 30, ч. оф. С. 473–504.

належне висвітлення на сторінках ВЄВ. Про важке становище вчителів церковних шкіл повідомлялося у світському періодичному виданні «Волынская жизнь» (Житомир)⁸⁶. Щорічне оприлюднення цих матеріалів впродовж кількох десятиліть нагромадило велику інформативну базу, яка є достатньою для вивчення означеної проблематики. Наприклад, звіти опікунських товариств училищ духовного відомства за різні роки дають можливість простежити динаміку їхнього матеріального забезпечення з 80 років XIX ст. до початку XX ст.⁸⁷, а журнали єпархіальних з'їздів, звіти єпархіальної училищної ради – поточні проблеми вирішення/невирішення різних питань. Ці матеріали містять також дані про витрачені на утримання семінаристів й учнів/учениць духовних училищ кошти державних установ, церковних інституцій, приватних осіб у вигляді добровільних пожертв, призначення стипендій, процентних відрахувань від сум банківських вкладів, що важливо для дослідження благодійницької діяльності різних суб'єктів. Опрацювання зазначених опублікованих джерел церковного походження значною мірою доповнює недостатньо висвітлені у науковій літературі теми, зокрема, фінансово-матеріальне забезпечення чоловічих духовних училищ, або заповнює інформативні прогалини за ті чи інші роки.

Окрему групу опублікованих на сторінках ВЄВ джерел складають статuti та звіти церковних братств. Попри дослідженість багатьох напрямів діяльності цих церковно-громадських організацій, залучення додаткової інформації про пріоритетне використання коштів в аспекті їхньої благодійності, дозволяє констатувати, що найбільші суми витрачалися все ж таки на місіонерську

⁸⁵ Ведомость о приходе, расходе и остатке сумм Совета Кременецкого женского духовного училища за 1885 г. *ВЄВ*. 1889. №4, ч.оф. С. 106.; Ведомость о приходе, расходе и остатке сумм совета Кременецкого женского духовного училища за 1885 г. *ВЄВ*. 1889. №4, ч.оф. С. 98–111.

⁸⁶ К вопросу о церковно-приходской школе: О возможном переходе церковно-приходских школ в ведение Министерства народного просвещения. *Волынская жизнь (Житомир)*. 1906. 22 октября/4 ноября.; О тяжелом материальном положении учителей церковных школ. *Волынская жизнь (Житомир)*. 1906. 5/18 декабря.; С. Б. Старокопачев: О тяжелом материальном положении учителей церковных школ. *Волынская жизнь (Житомир)*. 1906. № 43. 5/18 декабря.

⁸⁷ Отчёт Волынского епархиального училищного совета о церковно-приходских школах и школах грамоты Волынской епархии за 1894–1895 уч. Год. *ВЄВ*. 1896. № 17, ч.оф. С. 342–343.; Отчёт Волынского епархиального училищного совета о церковно-приходских школах и школах грамоты Волынской епархии за 1892–1893 уч. г. *ВЄВ*. 1894. № 13, ч.оф. С. 376; Отчёт Волынского епархиального училищного совета о церковно-приходских школах и школах грамоты Волынской епархии за 1890–1891 уч. г. *ВЄВ*. 1892. № 16, ч.оф. С. 323; Отчёт о состоянии Волынского Виталиевского епархиального женского училища за 1906–1907 уч. год. в учебно-воспитательном отношении. *ВЄВ*. 1908. № 7, ч.оф. С. 95.

діяльність. Аналіз історіографічного масиву у зіставленні з додатковою джерельною інформацією, яка залишилася поза увагою попередників⁸⁸ спонукає до висновку про те, що найбільш відомі братства відрізнялися за напрямками роботи, попри майже однакові статутні вимоги. Так, Житомирське Володимир-Василівське братство приділяло увагу розширенню мережі місіонерських бібліотек у Волинській губернії для посилення релігійно-пропагандистської роботи серед неправославного населення. Приблизно півтора десятка волинських міських, містечкових та сільських братств займалися укомплектуванням бібліотек або власних церковних хорів, багато церковнопарафіяльних братств опікувалися церковними школами. Братства Володимир-Волинського, Луцька, Острога зосереджували увагу на примноженні універсальних книгозбірень, що підтверджують одержані результати О. Сажок, І. Тимочко, С. Гаврилюк та ін. дослідників. Для вивчення теми благодійництва вище охарактеризована група опублікованих джерел має інформативне значення у частині висвітлення безпосередньо доброчинних акцій.

За специфікою вирізняється комплекс джерельної інформації відносно розпоряджень єпархіального керівництва про карнавкові збори на церковне будівництво⁸⁹, на потреби війни⁹⁰, матеріальну підтримку духовенства⁹¹ тощо. Такі карнавкові збори називалися пожертвами.

Цінну інформацію про фінансово-матеріальне забезпечення навчальних закладів, зокрема про прибутки і витрати коштів, добровільні пожертви приватних осіб, постанови Міністра народної освіти тощо, містить часопис Київського навчального округу, до якого входили навчальні заклади Волинської

⁸⁸ Отчёт о деятельности Волынского епархиального братства при Житомирском кафедральном соборе за 1898 г. *ВЕС*. 1898. № 17, ч.оф. С. 382.; Отчёт о деятельности Волынского епархиального Владимиро-Василиевского братства за 1908 год. *ВЕС*. 1909. №2, ч.оф. С. 24–25; Отчёт о деятельности Волынского Отдела Палестинского Общества за 1899–1900 гг. *ВЕС*. 1900. № 20, ч.оф. С. 431; Отчёт о деятельности Заболотце-Биллилического церковно-приходского братства с 1902 по 1903 годы. *ВЕС*. 1903. № 34, ч.неоф. С. 1108.; Отчёт о деятельности Луцкого православного Крестовоздвиженского братства за 1893–1894 гг. *ВЕС*. 1895. № 22, ч.неоф. С. 739–755.; Отчёт о деятельности Луцкого православного Крестовоздвиженского братства за 1891–1892 гг. *ВЕС*. 1892. № 23, ч.неоф. С. 647.; Отчёт о состоянии Волынского Виталиевского епархиального женского училища за 1906–1907 уч. год. *ВЕС*. 1908. № 9, ч.оф. С. 124.

⁸⁹ О производстве повсеместного по церквям кружечного сбора пожертвований на возобновление древнего Мстиславова храма. *ВЕС*. 1899. № 22, ч.оф. С. 516

⁹⁰ Волынская церковь перед лицом современной войны. *ВЕС*. 1915. №10, ч.неоф. С. 148.

⁹¹ Об отмене в 1868 году сбора в пользу лиц духовного звания, потерпевших разорение от бывшего польского восстания. *ВЕС*. 1868. № 18, ч.оф. С. 47– 478

губернії, «Циркуляр по Киевскому учебному округу» (Київ)⁹². Ці та деякі інші опубліковані джерела⁹³, що відображають урядові заходи та доброчинні ініціативи, спрямовані на підтримку світської освіти, дають можливість порівняти відношення церковних інституцій та цивільних установ до вирішення освітньо-виховної проблеми. У цьому зв'язку для здійснення компаративного аналізу благодійництва церкви та громадськості важливу роль відіграють звіти різних громадських товариств, які видавалися окремими брошурами⁹⁴ або публікувалися на сторінках періодичних видань.

До цієї групи опублікованих джерел належать «Журналы Волынского губернского земского собрания»⁹⁵, де подавалася інформація, з-поміж іншого (протоколи, кошториси, звіти, розпорядження уряду), про виділення коштів на доброчинні справи. Наприклад, у 1912 р. на утримання Житомирської земської богадільні було асигновано 17310 руб.⁹⁶. У газеті «Жизнь Волыни», що висвітлювала різні сторони як світського, так і церковного життя, міститься чимало матеріалів про громадську доброчинність, у центрі уваги якої була передусім опіка над дітьми-сиротами⁹⁷. Дописувачі цього видання піднімали проблемні питання церковнопарафіяльного шкільництва та заробітної платні вчителям, поживавлено обговорювали відкриття місцевим осередком «Союза русского народа» власної жіночої гімназії в Житомирі⁹⁸, на розвиток якої чорносотенні священники вносили добровільні пожертви.

⁹² О порядке ведения хозяйственной части и денежной отчетности в женских гимназиях по положению 24 мая 1870 г.: Постановление Министра народного просвещения 23 апреля 1909 г. *Циркуляр по Киевскому учебному округу (Киев)*. 1909. № 4. С. 127–128.

⁹³ По губернии: О благотворительном вечере общества вспомоществования нуждающимся ученицам Ровенской женской гимназии. *Волынская жизнь (Житомир)*. 1906. 24 декабря/6 января.

⁹⁴ Отчёт Совета Волынского общества исправительных приютов за 1900–1904 гг. Житомир [Б.в.], 1904. 32 с.; Отчёт Совета Волынского общества исправительных приютов за 1892 – 1897 гг. Житомир [Б.в.], 1897. 26 с.

⁹⁵ Журналы Волынского губернского земского собрания первой очередной сессии 14–17 декабря 1911 г. Житомир: Тип. Т-ва Н.А.Бродович, 1912. 67 с.; Журналы Волынского епархиального съезда духовенства 1908 г. *ВЕС*. 1908. №30, ч.оф. С. 473–504.

⁹⁶ Журналы Волынского губернского земского собрания первой очередной сессии 14–17 декабря 1911 г. Житомир: Тип. Т-ва Н.А.Бродович, 1912. С.37.

⁹⁷ Сиротский дом. *Волынская жизнь (Житомир)*. 1906. 10/23 ноября.

⁹⁸ К открытию в г. Житомире женской гимназии Святой Анастасии. *Жизнь Волыни (Житомир)*. 1911. 29 мая.; К открытию в г. Житомире женской гимназии Святой Анастасии. *Жизнь Волыни (Житомир)*. 1911. 10 июня.

Опосередковано до опублікованих джерел можна віднести частину дотичного до теми матеріалу довідкової літератури⁹⁹. Так, щорічне видання «Памятная книжка Волынской губернии»¹⁰⁰ містить статистичні дані про чисельність духовенства Волинської єпархії, церковно-громадських організацій, опікунських товариств як церковних, так і громадських інституцій, що дає можливість порівняти їхнє кількісне співвідношення. Деякі статистичні довідники, наприклад «Обзор Волынской губернии»¹⁰¹, вказують суми, витрачені кожного року на будівництво церков, на відшкодування збитків від пожеж, на лікування населення від різних інфекційних та епідемічних хвороб, на утримання злочинців у тюрмах і т.п., що дає можливість визначити частину благодійницької допомоги з боку церкви і духовенства у вирішенні означених проблем. Статистичні дані Волинської єпархії/губернії містять також окремі енциклопедичні видання, зокрема використані в роботі «Православная Богословская Энциклопедия»¹⁰² та «Энциклопедический словарь: Брокгауз – Ефрон»¹⁰³.

Не можна залишити поза увагою і довідкове видання «Адміністративно-територіальний устрій Волині – Житомирщини: 1795–2006»¹⁰⁴, яке в частині вивірення назв населених пунктів та територіальних меж повітів і волостей губернії має неабияке значення.

Загалом опубліковані джерела, хоч значно поповнюють історіографічні прогалини, проте їхня інформативна насиченість недостатня для вирішення

⁹⁹ Адміністративно-територіальний устрій Волині-Житомирщини: 1795 – 2006: довідник / упоряд. Р.Ю.Кондратюк, Д.Я.Симолук, Б.Ш.Табачник. Житомир: Волинь, 2007. 620 с.; Великий тлумачний словник сучасної української мови / Кер. Вид. проекту П.М.Мовчан, В.В.Німчук, В.Й.Клічак. К.: Дніпро, 2009. 1332 с.; Генеалогія: тематичний огляд фондів Державного архіву Житомирської області: довідник / авт.-упоряд. Л.А.Башкевич, Р.Ю.Кондратюк. Житомир: Волинь, 1998. 20 с.; Обзор Волынской губернии за 1902 год. Житомир: Изд. губерн. стат. ком., 1903. 89 с.; Памятная книжка Волынской губернии на 1913 год. Житомир: Изд. губерн. стат. ком., 1912. 635 с.; Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год. Житомир: Изд. губерн. стат. ком., 1916. 548 с.; Православная Богословская Энциклопедия: В 10 т. Петроград, 1902. Т. 3. / ред. А.П.Лопухин / .С.768–794.; Релігієзнавчий словник / ред. проф. А.Колодного і Б.Лобовика. К.: Четверта хвиля, 1996. 392 с.; Энциклопедический словарь: В 86 т. СПб.: Брокгауз – Ефрон, 1891. Т. 3 / ред. И.Е.Андреевский. 480 с.

¹⁰⁰ Памятная книжка Волынской губернии на 1913 год. Житомир ... 635 с.; Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год. Житомир ... 548 с.

¹⁰¹ Обзор Волынской губернии за 1902 год. Житомир ... 89 с.

¹⁰² Православная Богословская Энциклопедия: В 10 т. Петроград, 1902. Т. 3 ... С.768–794.

¹⁰³ Энциклопедический словарь: В 86 т. СПб.: Брокгауз – Ефрон, 1891. Т. 3 ... 480 с.

¹⁰⁴ Адміністративно-територіальний устрій Волині-Житомирщини: 1795 – 2006 ... 620 с

наукової проблеми, що зумовлює необхідність залучення широкого кола архівних документів та матеріалів.

Серед неопублікованих джерел найбільшу групу складають справи дев'яти фондів Держархіву Житомирської області: «Волинська духовна консисторія» (фонд 1), «Любарський Св. Георгієвський жіночий монастир» (фонд 91), «Тригірський другокласний чоловічий Преображенський монастир» (фонд 92), «Любарський православний Георгієвський чоловічий монастир» (фонд 94), «Канцелярія Волинського єпархіального архієрея» (фонд 158), «Благочинні монастирі Волинської єпархії» (фонд 266), «Волинське губернське у справах про товариства і спілки присутствіє» (фонд 329), «Іоано-Богословська церква в с. Троща Житомирського повіту 1824 – 1831 рр.» (фонд 548), «Степковське благочиння Янушпільської волості Житомирського повіту 1824 – 1831 рр.» (фонд 675).

Держархів Волинської області репрезентовано справами двох фондів: Фонд 35 «Волинська духовна консисторія» і Фонд 69 «Луцька жіноча гімназія А.М.Коленко. Держархів Рівненської області репрезентовано справами трьох фондів: «Волинська духовна консисторія (фонд 485), «Рівненська жіноча гімназія» (фонд 568), «Колекція церковних відомостей Волинської єпархії» (фонд 639). Справи Центрального державного історичного архіву (м. Київ) відображають архівні документи і матеріали двох фондів: «Канцелярія Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора» (фонд 442) та «Правління попечителя Київського навчального округу» (фонд 707). Таким чином, у роботі використано 200 справ 16 фондів: одного центрального і трьох обласних архівів.

Формування цього комплексу неопублікованих джерел продиктоване спробою виконати кілька завдань: уникнути залучення до наукового обігу вже актуалізованих у літературі документів та матеріалів, заповнити прогалини в інформативному масиві наукових праць та опублікованих джерел, опрацювати частину того архівного потенціалу, яка найбільш змістовно розкриває питання досліджуваної теми.

Визначальну роль у вирішенні наукової проблеми відіграли архівні документи і матеріали, зосереджені у справах фонду «Волинська духовна консисторія». Першочергового аналізу потребують укази Синоду (оп. 50), які унормовували різні сторони функціонування інституцій та життя духовенства Волинської єпархії, у тому числі їхньої благодійницької діяльності. Так, у справі 1866 р.¹⁰⁵ міститься розпорядження Синоду про заміну деяких місцевих священників духовенством із великоросійських єпархій (арк. 143), про необхідність відкриття церковних братств з метою протидії «розколу» (арк. 81), про призначення державної платні для духовенства (арк. 1 – 3), про відкриття в монастирях благодійних закладів (арк. 92), а у справі 1903 р.¹⁰⁶ йдеться про надання допомоги особам духовного чину за рахунок синодальних сум (арк. 32).

Принципово важливе значення для оцінки окремих аспектів благодійництва мають розпорядження Синоду про початок та припинення збору пожертв на різні потреби: будівництво церков, матеріальне забезпечення духовенства, місіонерську діяльність, утримання навчальних закладів духовного відомства, на що видавались спеціальні книги, наприклад, для монастирів у 1887 р., 1888 р., 1893 – 1894 рр. та ін. роках¹⁰⁷. Нерідкі цільові збори пожертв тривали кілька десятиліть, аж поки Синод не припинив їх окремим розпорядженням. Так, у 1867 р. було припинено карнавкові збори, оголошені у 1812 р. на користь постраждалих від війни осіб¹⁰⁸.

Оскільки будівництво церков та їх благоустрій належали до пріоритетного напрямку в політиці царського самодержавства, увага Синоду та єпархіального керівництва до цього питання закономірно відображена у багатьох архівних документах. Для вивчення благодійницької діяльності цінними є не розпорядження про карнавкові збори, наприклад, на відбудову Василівського храму в Овручі¹⁰⁹, а передусім приватні ініціативи, де доброчинність проявлялася найбільш сутнісно. Зокрема, у справі 1837 р. йдеться про будівництво Яківської

¹⁰⁵ Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 50. Спр. 302. 308 арк.

¹⁰⁶ Там само. Ф. 1. Оп. 50. Спр. 524. 384 арк.

¹⁰⁷ Там само. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 197. 61 арк.; Там само. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 292. 73 арк.; Там само. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 59. 66 арк.; Там само. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 124. 70 арк.

¹⁰⁸ Там само. Ф. 1. Оп. 17. Спр. 544. 8 арк.

¹⁰⁹ Там само. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 1000. 132 арк.; Там само. Ф. 1. Оп. 36. Спр. 356. 268 арк.

церкви в Житомирі виключно на благодійницьких засадах, а у справі 1865 р. – про добродійний дарунок – плащаницю для Житомирського кафедрального собору¹¹⁰.

У змісті подібних документів, крім вказаних сум, прямо або опосередковано прочитуються мотиви благодійництва: наприклад, у першому випадку – бажання вдови увіковічити пам'ять свого чоловіка, у другому – безкорисливий внесок на користь церкви. Звичайно, не все так однозначно прочитується, адже часто важко визначити, що власне спонукало того чи іншого благодійника у здійсненні добродійної акції. Про це свідчить, зокрема, заповіт вдови губернського секретаря Ф. Пониркиної у 1000 руб. на користь Почаївської лаври, але за умови довічного її поминання¹¹¹.

До окремої групи неопублікованих джерел фонду «Волинська духовна консисторія» доцільно віднести документи і матеріали, що стосуються вирішення проблеми матеріального забезпечення духовенства. Найбільший масив цього джерельного корпусу охоплює період 1840-х рр., хоча означена проблема, щоправда, меншою мірою залишалася в центрі уваги Синоду та єпархіальної влади у наступні роки. Низка указів Синоду була спрямована на обов'язкове наділення парафіяльного духовенства угіддями, садибами, одноразовими грошовими субсидіями¹¹². Водночас джерела 1840 – 1860-х рр. рясніють фактами напружених відносин сільського духовенства з парафіянами, зловживаннями в оплаті требовиконань, низького морального рівня православного кліру¹¹³. Документи кінця XIX – початку XX ст. у більшості відображають урядові заходи щодо пенсійного забезпечення духовенства, підтримку членів їхніх сімей¹¹⁴. З іншого боку, духовенство та причти постійно сплачували різні побори у вигляді процентних відрахувань, наприклад 14% від прибутків на духовно-навчальні засади¹¹⁵, або добровільно-примусових карнавкових зборів на утримання

¹¹⁰ Там само. Ф. 1. Оп. 17. Спр. 127. 1 арк.

¹¹¹ Там само. Ф. 1. Оп. 33. Спр. 151. 2 арк.

¹¹² Там само. Ф. 1. Оп. 10. Спр. 1991. 17 арк.; Там само. Ф. 1. Оп. 10. Спр. 2004. 30 арк.; Там само. Ф. 1. Оп. 10. Спр. 1726. 1 арк.

¹¹³ Там само. Ф. 1. Оп. 10. Спр. 809. 161 арк.; Там само. Ф. 1. Оп. 10. Спр. 2247. 2 арк.; Там само. Ф. 1. Оп. 11. Спр. 77. 52 арк.

¹¹⁴ Там само. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 59. 66 арк.; Там само. Ф. 1. Оп. 28. Спр. 274. 125 арк.; Там само. Ф. 1. Оп. 33. Спр. 102^б. 191 арк.

¹¹⁵ Там само. Ф. 1. Оп. 30. Спр. 44. 110 арк.

чиновників, канцелярських службовців, прислуги архієрейських будинків¹¹⁶. Попри офіційне представлення таких поборів як «пожертви», благодійність там жодним чином не проявлялася.

Добровільно-примусовий характер мали карнавкові збори на підтримку місіонерської діяльності, зокрема в Палестині. У 1850–1860 рр. пожертви на «користь Гроба Господнього» та «покращення побуту православних паломників» збиралися щорічно¹¹⁷. Зміст документів цієї групи неопублікованих джерел вказує як на формальне (у більшості випадків) чи недобросовісне у частині обліку коштів, так і ревне з боку деяких осіб відношення до справи.

Більш виразно благодійність церковних інституцій, окремих представників духовенства та широкого загалу віруючих проявлялася у підтримці урядових заходів, спрямованих на покращення умов існування поранених на війні воїнів, їхніх сімей, дітей-сиріт¹¹⁸. У вирішенні цієї проблеми Синод не тільки оголошував спеціальні карнавкові збори, але й зобов'язував монастирі, церковні братства утримувати такі категорії постраждалих, надавати їм матеріальну допомогу, одноразові субсидії тощо. Неоднозначне відношення до благодійництва полягало в тому, що одні суб'єкти обмежувалися виконанням розпоряджень Синоду чи єпархіального керівництва, на зразок – наказано певному монастиреві взяти під опіку двох дітей-сиріт – взяв тільки двох, і не більше, а деякі суб'єкти, переважно братства чи опікунства, самі виявляли ініціативу та жертвно надавали необхідну допомогу. У цьому зв'язку, аналогічно виглядала ситуація і щодо облаштування притулків, коли подібні заклади відкривалися у монастирях за наказом Синоду¹¹⁹, а інші – за власної ініціативи окремих представників парафіяльного духовенства¹²⁰.

Торкаючись діяльності церковних братств, варто зауважити, що використані архівні документи і матеріали (статути, звіти) переважно тих братств, які залишилися поза увагою попередніх дослідників або згадувалися тільки в

¹¹⁶ Там само. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 1001. 3 арк.; Там само. Ф. 1. Оп. 36. Спр. 383. 56 арк.

¹¹⁷ Там само. Ф. 1. Оп. 13. Спр. 33. 63 арк.; Там само. Ф. 1. Оп. 15. Спр. 229. 2 арк.; Там само. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 872.44 арк.

¹¹⁸ Там само. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2469. 3 арк.; Там само. Ф. 1. Оп. 36. Спр. 382. 135 арк.

¹¹⁹ Там само. Ф. 1. Оп. 26. Спр. 443. 51 арк.

¹²⁰ Там само. Ф. 1. Оп. 29. Спр. 120. 5 арк.; Там само. Ф. 1. Оп. 33. Спр. 195. 9 арк.

контексті кількісних показників¹²¹ та ін., значно поповнюють інформацію про благодійництво церковно-громадських організацій. Адже й ці невеликі містечкові чи сільські церковнопарафіяльні братства, крім благоустрою храмів, більшою чи меншою мірою займалися доброчинністю: утримували церковні школи, надавали матеріальну допомогу учням, окремі з-поміж них – відкривали притулки, аптеки. До цієї групи джерел можна віднести документальні матеріали про церковнопарафіяльні опікунства, діяльність яких була майже тотожною з братствами такого типу, що відображено в змісті поданих джерел. Архівні документи кінця XIX – початку XX ст. вказують на динаміку активного зростання кількості церковнопарафіяльних братств та опікунств¹²².

Великий обсяг інформації про благодійність містить комплекс джерел, який відображає фінансово-матеріальне забезпечення навчальних закладів духовного відомства з боку Синоду, єпархіальної влади, окремих благодійників. Частина цього документального потенціалу свідчить, що на утримання навчальних закладів Синод виділяв кошти двічі на рік, згідно затверджених кошторисів¹²³. Окремі синодальні укази зобов'язували монастирі та парафіяльні церкви перераховувати певні суми на утримання церковних шкіл, духовних училищ, Волинської духовної семінарії¹²⁴. Джерельну інформацію аналізованого фонду поповнюють документи і матеріали згаданих вище фондів: 158 «Канцелярія Волинського єпархіального архієрея» та 707 «Правління попечителя Київського навчального округу». У міністерських, синодальних чи єпархіальних звітах про фінансування різних типів навчальних закладів (світських і духовного відомства) періодично вказуються суми, внесені опікунськими товариствами або окремими добродійниками у вигляді процентних відрахувань від банківських вкладів, одноразових грошових внесків, призначення спеціальних стипендій, що дає можливість виокремити частку добровільних пожертв та порівняти виміри

¹²¹ Там само. Ф. 1. Оп. 28. Спр. 921. 7 арк.; Там само. Ф. 1. Оп. 33. Спр. 1798. 6 арк.; Там само. Ф. 1. Оп. 33. Спр. 2499. 6 арк.; Там само. Ф. 1. Оп. 41. Спр. 203. 7 арк.

¹²² Там само. Ф. 1. Оп. 28. Спр. 202. 26 арк.; Там само. Ф. 1. Оп. 30. Спр. 21. 17 арк.; Там само. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 29. 10 арк.; Там само. Ф. 1. Оп. 33. Спр. 701. 10 арк.; Там само. Ф. 1. Оп. 34. Спр. 767. 4 арк.

¹²³ Там само. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 360. 58 арк.; Там само. Ф. 1. Оп. 28. Спр. 274. 125 арк.

¹²⁴ Там само. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 310. 59 арк.; Там само. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 86. 13 арк.; Там само. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 101. 21 арк.; Там само. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 134. 55 арк.

благодійництва духовенства і громадськості в системі матеріально-фінансового забезпечення навчальних закладів.

Для вивчення благодійницької діяльності місцевих громад (церковних причтів, церковнопарафіяльних братств та опікунств, окремих представників духовенства і вірян) визначальне значення мають клірові відомості та церковні книги прибутків і видатків. Ці джерела, які зберігаються у фонді «Волинська духовна консисторія» різних архівосховищ, охоплюють географію парафіяльного життя майже всіх повітів Волинської губернії: Житомирського (Держархів Житомирської обл.)¹²⁵, Дубенського та Рівненського (Держархів Рівненської обл.)¹²⁶ Кременецького та Овруцького (Держархів Житомирської обл.)¹²⁷ та ін. Принагідно зауважимо, що у здійсненні аналізу цього комплексу документів посприяла праця Ю.Кондратюк «Православні інституції та духовенство як суб'єкти формування церковнопарафіяльного діловодства Волинської єпархії наприкінці XVIII – початку XX ст.»¹²⁸, яка допомогла розібратися у специфіці оформлення церковнопарафіяльної документації та її прочитанні.

Клірові відомості фіксували кількість парафіян, наявність братств, бібліотек, біографічні відомості про сільських парафіяльних священиків, котрі ініціювали ремонт та будівництво церкви або притчових будівель.

Книги прибутків і видатків¹²⁹ фіксували фінансове становище парафії, витрачені кошти на придбання будівельних матеріалів, предметів культу, оплату сторожу тощо, а головне – суми численних карнавкових зборів, кожен із яких у середньому складав кілька рублів. Зіставлення статків, потреб і здійснених пожертв, в окремих випадках дають можливість з'ясувати, наскільки щиро чи формально парафіяльні громади відносилися до благодійництва.

¹²⁵ Там само. Ф. 675. Оп. 1. Спр. 1. 210 арк.; Там само. Ф. 675. Оп. 1. Спр. 2. 203 арк.; Там само. Ф. 675. Оп. 1. Спр. 3. 211 арк.; Там само. Ф. 675. Оп. 1. Спр. 4. 214 арк.

¹²⁶ Держархів Рівненської області. Ф. 639. Оп. 1. Спр. 1. 78 арк.; Там само. Ф. 639. Оп. 2. Спр. 77. 1064 арк.

¹²⁷ Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 305. 291 арк.; Там само. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 281. 324 арк.

¹²⁸ Кондратюк Ю. Православні інституції та духовенство як суб'єкти формування церковнопарафіяльного діловодства Волинської єпархії наприкінці XVIII – на початку XX ст. ... 196 с.

¹²⁹ Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 83. Спр. 8. 73 арк.; Там само. Ф. 578. Оп. 1. Спр. 11. 54. арк.; Держархів Рівненської області. Ф. 485. Оп. 2. Спр. 25. 64 арк.; Там само. Ф. 485. Оп. 2. Спр. 35. 69 арк.; Там само. Ф. 485. Оп. 2. Спр. 46. 69 арк.

Джерельна інформація фондів «Благочинних монастирів Волинської єпархії» та окремих монастирів, досить змістовно заповнює прогалини історіографічного масиву та комплексу опублікованих матеріалів у вивченні найменш дослідженого питання благодійницької діяльності чернечих громад, оскільки містить дані про утримання монастирями церковних шкіл, притулків, видатки на благодійництво та загально церковні потреби. Ця інформація не обмежується кількісними показниками (чисельність учнів в школах, немічних в притулках, сумами зібраних і витрачених коштів), але розкриває, наприклад, рівень матеріального забезпечення дітей-сиріт чи умови проживання в монастирях малолітніх правопорушників¹³⁰. Документи вказують, що, крім зазначених аспектів діяльності, монастирі вимушено чи за власної ініціативи надавали пожертви доброчинним товариствам¹³¹, навчальним закладам духовного відомства¹³², на будівництво церков¹³³, розвиток місіонерства¹³⁴.

Вивченню теми благодійництва Російської православної церкви на Волині досліджуваного періоду сприяють повідомлення про доброчинні ініціативи царя¹³⁵, Синоду¹³⁶, правлячих архієреїв Волинської єпархії, наприклад, архієпископа Модеста¹³⁷, коли вони вносили значні суми, як правило, одноразово, на відбудову храмів, розвиток церковних братств, доброчинних організацій, історико-краєзнавчих товариств.

Окрему групу неопублікованих джерел, використаних у роботі з метою здійснення порівняльного аналізу масштабів та характерних особливостей церковного і громадського благодійництва, складають документи фонду «Волинське губернське у справах про товариства і спілки присутствіє». Загалом це статuti різноманітних доброчинних товариств та опікунств, які ставили завдання піклуватися про дітей-сиріт, малозабезпечені верстви населення, жінок,

¹³⁰ Держархів Житомирської області. Ф. 91. Оп. 1. Спр. 10. 36 арк.; Там само. Ф. 92. Оп. 1. Спр. 4. 40 арк.; Там само. Ф. 266. Оп. 1. Спр. 9. 34 арк.; Там само. Ф. 266. Оп. 1. Спр. 8. 25 арк.

¹³¹ Там само. Ф. 92. Оп. 1. Спр. 3. 22 арк.; Там само. Ф. 266. Оп. 1. Спр. 31. 44 арк.

¹³² Там само. Ф. 94. Оп. 1. Спр. 16. 79 арк.; Там само. Ф. 266. Оп. 1. Спр. 3. 24 арк.

¹³³ Там само. Ф. 94. Оп. 1. Спр. 12. 103 арк.; Там само. Ф. 266. Оп. 1. Спр. 510. 393 арк.

¹³⁴ Там само. Ф. 266. Оп. 1. Спр. 1. 6 арк.

¹³⁵ Там само. Ф. 158. Оп. 1. Спр. 543. 17 арк.

¹³⁶ Там само. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 245. 1 арк.

¹³⁷ Там само. Ф. 158. Оп. 1. Спр. 561. 24 арк.; Там само. Ф. 158. Оп. 1. Спр. 581. 60 арк.

учнів навчальних закладів тощо. В окремих із них міститься інформація про ініціаторів доброчинності. Велика кількість зареєстрованих товариств на початку ХХ ст. свідчить про розгортання широкомасштабного руху громадського благодійництва в означений період, що підтверджує висновки попередніх дослідників. У цьому зв'язку необхідно підкреслити, що архівних матеріалів, які відображають громадське благодійництво, надзвичайно багато. Тільки у Держархіві Житомирської області фонди «Канцелярія Волинського губернатора» (фонд 70), «Волинське місцеве управління Російського товариства Червоного Хреста» (фонд 100), «Волинський приказ громадської опіки» (фонд 160), «Колекція барона І.М. Шодуара» (фонд 163), «Волинська губерньська земська управа» (фонд 183) та ін., наповнені фактами відкриття та діяльності притулків, сирітських будинків, різних доброчинних товариств та опікунств, а також прикладами доброчинності з боку інтелігенції, чиновництва, купецтва, заможних і пересічних громадян. Цей комплекс джерел, певною мірою опрацьований у працях з історії громадського благодійництва, в роботі не використано, оскільки його матеріал не стосується предмету дослідження – благодійництва церкви.

Попри те, що інформативний потенціал джерельної бази з громадського благодійництва, на наш погляд, перевищує наявний в архівосховищах обсяг документів і матеріалів з церковного благодійництва у разі, зміст виявлених і опрацьованих неопублікованих документів з об'єкт-предметної сфери дослідження цілком достатній для заповнення історіографічних лакун та прогалин опублікованих джерел. Разом з тим, частина документів (укази Синоду, розпорядження єпархіальної влади), які спонукали церковні інституції до доброчинних акцій, потребує теоретичного осмислення в рамках методології.

1.3. Основні методологічні аспекти вивчення теми

Історіографічний аналіз стану розробки досліджуваної теми та особливості її джерельної бази (специфіка та інформативний потенціал опублікованих і неопублікованих джерел), зважаючи на об'єкт-предметну сферу й завдання

роботи як детермінуючий чинник, дають можливість визначити найбільш прийнятні (оптимальні) методологічні аспекти для теоретичного осмислення й практичного вирішення наукової проблеми. У сучасній вітчизняній науці теоретичні основи будь-якого дослідження виразно проявляються у пошуках нових методологічних підходів, застосуванні інструментарію (конкретних методів), аргументації, особливо у тих випадках, коли постає необхідність конкретизації та вивірення вже загалом вирішених наукових проблем у всеукраїнському контексті при появі досліджень локального рівня або ґрунтовних праць із малодосліджених питань.

Насамперед, предмет дослідження зумовлює необхідність з'ясування християнського (православного) розуміння сутності доброчинності. У догматичному богослов'ї¹³⁸, а також у працях (статтях, проповідях) православних богословів минулого століття¹³⁹ і сучасності¹⁴⁰, котрі відображають офіційну позицію РПЦ згідно християнського вчення, доброчинність однаково тлумачиться як любов та вияв милосердя до ближнього. Незважаючи на те, що сприймається два підходи у практичній реалізації доброчинності – «віддати відразу все майно бідним та немічним» чи «зберігати статки, але постійно віддавати частину майна потребуючим допомоги» – філантропічний принцип соціальної спрямованості доброчинності є незаперечним.

У досліджуваній період Російська православна церква не мала розробленої соціальної концепції й доктринально спиралася на так зване «вертикальне богослов'я» – містичний зв'язок із Богом через безпосередню участь вірян у церковному богослужінні¹⁴¹. Звідси, не відкидаючи, звичайно, християнського вчення про доброчинність, визначався пріоритет благодійницької діяльності церкви, який закономірно спрямовувався на розбудову власних інституцій як механізму втілення існуючої доктрини. Тобто соціальна проблематика відходила на другий план. Хоча в середовищі православної інтелігенції й частини

¹³⁸ Вепрук В. Догматичне богослов'я: Підручник.. Чернівці: Рута, 2002. 543 с.

¹³⁹ Котляревский И. О. О пути христианском. *Журнал Московской патриархии*. 1959. №7. С. 40–45; Мудьюгин М. Любовь к Богу и людям в Ветхом и Новом Завете. *Журнал Московской патриархии*. 1964. № 10. С. 68–73.

¹⁴⁰ Жилуок І. Основи православного вчення: Статті і проповіді. Житомир: Вид-во «Житомир», 2002. 406 с.

¹⁴¹ Марчишак А. Легітимізуючий концент православного «горизонтального богослов'я». *Релігія та соціум*. Чернівці: Рута, 2008. № 1. С. 42–47.

ліберально налаштованого духовенства, на основі ідей слов'янофілів, неохристиян, а головне – діячів обновленства, яскравими представниками якого були священники К. Агеєв, Г. Петров, архімандрит Михаїл (Семенов), єпископ Антонін Грановський, професори В. Екземплярський, Б. Титлінов та ін.¹⁴², формувалася православно-богословська концепція «християнського служіння світу» з акцентом на гідності людини. На початку XX ст. вона (концепція) не сприймалася консервативною більшістю й фактично зустрічала опір з боку очільників РПЦ. Відтак, ортодоксальний погляд православного богослов'я на соціальну пасивність особистості залишався домінуючим.

Зважаючи на специфіку об'єкт-предметного поля дослідження, вважаємо за доцільне застосування методологічних підходів, розроблених передусім у теоретико-методологічних працях сучасних вітчизняних істориків-релігієзнавців¹⁴³. Концептуальним підходом модифікації методологічної основи виступає зауваження С. Жилюка про те, що пошук методологічних підходів не завжди повинен зумовлюватися тільки раціональним вибором вже наявних теорій або удосконаленням їх дослідницького інструментарію. «У вирішенні деяких наукових проблем, – на думку вченого, – не виключається доцільність використання засадничих позицій різних теорій при аналізі окремих аспектів досліджуваної теми з наступним синтезом отриманих результатів»¹⁴⁴. Йдеться про доцільність врахування і постмодерністського історичного дискурсу, зокрема в частині переосмислення окремих інтерпретацій та застережень щодо використання джерельної бази (необхідності детального вивчення контексту, в якому виникло і функціонувало джерело) або надання переваги мікроісторії, і використання позитивістської методології в частині фактографічно (розширення

¹⁴² Агеєв К. Христианство и его отношение в благосутроению земной жизни. Киев.: Тип. «Пётр Барский», 1909. 333 с.; Жилюк С. Обновленська церква в Україні (1922–1928). Рівне: Вид. РДГУ, 2002. 384 с.; Красников Н. Социально-этнические воззрения русского православия в XX веке. К.: Главное изд-во «Выща шк.», 1988. 179 с.; Титлинов Б. Православная церковь на службе самодержавия в русском государстве. Л.: Гос. издат., 1924. 210 с.

¹⁴³ Жилюк С. Теоретико-методологічний дискурс історико-релігієзнавчих досліджень: постмодернізм у пошуку нових парадигм. *Наук. записки Нац. ун-ту «Острозька академія». Історичні науки*. Острог: Вид-во НаУОА. 2014. Вип. 9. С. 44–59.; Киридон А. Державно-церковні відносини в Україні: теоретико-методологічна рефлексія. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наук. записки Рівненського державного гуманітарного ун-ту*. Рівне: РДГУ, 2012. Вип. 23. С. 640–655.; Киридон А. Як думають історики: історіографія та культурна топографія пам'яті. *Слов'янський світ: Україна: Зб. наук. праць*. Рівне: Вид. О. Зень, 2011. С. 467–477.

¹⁴⁴ Жилюк С. Теоретико-методологічний дискурс історико-релігієзнавчих досліджень: постмодернізм у пошуку нових парадигм ... С. 57.

арсеналу й упровадження нового корпусу джерел) орієнтованої історії, вагомість і значущість якої, за оцінкою А.Киридон, сьогодні ще не вичерпана¹⁴⁵.

Цілком очевидно, що висновки окремих дослідників, наприклад про наслідки діяльності церковних братств у період царського самодержавства на Волині, на зразок «члени Луцького братства сприяли створенню серед населення краю атмосфери національного відродження»¹⁴⁶ або про гуманістичну спрямованість виховання студентів Волинської духовної семінарії¹⁴⁷, з огляду на місіонерсько-русифікаторську роль братств (у першому випадку) та на факти пониження людської гідності (у другому), потребують переосмислення, у тому числі, в рамках постмодерністської методології.

Необхідність переосмислення подібних трактувань продиктовується вимогою достовірного відтворення минулого, що значною мірою досягається застосуванням принципу об'єктивності. Попри дискусійність питання про можливість/неможливість висвітлення суб'єктом будь-яких подій, явищ, процесів з об'єктивних позицій, А. Киридон наголошує, що наука належить до сфери об'єктивного знання, тому «історія як дисципліна має бути об'єктивною, уніфікованою, впорядкованою, аргументованою»¹⁴⁸]. А німецький історик Р. Козеллек зазначав, що «суперечка навколо «об'єктивності» набуває особливої гостроти лише там, де факт вміщується в контекст формування історичного судження (тобто: коли ми намагаємося підтасовувати факти під контекст – це породжує необ'єктивність подій історичного минулого»¹⁴⁹.

У дослідженні це застереження реалізується наступним чином. По-перше, на основі контент-аналізу, характеристика джерела здійснюється з урахуванням його походження, встановлення причин та цілей виникнення, особливостей комунікаційного процесу створення, що описується в тексті при кожній фіксації факту, наприклад, доброчинної акції. По-друге, принцип всебічності вимагає висвітлення фактів доброчинності у дискурсі державно-політичних, соціально-

¹⁴⁵ Киридон А. Державно-церковні відносини в Україні: теоретико-методологічна рефлексія ... С. 652.

¹⁴⁶ Сажок О. Бібліотека Луцького братства в другій половині XIX – початку XX ст. ... С.150.

¹⁴⁷ Там само. С.182.

¹⁴⁸ Киридон А. Як думають історики: історіографія та культурна топографія пам'яті ... С. 471.

¹⁴⁹ Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу. / Пер. з нім. Київ: Дух і літера, 2005. С. 209.

економічних, ментально-психологічних та ін. питань, як обумовлюючих чинників церковної благодійності у тій чи іншій сфері, що вимагає розширення методологічного інструментарію. Таким чином, відбувається, ніби, наростання об'єкт-предметного поля дослідження, коли не окремий факт у якості інформативного джерела механічно вміщується у контекст, зокрема, розробленого у вітчизняній історіографії питання діяльності церковних братств, а науково обґрунтований фактологічний матеріал, який прямо й опосередковано відноситься до теми, формує новий або корегує вже існуючий контекст.

Розширення дослідницького поля, де на арені суспільних відносин виступають одночасно різні суб'єкти і об'єкти благодійницької діяльності – державні, громадські, церковні установи, добродійні організації і приватні особи, – забезпечує додаткові можливості для більш ґрунтовного аналізу кількісних і якісних аспектів добродійності. У свою чергу за допомогою компаративістики, порівнюючи матеріально-фінансові та мотивуючі ресурси суб'єктів і витрачені ними кошти та/чи зусилля у наданні потрібної допомоги, здійснюється оціночне судження їхнього жертвовного чи формального відношення до благодійництва. Метод компаративного аналізу у часових рамках дає змогу порівняти масштаби і характер благодійництва першої половини XIX ст. і наприкінці XIX – початку XX ст.

Регіональна специфіка досліджуваної теми, в контексті якої увага фокусується довкола діяльності/позиції колективів (братств, товариств, опікунств) і окремих індивідів-благодійників, зумовлює застосування концепції «нової соціальної історії», яка вважається найбільш продуктивною при розгляді спільнот локального рівня, створення колективних портретів, відтворення фактів життя у біографії конкретних постатей. Доцільність упровадження цього соціального дискурсу зарубіжними і вітчизняними вченими аргументується тим, що історик повинен розглядати передусім локальні процеси, вивчати історичні явища на мікрорівні, а потім на цій основі підніматися до вищих рівнів пізнання. У дослідженні концепція «нової соціальної історії» реалізовується застосуванням, зокрема, методів мікроісторії та просопографічного аналізу. Діапазон

можливостей мікроісторії забезпечив вивчення не тільки діяльності окремих добродійних товариств чи індивідів, але й позицію/поведінку, наприклад, духовенства в узагальненому розумінні як «людей другого плану». Водночас при застосуванні просопографічного методу простежуються життєві епізоди багатьох фігурантів добродійної справи.

Ключовим фактором у виборі методологічного інструментарію для вивчення питань, пов'язаних із моральністю духовенства, колективною свідомістю парафіян та церковнослужителів, мотивами духовенства тощо, стали теоретично-концептуальні здобутки представників французької Школи «Аналів», котрі серед новацій запровадили категорію «ментальність» в історико-антропологічних розробках (М. Блок, Л. Февр), біографістику та тринарну систему «культура-соціум-економіка» (Ф.Бродель), акцентували увагу на колективній та індивідуальній свідомості в історичному процесі, соціальній історії ментальностей (Ж. Ле Гофф, А. Буро, Р. Карт'є). Користуючись цими відомими та достатньо описаними в літературі теоретико-методологічними напрацюваннями, в роботі простежена трансформація церковної спільноти та окремих чернечих й парафіяльних громад у контексті ліквідації унії та утвердження і розвитку Російської православної церкви на Волині. Ця трансформація проявилася в зміні ментальних пріоритетів, складових повсякденності, взаємодії з державними і суспільними інституціями, особистісних стосунків, що впливало на масштаби та характер благодійництва.

Застосування конструктивістської методології дало можливість досягати уніфікації та впорядкованості окремих аспектів, подій, епізодів, характеристик у процесі формування системного висвітлення досліджуваної проблеми. Так, у процесі вивчення благодійництва, наприклад, у системі матеріально-фінансового забезпечення навчальних закладів духовного відомства, спочатку кожна добродійна акція розглядається на мікро-рівні у рамках окремого питання (утримання Волинської духовної семінарії, духовних училищ, церковнопарафіяльних шкіл), де фокусується увага на суб'єктах добродійності (товариства опіки, представники духовенства, громадськості), подається

кількісно-якісна характеристика допомоги (одноразові грошові внески, процентні відрахування банківських вкладів, добровільні чи добровільно-примусові пожертви) тощо. Надалі поєднуються елементи мікро-рівня і локальних подій з аспектами макро-історії. Крім того, факти фінансування навчальних закладів іншими інституціями (братствами, монастирями, церковнопарафіяльними опікунствами) вказують на взаємозв'язок суб'єктів/об'єктів благодійництва. Така цілісність забезпечується використанням методів аналізу і синтезу, проблемно-хронологічного, логічного, системно-структурного.

Теоретико-практичне значення наукової роботи визначається належним рівнем розробки та правильного використання понятійно-категоріального апарату як методологічного інструментарію, ігнорування якого у практичній площині не дає можливість виробити чітких критеріїв, принципів, концепцій, парадигм дослідження, які в термінологічному відношенні базуються на певних визначеннях. Наприклад, помилково під терміном «волонтерство» (від фран. – «бажання»), розглядати приклади вимушеного витрачання власних коштів або безоплатного служіння¹⁵⁰.

Відповідно до об'єкт-предметної сфери дослідження в роботі доволі часто використовуються такі терміни, як благодійництво, доброчинність, меценатство, жертва, а також смислоутворюючі вирази – благодійницька діяльність, доброчинна допомога, соціальний аспект благодійництва, філантропічний характер доброчинності. На перший погляд ці терміни та вирази стоять в одному синонімічному ряду й дослідники, внаслідок формального відношення до етимології, часто їх ототожнюють. Дійсно, тлумачні словники сучасної української мови дають майже тотожне визначення термінам «благодійність», «доброчинність», «меценатство», «філантропія» у сутнісному розумінні надання допомоги соціально незахищеним верствам населення¹⁵¹. Проте використання цих термінів як синонімів у науковій роботі, з одного боку, незручне, з іншого – не дає

¹⁵⁰ Шеретюк Р. Волонтерська діяльність православного духовенства під час приєднання уніатів Правобережжя України до Російської православної церкви в кінці XVIII ст. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наук. праць Рівненського державного гуманітарного ун-ту*. Вип. 19. 2010. С. 42–46.

¹⁵¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови / Кер. Вид. проекту П.М.Мовчан, В.В.Німчук, В.Й.Клічак. К.: Дніпро, 2009. 1332 с.

можливості розкрити повною мірою напрями, характер, особливості, форми благодійництва.

Для вивчення благодійницької діяльності Російської православної церкви формальний підхід до використання означеної термінології категорично неможливий передусім з тієї причини, що тодішня церква під терміном «благодійництво» розуміла широкий спектр надання допомоги: не тільки для соціально незахищених верств населення, але й для будівництва церков, розвитку місіонерсько-русифікаторської діяльності, покращення матеріального становища духовенства тощо. Таким чином втрачалася сутність поняття доброчинності, у тому числі, з точки зору богословського вчення.

Так само розділення потребують тотожні вирази «соціальний аспект доброчинності» і «філантропічний характер доброчинності», які однаково відображають надання допомоги бідним, немічним, хворим людям, дітям-сиротам.

Специфіка соціального спрямування церковної благодійності досліджуваного періоду полягала в тому, що нерідко Синод зобов'язував, наприклад, монастирі надавати допомогу незахищеним верствам населення (відкривати притулки, богадільні, утримувати дітей-сиріт). Разом з тим, із боку окремих церковних братств, опікунських товариств, представників духовенства, допомога людям здійснювалася невимушено, за власної ініціативи. Тому, з метою виокремити ці факти із загального поняття – «соціального аспекту благодійництва», в роботі використовується вираз «філантропічний характер доброчинності».

Загальновживаний термін «меценатство» у сучасному трактуванні передбачає безкорисливу діяльність з боку недержавних інституцій чи приватних осіб, спрямовану передусім на підтримку мистецтва, науки, культури, а також соціальної сфери. В Російській імперії меценатство мало певну особливість: надання меценатської допомоги заохочувалося державою; меценатів нагороджували орденами різних ступенів (існував навіть порядок, що визначав, за які благодійні пожертви можна було отримати винагороду); на тих меценатів,

котрі працювали у добродійних товариствах, поширювалися права державних службовців. З огляду на таку особливість меценатства в Російській імперії, деякі дослідники розглядають меценатську діяльність як окремий напрям благодійництва¹⁵².

Цілком очевидно, що наукове дослідження теми, особливо в частині оціночних суджень, характеристик, висновків, продиктовує необхідність різного змістовного наповнення проаналізованих термінів і понять, попри те, що вони стоять в одному синонімічному ряду.

У практичній площині це реалізовується логіко-семантичним методом (допомагає визначенню понятійно-категоріального апарату), а також завдяки діапазону можливостей методів аналізу і синтезу, індукції та дедукції (поділяють предмет на окремі частини і навпаки – з'єднують частини в одне ціле, виокремлюють конкретне від загального, забезпечують перехід від часткового до загального).

Отже, ознайомлення з теоретико-методологічними напрацюваннями зарубіжних і вітчизняних вчених (теоріями, концепціями), комплексне застосування різних методологічних підходів і методів як безпосередньо дослідницького інструментарію, у тому числі понятійно-категоріального апарату, забезпечує можливість із великою мірою вірогідності уникнути прорахунків у вирішенні наукової проблеми.

¹⁵² Поліщук В., Матвійчук Н. Соціальні витоки благодійництва в Україні. *Наукові записки Нац. ун-ту «Острозька академія»*. Острог: Вид. НаУОА, 2002. Т. 4. С. 388.

Висновки до першого розділу

Історіографічний аналіз дає підстави стверджувально говорити про відсутність наукових праць з обраної для дослідження проблеми. Інформативний потенціал монографій, статей, краєзнавчих розвідок містить тільки частину фактичного матеріалу, який прямо чи опосередковано стосується теми. У вітчизняній історичній науці найбільш розробленими є питання діяльності православних церковних братств, матеріального забезпечення духовенства, утримання навчальних закладів освіти духовного відомства, де фрагментарно висвітлюються теми благодійництва. Зокрема, у більшості праць, присвячених братствам, увага фокусується довкола їхньої освітньо-виховної, пам'яткоохоронної, культурно-громадської діяльності, але благодійництво церкви/духовенства у вирішенні соціальних проблем належним чином не розкривається. Проблема матеріального забезпечення духовенства досліджена в аспектах соціально-економічних відносин, державних заходів, фінансових статків, а питання корпоративної підтримки, де проявлялася доброчинність, залишаються недостатньо виявленими. Подібний стан наукової розробки характерний і для проблеми матеріально-фінансового забезпечення навчальних закладів духовного відомства, коли доброчинність товариств, які діяли при семінарії, духовних училищах, опікувалися церковнопарафіяльними школами, згадується тільки побіжно.

До числа недосліджених тем, які безпосередньо стосуються об'єкт-предметної сфери вивчення, належать питання благодійницької діяльності монастирів, церковнопарафіяльних опікунств, доброчинних ініціатив духовенства.

Історіографічні прогалини теми благодійницької допомоги навчальним закладам духовного відомства досить змістовно заповнюють опубліковані джерела: звіти опікунських товариств, інформативні повідомлення про становище церковних шкіл, матеріали єпархіальної навчальної ради та єпархіальних з'їздів духовенства. Опубліковані звіти окремих братств засвідчують участь духовенства

у благодійницькій діяльності цих церковно-громадських організацій. Меншою мірою опубліковані джерела доповнюють інші питання, загалом поодинокими фактами якогось аспекту чи періоду. Крім того, частина опублікованих джерел на сторінках офіційного видання «Волынские епархиальные ведомости» за змістом є пафосною, не зовсім об'єктивною, що потребує вивірення, а відтак залучення додаткової інформації з джерел іншого походження, насамперед архівних документів і матеріалів.

Масив неопублікованих документів і матеріалів, що складає основу джерельної бази роботи цілком репрезентативний для заповнення усіх лакун. Він містить різні за характером і походженням документи, які дають можливість максимально відтворити дійсність благодійницької діяльності Російської православної церкви на Волині в усіх виявах (напрямах, формах, особливостях).

Наукове вирішення проблеми забезпечує використання теоретико-методологічного потенціалу (теорій, концепцій, методів як безпосередньо дослідницького інструментарію), а також логіко-семантичне застосування понятійно-категоріального апарату, передусім у визначенні напрямків, аспектів, специфічних особливостей церковного благодійництва.

РОЗДІЛ 2

БЛАГОДІЙНИЦТВО МОНАСТИРІВ ТА ДУХОВЕНСТВА В КОНТЕКСТІ ЇХНЬОГО ІНСТИТУЦІЙНОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ

2.1. Особливості благодійництва православних та василіанських монастирів: порівняльний аналіз

Після входження Правобережної України до складу Російської імперії за другим (1793 р.) і третім (1795 р.) поділами Польщі, російське православ'я на Волині утверджувалося на основі конфіскованої в уніатів матеріальної бази. На першому етапі ліквідації Греко-католицької церкви 1794 – 1796 рр. царське самодержавство силоміць приєднало до Російської православної церкви переважно парафіяльні храми. Ліквідація монастирів Василіанського ордену, які були незалежними з адміністративного та матеріального погляду, вимагала більш виважених заходів й розтягнулася на декілька десятиліть. Згідно статистичних даних, підготовлених 1826 р. греко-уніатським департаментом для «реформування» Василіанського ордену, на Волині діяло 28 чоловічих і жіночих монастирів, що становило більшість на Правобережжі або третину від усіх монастирів Греко-католицької церкви (83 з 688 ченцями). Монастирям належав капітал у сумі 800 руб. і понад 11 тис. селян чоловічої статі¹⁵³.

Формуючи суттєві фінансово-матеріальні накопичення за рахунок магнатських внесків (Чарторийських, Потоцьких, Любомирських), господарської діяльності, відсотків від позик дрібній шляхті чи поміщикам-сусідам тощо, монастирі набували можливість утримувати світські публічні та духовні навчальні заклади, виділяти певні суми для надання допомоги бідним і хворим людям. Зокрема, Дерманський монастир щороку надавав 50 руб. на утримання Головної семінарії у Вільно і 5000 польських злотих для Кременецького училища¹⁵⁴. Чималими статками володів Тригірський монастир: 17 сіл, кілька

¹⁵³ Киприанович Г. Жизнь Иосифа Семашки, митрополита Литовского и Виленского и воссоединение западно-русских униатов с православною церковью в 1839 г. Вильна: Тип. И.Блюмовича, 1893. С. 36.

¹⁵⁴ Жилук С. Російська православна церква на Волині ... С. 92.

лісових ділянок, винокурний, пивоварний та медоварний заводи, водяний млин, пасіка, кузня, рудня, пекарня, двір, де тримали коней, худобу, свиней та домашню птицю. Також монастир отримував дохід від урожаю з угідь. 1798 р. прибуток монастиря складав 994 руб.¹⁵⁵. Частина коштів монастиря йшла на благодійні справи: утримання шпиталю, милостиню прочанам, підтримування мешканців сусідніх сіл у час неврожаю. У початковому (українському) і середньому (латинському) Тригірському училищі діти-сироти навчалися безкоштовно, а учні з бідних сімей отримували матеріальну допомогу¹⁵⁶.

Зауважимо, що після входження Правобережжя до складу Російської імперії всі василіанські монастирі так чи інакше долучалися до благодійництва, утримуючи власним коштом школи та притулки, що обумовлював спеціальний указ, за окремим пунктом якого монастирі, які не мають шкіл і притулків та «не приносять ніякої користі», необхідно було закривати¹⁵⁷.

На початку XIX ст. у Волинській губернії на утриманні найбільших чоловічих монастирів, як-от Почаївський, Тригірський, Любарський, Володимир-Волинський, Жидичинський, Мелецький, Білостоцький, Загорівський, Овруцький, знаходилися василіанські публічні школи (колегії). Жіночі василіанські чернечі громади, зокрема Володимир-Волинський та Дубнівський (Підборецький) монастирі, закладали навчальні заклади іншого типу¹⁵⁸. У цих школах навчалося від кількох десятків до кількох сотень учнів з різних станів: духовенства, шляхти, міщан, і навіть селян. Ще наприкінці XVIII ст. у василіанських публічних школах навчалося до 3000 учнів¹⁵⁹. У найпрестижніших школах Уманського (Київщина), Барського, Шаргородського (Поділля), Любарського (Волинь) монастирів впродовж 5–6 років, у інших – 3–4 років, учні вивчали греку, латину, польську, німецьку, італійську, англійську, французьку мови, математичні дисципліни

¹⁵⁵ Жилук С., Костриця М. Монастирі Волині: історико-краєзнавчий нарис. Житомир: М.А.К. Лтд., 1996. С.42.

¹⁵⁶ Там само.

¹⁵⁷ Білик В. Греко-уніатська церква у Правобережній Україні ... С.152.

¹⁵⁸ Там само.

¹⁵⁹ Шеретюк Р. Греко-Уніатська Церква в контексті етноконфесійної політики ... С.55.

(арифметику, алгебру, геометрію), географію, фізику, хімію, у 5 і 6 класах – право, міжнародну політику, політичну економію Адама Сміта, філософію¹⁶⁰.

Чудовою матеріальною базою та високим рівнем професійної підготовки вирізнялася розрахована на 500 учнів шестикласна школа Любарського монастиря. Вона мала добре обладнаний фізичний кабінет, який налічував понад 40 найменувань приладів, ботанічний сад для практичних занять із ботаніки, де росло понад 500 екзотичних рослин (за припущеннями дослідників, його створив видатний майстер садово-паркового мистецтва Діонісій Міклер). Василіани Любарського монастиря у 1805 – 1823 рр. щороку витрачали по 2000 злотих лише на книги та прилади. Овруцькі василіани власним коштом закупували прилади для кабінетів у Парижі¹⁶¹. На відміну від інших шкіл, Любарська мала бібліотеку, що займала окремий кам'яний будинок і нараховувала 17 тис. примірників різноманітних видань наукової та навчальної літератури. Бібліотека Кременецького монастиря володіла 2160 примірниками книг і 1234 найменуваннями, книгозбірня Овруцького монастиря нараховувала 1112 книг, з яких 107 – російською мовою, 457 – польською, 358 – латиною, 90 – французькою, 47 – німецькою, 10 – церковнослов'янською, 43 словники. Василіанські школи Гощанського, Луцького та ін. монастирів мали по кілька сотень книг, а бібліотека Дубнівського жіночого монастиря – кілька десятків книг¹⁶².

Досить високим був і професійний рівень викладачів. 1825/1826 навчального року кожен шостий викладач мав кандидатський ступінь, а три чверті викладачів – педагогічний стаж понад 10 років¹⁶³. Учні цієї школи працювали домашніми вчителями, а кращі випускники продовжували навчання у Колегії Св. Афанасія в Римі. Окремі з них, як-от брати Будзинські, Єляш

¹⁶⁰ Там само.

¹⁶¹ Саламаха М. Освітня діяльність чину Св. Василя Великого на Правобережній Україні кінця XVIII – першої третини XIX ст. *Наукові записки Національного ун-ту «Острозька академія». Історичні науки*. Вип. 4. Острог: Вид-во НаУОА, 2011. С. 175.

¹⁶² Білик В. Греко-уніатська церква у Правобережній Україні ... С. 165.

¹⁶³ Шеретюк Р. Греко-Уніатська Церква в контексті етноконфесійної політики ... С. 56.

Андрушкевич, Теодор Сероцинський та ін., згодом стали провідними діячами в галузі мовознавства, педагогіки, історії¹⁶⁴.

Зрозуміло, що забезпечення такої, і навіть менших публічних шкіл, вимагало значних витрат, адже монастирі самостійно фінансували поповнення бібліотек, облаштування математичних, фізичних і хімічних кабінетів, створення шкільних музеїв. Батьківська оплата за навчання учнів всього цього не покривала. Частина учнів із бідних родин (так звані фундушеві учні) знаходилися на утриманні монастиря. Крім того, учні парафіяльних шкіл при Жидичинському (30 учнів 1800 р.), Загорівському (39 учнів 1803 р.), Гощанському (6 учнів 1820 р.) та ін. монастирях навчалися також безкоштовно¹⁶⁵.

Загалом на утримання публічних шкіл василіанські монастирі віддавали приблизно третину своїх прибутків. Наприклад, у 1803 – 1805 рр. Жидичинський монастир, щороку отримуючи з різних джерел до 30 тис., на утримання публічної школи 1805 р. виділив 9500 польських злотих [282, с. 153]. Після того, як царський уряд закрив школу, він не припинив благодійництво й таку ж суму щороку перераховував на потреби Кременецької гімназії¹⁶⁶.

У першій третині XIX ст. було закрито усі василіанські монастирі на Правобережжі. Лише Тригірський монастир залишався продовж двох років після офіційної ліквідації Греко-католицької церкви 1839 р. Його використовували для ув'язнення непокірних василіан¹⁶⁷.

У структурі Російської православної церкви інститут чернецтва було реорганізовано: частину монастирів ліквідовано, а ті, що залишилися, поступово було переведено на державне утримання за штатним регламентом. Викорінюючи культурну спадщину уніатства, царське самодержавство масово знищувало дороге на той час обладнання фізичних, математичних і хімічних кабінетів, бібліотеки колишніх василіанських публічних шкіл, предмети культу тощо. Все, що не відповідало православним зразкам, за наказом Синоду з монастирів і церков вилучали. Лише 1852 р. у Волинській губернії було реквізовано понад 11 тис.

¹⁶⁴ Там само. С. 57.

¹⁶⁵ Білик В. Греко-уніатська церква у Правобережній Україні ... С. 56.

¹⁶⁶ Там само. С. 155.

¹⁶⁷ Жилюк С. Російська православна церква на Волині ... С. 100.

книг¹⁶⁸. Невігластво реорганізаторів призвело до того, що в вогні було знищено не лише іноземні видання, зокрема й багато рідкісних і цінних у мистецько-поліграфічному плані книг, але й православні рукописи та стародруки¹⁶⁹.

Структурні зміни призвели до занепаду монастирів. Деякий час не діяв Почаївський монастир, конфіскований в уніатів 1831 р. Закриття Любарської публічної школи (1831 р.) та передача монастиря православним (1840 р.) призвели до знищення унікального ботанічного саду, який заріс бур'яном, а рідкісні дерева ченці вирубали для опалення бані¹⁷⁰. Такий вид діяльності монастирів, як благодійництво, загалом припинився на декілька десятиліть. Прикладом можуть слугувати прибутки та витрати Тригірського монастиря – одного з небагатьох, який зберіг своє значення після приєднання до Російської православної церкви. За штатним регламентом 1842 р. його було зараховано до другого класу, згідно з чим він отримував з державної казни 2820 руб. щороку. Цю суму розподіляли так: 845 руб. – платня братії (1 настоятель, 6 ієромонахів, 3 ієродиякони, 2 монахи, 4 послушники), 520 – харчування, 260 – церковні потреби і ремонт, 1075 – опалення, освітлення й утримання екіпажу, 120 – діловодство¹⁷¹. Як бачимо, не витрачено жодного рубля на благодійні справи.

Водночас окремі факти свідчать про здійснення грошових внесків від чернечих громад або окремих ігуменів чи архімандритів на будівництво храмів, придбання богослужбової літератури, підтримку парафіяльних шкіл, духовних училищ, семінарії тощо. Але ці пожертви не були системними і цілеспрямованими й мотивувалися або приватними ініціативами, про що йтиметься далі, або виконанням відповідних розпоряджень єпархіального керівництва, синодальних рішень. Останнє розуміємо як явище добровільно-примусових акцій, які з погляду сутності благодійництва не можна трактувати однозначно.

У цьому зв'язку питання доброчинності виглядає доволі суперечливим із морально-етичного погляду, оскільки з одного боку, бідним, німічним людям надавали допомогу, а з іншого – відбуваючи в монастирях епітимію,

¹⁶⁸ Шеретюк Р. Греко-Уніатська Церква в контексті етноконфесійної політики ... С. 218.

¹⁶⁹ Жиліук С. Російська православна церква на Волині ... 103.

¹⁷⁰ Жиліук С., Костриця М. Монастирі Волині: історико-краєзнавчий нарис ... С.55.

¹⁷¹ Там само. С. 43.

представники кліру та миряни зазнавали приниження, фізичного знування і навіть катувань. Наприклад, у Загаєцькому монастирі 1846 р. церковну спокуту відбувало 10 церковнослужителів, 4 священики, 1 диякон, 2 дяків і 3 паламарів. За даними 1847 р., у монастирях Волинської єпархії за різні вчинки епітимію відбувало 70 осіб. Всі засуджені до церковної спокути повинні були оплачувати своє перебування в монастирі: священики – 9 руб., диякони – 6 руб., дяки – 5 руб. за рік. Взимку ця платня збільшувалась на 20 %¹⁷². За найдрібніші порушення, наприклад «несумлінне» відбиття поклонів, вони зазнавали додаткових покарань: їх зачиняли в холодні келії, примушували прибирати нечистоти, під час трапези їм не давали чаю¹⁷³. Зокрема, дяк похилого віку Стефан Ломиковський, відбуваючи епітимію у Дерманському монастирі за колядування на Різдво, змушений був протягом двох місяців надобати зі старого монастирського корпусу і почистити 10 тис. цеглин¹⁷⁴. Все це зовсім не узгоджувалося з християнською настановою «полюби ближнього свого...».

Зауважимо, що моральність самих ченців не завжди відповідала критеріям аскетичного життя. Відповідно до архівних документів середини XIX ст., вони часто вдавалися до пияцтва, розпусти, крадіжок майна в монастирях. Окремі ченці намагалися збирати пожертви у шинках¹⁷⁵. Видавши спеціальний указ від 5 червня 1850 р., Синод посилив нагляд за ченцями, у тому числі заборонив збирати гроші по шинках і подібних «небогоугодним» закладах¹⁷⁶. Серед негативних явищ чернечого життя були факти дискримінації в середовищі братії, яка за визначенням ігумена (ігумені), поділялася на благонадійних і неблагонадійних. Платня настоятелів монастирів із державної казни у десять разів перевищувала платню інших представників братії. Наприклад, ігумена Любарського монастиря (монастир став жіночим 1873 р.) із суми 2820 руб. щорічного державного фінансування (згідно штату другокласних негуртожитних монастирів) отримувала 300 руб., а 10 черниць – по 30 руб. і 5 послушниць – по

¹⁷² Жилюк С., Костриця М. Монастирі Волині: історико-краєзнавчий нарис ... С. 12.

¹⁷³ Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 11. Спр. 77. 52 арк.; Там само. Ф. 1. Оп. 11. Спр. 103. 5 арк.

¹⁷⁴ Жилюк С. Російська православна церква на Волині ... С. 19.

¹⁷⁵ Жилюк С., Костриця М. Монастирі Волині: історико-краєзнавчий нарис ... С. 9.

¹⁷⁶ Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 13. Спр. 793. 2 арк.

20 руб.¹⁷⁷. Зрозуміло, що рядове чернецтво із таких мізерних коштів не могло виділити гроші на благодійні справи. Натомість настоятелі монастирів, прибутки яких не обмежувалися, очевидно, державною платнею (вони фактично контролювали всі фінансові надходження), мали можливість здійснювати благодійництво. А проте у джерелах зафіксовано лише поодинокі факти тих чи інших благодійних внесків невеликих сум із боку монастирського керівництва, що не відображало сутнісного змісту благодійництва як закономірного явища чи тенденції.

Благодійництво монастирів стало до певної міри планомірною діяльністю лише наприкінці XIX – початку XX ст., коли чернечій інституції вдалося обмежити вище описані згубні явища кризового періоду 40 – 60 років XIX ст. та досягти певного матеріального розвитку.

До 1917 р. Волинська єпархія мала 17 монастирів: 11 чоловічих – Богоявленський у Житомирі, Володимир-Волинський Різдва Христового, Дубенський Хрестовоздвиженський, Дерманський Свято-Троїцький, Загаєцький Св. Іоана Милостивого, Загорівський Різдва Богородиці, Кременецький Богоявленський, Мелецький Свято-Миколаївський, Тригірський Преображенський, Свято-Троїцький у Польовій Слобідці та Почаївську Свято-Успенську лавру; 6 жіночих – Городищенський Різдва Богородиці, Дубенський Свято-Миколаївський, Зимненський Святогірський, Корецький Свято-Троїцький, Любарський Свято-Георгіївський та Овруцький Свято-Василівський¹⁷⁸.

Грошові нагромадження монастирів надходили з різних джерел: крім державного фінансування, яке витрачали на поточні потреби (оплата харчування, опалення, утримання екіпажу тощо), прибутки отримували від господарської діяльності, продажу виробів, закладеного ченцями нерухомого майна, зібраних пожертв. Наприклад, Володимир-Волинський та Дубенський чоловічі монастирі, Городищенський та Корецький жіночі монастирі мали угіддя в розмірі 250–300 десятин землі, кожна десятина з яких, за підрахунками П. Савчука, за ефективного

¹⁷⁷ Жилюк С., Костриця М. Монастирі Волині: історико-краєзнавчий нарис ... С. 56.

¹⁷⁸ Жилюк С., Костриця М. Монастирі Волині: історико-краєзнавчий нарис ... 64 с.

використання щороку давала прибуток від 10 до 30 руб.¹⁷⁹. Інші монастирі мали менші наділи, але отримували прибутки від млинів, пасік, церковних карнавкових зборів. Кременецький монастир, щороку отримував додатково з державної казни 560 руб., оскільки в ньому знаходилася єпископська кафедра¹⁸⁰. Загалом, як стверджують дорадянські дослідники (Казанський, Ростиславов) та сучасні вчені, на кожен монастир у середньому припадало понад 40 тис. рублів щорічного прибутку, а Почаївська лавра 1909 р. мала 377 тис. руб.¹⁸¹.

Потужний господарський комплекс мала Почаївська лавра: цегляний, винокурний, вапняний, свічковий заводи, тисячі десятин сільськогосподарських угідь та монастирського лісу, готелі, пасіки, ставки, млини щороку давали величезні прибутки. Тільки від оренди одного із шести садів, де нараховувалося 2657 дерев, Почаївська лавра отримувала 1500 руб. на рік¹⁸².

Найбільше коштів витрачалося на будівництво або ремонт церков, монастирських корпусів, благоустрій храмів. Наприклад, Почаївський монастир 1861–1871 рр. будував 62-метрову дзвіницю, а у 1910–1913 рр. – Троїцьку церкву, Тригірський монастир впродовж 1852–1873 рр. замість старих дерев'яних церков збудував дві нові – Богоявленську та Преображенський собор. У Любарському монастирі було змуровано двоповерховий житловий корпус на 36 келій (1880 р.) та новий Свято-Георгіївський храм (1902 р.)¹⁸³.

Будівництво церков у західних губерніях відбувалося відповідно до урядової програми; при Міністерстві внутрішніх справ із 1858 р. діяв окремий церковно-будівельний відділ, а спеціальний орган – «Губернское церковно-строительное присутствие» наглядав за будівництвом у губернії¹⁸⁴. Синод 1863 р. встановив обов'язковий збір пожертвувань на спорудження церков і шкіл у західних губерніях, для чого монастирі отримували «Книги для збору пожертв» (у 1880-х – 1890-х рр. – щорічно). Лише впродовж 1858 – 1887 рр. уряд витратив

¹⁷⁹ Савчук П. Церква і фондуші на Волині. *Наук. зап. Нац. ун-ту «Острозька академія». Історичні науки*. Острог: Вид. НаУОА, 2009. № 1. С. 204.

¹⁸⁰ Жилюк С., Костриця М. Монастирі Волині: історико-краєзнавчий нарис ... С. 38.

¹⁸¹ Жилюк С. Російська православна церква на Волині ... С. 20.

¹⁸² Мартинів Ю. Вплив господарського комплексу Почаївської лаври на економічний розвиток ... С. 38–41.

¹⁸³ Жилюк С., Костриця М. Монастирі Волині: історико-краєзнавчий нарис ... 64 с.

¹⁸⁴ Волинь: исторические судьбы Юго-Западного края / сост. П.Н.Батюшков. СПб.: Тип. Тов-ва «Общественная польза», 1888. 288 с.; дод. 128 с.

близько 10 млн. руб. на 1700 церковних споруд, які було збудовано у західних губерніях.¹⁸⁵ На початку XX ст. у Волинській єпархії нараховувалося вже 1999 храмів, 207 каплиць і різних молитовних будинків¹⁸⁶.

Загалом на будівництво однієї церкви витрачали від кількох тисяч до кількох десятків тисяч руб. Але частку монастирських пожертв на будівництво встановити важко, оскільки фінансування було здебільшого змішане: кошти держави, Синоду, єпархії, приватних жертводавців. Певне уявлення про розмір таких видатків може скласти, наприклад, відбудова Дубенського Хрестовоздвиженського монастиря, на що передбачали витратити близько 3 тис. руб. За розпорядженням Синоду від 2 липня 1860 р. основні витрати покладалися на Почаївську лавру, до якої був приписаний Дубенський монастир. Зокрема, 1865 р. з каси Почаївської лаври на будівництво Хрестовоздвиженської церкви з дзвіницею було видано 3278 руб. Далі Почаївська лавра поповнювала матеріальну базу Дубенського Хрестовоздвиженського монастиря¹⁸⁷. За даними губернського статистичного комітету, будівництво однієї сільської церкви коштувало від 4 до 8 тис. руб.¹⁸⁸.

Власне благодійницька діяльність монастирів кінця XIX – початку XX ст. полягала в утриманні церковних шкіл та наданні допомоги філантропічного характеру, до чого їх зобов'язував Синод. Наприкінці XIX ст. двокласні церковнопарафіяльні школи діяли при Почаївському (чоловіча) і Зименському (жіноча) монастирях. У Тригірському, Загаєцькому, Загорівському, Кременецькому, Володимир-Волинському, Городищенському і Корецькому монастирях були однокласні церковнопарафіяльні школи, а при Любарському монастирі діяла школа грамоти. В Дерманському монастирі у різний час функціонували повітове училище (до 1877 р.), парафіяльне училище, церковно-учительська школа. До кінця XIX ст. церковнопарафіяльна школа була в Мелецькому монастирі. 1914 р. Свято-Троїцький монастир у Польовій Слобідці збудував на добровільні пожертвування приміщення для церковної школи, в якій

¹⁸⁵ Жилук С. Російська православна церква ... С. 16.

¹⁸⁶ Православная Богословская Энциклопедия: В 10 т. Петроград, 1902. Т. 3 ... С.786.

¹⁸⁷ Савчук П. О. Дубенський Хрестовоздвиженський монастир. Рівне: Волинські обереги, 2002. С. 46-47.

¹⁸⁸ Обзор Волынской губернии за 1902 год. Житомир: Изд. губерн. стат. ком., 1903. С. 62.

навчалось 56 учнів. 1908 р. ігумена Городищенського монастиря Леоніда відкрила дворічну школу для дівчат¹⁸⁹. Попри те, що монастирі утримували церковні школи, вони не завжди дбали про їхнє матеріальне забезпечення. Надзвичайно бідною була школа Корецького монастиря, в якій 1892 р. навчалось лише 15 дівчат. Навіть для такої малої кількості учениць не вистачало підручників¹⁹⁰. А щоб підтримати школу грамоти Любарського монастиря, держава щороку давала 100 руб. дотації¹⁹¹.

Різновидом чернечого благодійництва можна вважати утримання в монастирях неповнолітніх злочинців. Ув'язнення неповнолітніх було заборонене законом від 2 червня 1897 р., тому їх почали відправляти до виправних притулків, які підпорядковувалися Міністерству внутрішніх справ, або до монастирів¹⁹². Щоправда, з 1901 р. держава сплачувала монастирям кошти, які відповідали сумі, витраченій на утримання дорослого арештанта в місцевих в'язницях (у 1902 р. – 32 руб. на кожного)¹⁹³.

Напівголодні діти у монастирях фактично виконували роботу послушників: різали дрова, носили воду, мили посуд, а також відбували щоденні тривалі богослужіння. За порушення дисципліни малолітні арештанти зазнавали традиційних для монастирського життя покарань, включно з обмеженням харчування. Краща доля чекала на тих правопорушників, котрі потрапляли на виховання до виправних притулків Міністерства внутрішніх справ, оскільки у Волинській губернії ними опікувалося Волинське товариство виправних притулків¹⁹⁴.

Активніше благодійництвом у добровільно-примусовому порядку монастирі займалися під час російсько-японської (1904–1905 рр.) та Першої світової (1914–1918 рр.) воєн. За наказом Синоду від 1 вересня 1904 р. кожен монастир Волинської єпархії мав виділити того року по одній стипендії, а наступного по дві

¹⁸⁹ Жилук С., Костриця М. Монастирі Волині: історико-краєзнавчий нарис ... С. 47.

¹⁹⁰ Там само. С. 53.

¹⁹¹ Там само. С. 56.

¹⁹² Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 50. Спр. 464. Арк. 87.

¹⁹³ Обзор Волынской губернии за 1902 год. ... С. 59.

¹⁹⁴ Волинское общество воспитания и защиты детей. *Волинская жизнь (Житомир)*. 1906. 21 ноября/4 декабря.

для дітей-сиріт загиблих воїнів¹⁹⁵. Почаївська лавра надала кошти на утримання 10 сиріт, які навчалися у її двокласній школі¹⁹⁶. Дівчат утримували Городищенський, Волинський, Корецький монастирі, а хлопчиків – Тригірський монастир¹⁹⁷. Діти мешкали в монастирських келіях, харчувалися разом із ченцями, відвідували школу грамоти в сусідньому з монастирем селі. Синод зобов'язував також надавати притулок вдовам без прийняття ними чернецтва¹⁹⁸.

1911 р. за пропозицією Синоду цар наказав Головному управлінню Волинського Товариства Червоного Хреста використовувати черниць для догляду за пораненими і хворими¹⁹⁹, хоча реалізувалося це лише в роки Першої світової війни. Проте благодійництво монастирів під час війни також не можна оцінити однозначно. З одного боку, чернецтво мусило відгукнутися на заклики спеціального «епархіального комітету для надання допомоги нужденним з приводу воєнного часу», утвореного волинським архієпископом Євлогієм Георгієвським у вересні 1914 р., тому виділяло незначні суми на потреби армії, збирало пожертви серед мирян у вигляді продуктів харчування, білизни, грошей тощо²⁰⁰. Але з іншого боку, монастирі не поспішали витрачати власні капітали або надавати матеріальну базу для облаштування призовних пунктів, штабів і канцелярій діючої армії, шпиталів. Наприклад, у Житомирі шпиталь на 200 ліжок було облаштовано в жіночому духовному училищі, на 50 ліжок – у церковнопарафіяльній школі села Мальованка поблизу Житомира²⁰¹, але не у Богоявленському, Тригірському чи Любарському монастирях.

Рівень активності благодійницької діяльності монастирів значною мірою зумовлювався їхнім розташуванням. Наприклад, на початку війни Дубно було прифронтовим містом, через яке шляхами і залізницею відбувалося постачання армії, перевезення поранених, тому дубенські монастирі брали найактивнішу участь в усіх видах допомоги, а настоятель Хрестовоздвиженського монастиря

¹⁹⁵ Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2469. Арк. 3.

¹⁹⁶ Жилук С., Костриця М. Монастирі Волині: історико-краєзнавчий нарис ... С. 13.

¹⁹⁷ Держархів Житомирської області. Ф. 266. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 1-25.

¹⁹⁸ Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 50. Спр. 531. Арк. 78.

¹⁹⁹ Там само. Ф. 1. Оп. 41. Спр. 133. Арк. 2.

²⁰⁰ Деятельность епархиального комитета по оказанию пособий нуждающимся по случаю войны ... С. 574.

²⁰¹ Волинская церковь перед лицом современной войны ... С. 148.

ієромонах Георгій та ігумена Свято-Миколаївського монастиря Анастасія були членами спеціального організаційного комітету²⁰².

Про надання безпосередньо фінансової допомоги свідчить зібрана духовенством Волинської єпархії впродовж кількох місяців 1915 р. сума, що складала 10 тис. руб., з якої у середньому на кожного представника кліру (13 641 осіб білого і 720 осіб чернечого духовенства) припадало по 70 коп. Працівники Волинської духовної семінарії відраховували щомісяця на благодійність 3% своєї заробітної плати.²⁰³ Тоді як у мирний час на початку ХХ ст. найбільші внески, які пішли на потреби Кременецького жіночого єпархіального училища, зробили Городищенський 1902 р. – 100 руб.²⁰⁴ та Тригірський 1904 р. – 25 руб.²⁰⁵ монастирі. Для підтримки бідних, хворих, немічних, дітей-сиріт монастирі відраховували одноразово від 2-х до 15-ти руб.²⁰⁶.

Детальніше про надходження таких сум можна довідатися зі звітів ігумені Городищенського монастиря Леоніди, поданих наміснику Почаївської лаври благочинному монастирів Волинської єпархії архімандриту Амвросію. Зокрема, за звітом від 14 березня 1909 р., для розумово відсталих та глухонімих дітей монастир відрахував 14 руб. 90 коп., з яких власне від монастиря надано 10 руб. 65 коп., а решта від приватних осіб²⁰⁷. У звіті за вересень того ж року вказано суму 5 руб. 15 коп., що було зібрано для дітей загиблих під час виконання ними виробничих обов'язків робітників²⁰⁸. Впродовж 1910–1912 рр., відгукуючись на розпорядження Синоду підтримати столипінську аграрну реформу, монастир щороку відраховував такі суми на будівництво церков і шкіл для переселенців Сибіру²⁰⁹. На підтримку урядової програми пожертви збирали з усіх монастирів і церков імперії, але сумарно ці кошти були невеликими. Директор департаменту Будземмайна Д. Любимов зазначав, що від монастирів і церков за 2 роки

²⁰² Савчук П. О. Дубенський Хрестовоздвиженський монастир ... С. 52.

²⁰³ Жилук С. Російська православна церква на Волині ... С. 127.

²⁰⁴ Держархів Житомирської області. Ф. 266. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 24.

²⁰⁵ Там само, Ф. 92. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 13.

²⁰⁶ Там само, Ф. 266. Оп. 1. Спр. 8. 25 арк.; Там само., Ф. 266. Оп. 1. Спр. 31. 44 арк.; Там само, Ф. 266. Оп. 1. Спр. 39. 37 арк.

²⁰⁷ Там само, Ф. 266. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 44.

²⁰⁸ Там само, Ф. 266. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 6.

²⁰⁹ Там само, Ф. 266. Оп. 1. Спр. 510. Арк. 19.

надійшло 200 000 руб., а від самих переселенців – понад 2 млн. руб., і просив очільників Волинської єпархії продовжувати збір пожертвувань²¹⁰.

Про ставлення інституту чернецтва до благодійництва красномовно свідчать ухвали з'їзду російських монахів у Свято-Троїцькій лаврі 1909 р. і з'їзду волинських монахів, який відбувся 8 – 10 січня 1911 р. в Житомирі. У постановах йшлося про правила церковного співу, читання акафістів, про необхідність щоденної сповіді, про заборону послушникам переходити з одного монастиря в інший, акцентувалося на посиленні дисципліни (покарання передбачали тимчасове позбавлення мантиї, переселення в гірші келії, зменшення штатної платні, обмеження харчування) та просвітницько-місіонерської діяльності. Водночас не було ухвалено жодного протокольного рішення про благодійництво²¹¹.

Отже, чернецтво Волинської єпархії початку ХХ ст. і на офіційному, і на повсякденному рівні продемонструвало стриманість до благодійницької справи. Безумовно, не можна ігнорувати очевидного факту підтримки монастирями духовних навчальних закладів та певною мірою нужденних. Але у порівнянні з Василіанськими монастирями, така підтримка була неадекватною їхнім реальним статкам. Водночас вони витрачали великі кошти на будівництво власних церков. Іншою особливістю чернечого благодійництва було те, що монастирі здійснювали благодійницькі акції переважно за розпорядженням Синоду та єпархіальної влади.

2.2. Моральність та матеріальне становище православного духовенства як зумовлюючі фактори його ставлення до благодійництва

1794–1796 рр. внаслідок масового примусового приєднання близько 1,5 млн. уніатів (92% усіх навернених на Правобережній Україні) до православ'я у складі Луцької уніатської єпархії (Волинь, Київщина і Поділля) станом на 1803 р.

²¹⁰ Там само. Ф. 266. Оп. 1. Спр. 510. Арк.14.

²¹¹ Жилюк С., Костриця М. Монастирі Волині: історико-краєзнавчий нарис ... С. 12.

діяло 176 парафій, 191 священник і 102 150 вірян²¹². У Волинській губернії за даними 1807 р. було 155 парафій і 88 422 вірян²¹³.

Ліквідація Греко-католицької церкви царським самодержавством негативно вплинула на соціально-економічні та суспільні відносини парафіяльного духовенства. Уніатські священники спочатку мали шляхетське або міщанське походження, а згодом, унаслідок придбання інсталяційних грамот, які давали право на довічне володіння парафією, почали формуватися священницькі династії²¹⁴. З матеріального погляду парафіяльне духовенство хоча не мало великих статків, залишалося незалежним від селян. Місцева шляхта надавала кожній парафії церковний фундуш (хату та господарські будівлі-плебанії, ділянку землі), яким користувався священник впродовж пастирського служіння. Додаткові прибутки парафіяльного духовенства у межах від 50 коп. – до 2-х руб. надходили від виконання треб. З часом заможніші священники купували власні земельні угіддя, будували садиби і ставали більш незалежними від поміщиків, з якими однак, намагалися підтримувати добрі стосунки²¹⁵. За деякими даними візитацій 1800 – 1829 рр. Луцької єпархії, які подають відомості про 51 священника, можна визначити рівень освіти уніатського духовенства. Зокрема 32 священники отримали освіту у монастирських школах, 13 – в духовних семінаріях, 6 – в домашніх умовах²¹⁶. Зауважимо, що кандидати на висвячення з домашньою освітою повинні були мати достатню практику, без якої не могли розраховувати на презенту-рекомендацію від місцевого поміщика²¹⁷. Середній вік парафіяльного духовенства на момент візитації 1800 р. становив 43 – 45 років. Здебільшого під час проведення богослужінь священники користувалися допомогою лише одного найманого дяка, рідше – дяка і псаломника, котрі зазвичай, мали родинні зв'язки з ними. За необхідності (хвороби, відсутності) функції парафіяльних священників

²¹² Білик В. Греко-уніатська церква у Правобережній Україні ... С. 172.

²¹³ Там само. С. 186-190.

²¹⁴ Там само. С. 122.

²¹⁵ Там само. С. 123.с.

²¹⁶ Там само. С. 122..

²¹⁷ Там само. С. 120.

тимчасово могли виконувати призначені деканом адміністратори або коад'ютори²¹⁸.

При великих і відносно заможних парафіях діяли церковні братства, що дбали про благоустрій храму, опікувалися парафіяльними школами та надавали матеріальну підтримку нужденним (безмісному духовенству, хворим і немічним, дітям-сиротам). Відомо, що такі братства існували у Подрижах, Сітовичах, Гулевичах, Черемошиному, Грудеку, Троянівці, Гриваках, Яблонівці, Поворську, Великому Порську, Малому Порську, Велицьку Кашоградського деканату Ковельського повіту²¹⁹.

Поруч із церковними братствами при багатьох парафіях діяли парафіяльні школи, у кожній з яких навчалось в середньому близько десяти учнів. Щонайменше десять парафіяльних шкіл діяло 1800 – 1804 рр. лише у Ковельському повіті. Загалом у 20-х роках XIX ст. дві третини уніатських церков Волинської губернії утримували парафіяльні школи²²⁰. Візитаційні описи 1811 р. вказують на існування парафіяльних шкіл при церквах в Олиці, Уїздцях, Хорлупах і Покащеві Олицького деканату. Навчання у парафіяльних школах було безкоштовним, оскільки фінансувалося місцевими церквами, монастирями і братствами. Наприклад, 1804 р. для підтримки парафіяльної школи у Звягелі (Новоград-Волинську) братство виділило 45 руб.²²¹.

Майже в кожній уніатській парафії існували шпиталі, притулки або богадільні, де отримували допомогу від 2 – 3-х до десяти осіб. У середньому парафіяльні церкви щороку витрачали на утримання хворих і немічних близько 15 – 20 руб. Горохівська церква Володимиро-Волинського повіту 1804 р. із прибутку 332 руб. виділила для шпиталю 135 руб.²²². Таке становище в уніатському парафіяльному середовищі зберігалось принаймні до кінця 20-х років XIX ст.

²¹⁸ Там само. С. 122.

²¹⁹ Там само. С. 126.

²²⁰ Сажок О. Історіографія бібліотечної та видавничої діяльності церковних православних братств Волинської губернії у другій половині XIX – на початку XX століть. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного ун-ту*. Вип. 16. Рівне: РДГУ, 2009. С. 247.

²²¹ Білик В. Греко-уніатська церква у Правобережній Україні ... С. 127.

²²² Там само. С. 128.

Процес ліквідації Греко-католицької церкви спричинив руйнацію усталених соціально-економічних та суспільно-релігійних відносин, церковно-культурних традицій, що зумовило падіння морального авторитету православного духовенства серед парафіян. Ці зміни призвели до того, що благодійництво в парафіяльному житті практично зникло. По-перше, приєднані до православ'я парафії відразу втрачали матеріально-фінансову підтримку з боку поміщиків, монастирів, а також церковних братств, діяльність яких припинялася. По-друге, через брак кадрів на вакантні парафії призначали переважно щойно висвячених осіб із домашньою освітою та молодих хлопців з одним чи двома курсами духовного парафіяльного училища. У 1830-х роках дві третини православного духовенства Волинської єпархії не мали духовної освіти²²³. Розглядаючи парафію передусім як засіб свого матеріального забезпечення, вони захоплювали плебанії уніатських священиків, судилися з поміщиками за фондуші. По-третє, нове малоосвічене, недосвідчене православне духовенство не могло налагодити стосунки з парафіянами, дати їм настанови чи поради. А заборона проголошувати проповіді українською мовою ще більше погіршила їхню комунікацію з парафіянами²²⁴. По-четверте, криза взаємин між духовенством і парафіянами поглиблювалася (аж до фізичної розправи над священиками і підпалу їхніх садиб), з одного боку, вимогою царського уряду утримувати надто розширений церковний причет (дьяків, псаломників, паламарів, проскурників), а з іншого – зловживаннями священиків, котрі вимагали від селян надмірної натуральної ренти відпрацювань за треби тощо²²⁵.

Безперечно, ці чинники зовсім не сприяли благодійницькій справі. Православне духовенство, ментальність якого формувалася в умовах вище означених кризових явищ, за винятком поодиноких фактів, залишалося далеким від усвідомлення необхідності здійснювати благодійницькі акції із власної ініціативи. Оскільки мотиви благодійництва безпосередньо пов'язані з моральністю, зауважимо, що відносно гідний рівень суспільно-релігійних

²²³ Тимочко І. Просвітницько-громадська діяльність православних братств Волині (друга половина XIX – початок XX ст.): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Рівне, 2011. С. 148.

²²⁴ Антонович П. Из недавнего прошлого Волыни. ВЕВ. 1909. № 24, ч. неоф. С. 492.

²²⁵ Крижанівський О., Плохій С. Історія церкви та релігійної думки в Україні ... С. 233-244..

відносин першої половини ХІХ ст. тримався на старому уніатському духовенстві, яке змушене було перейти у православ'я. Невипадково моральний занепад нового покоління православного духовенства сягнув своєї межі у 50-60-х роках ХІХ ст., коли мало залишилося колишніх священиків, хоча й вони з об'єктивних причин не могли уникнути кризи взаємин із парафіянами²²⁶.

На випадки аморальності православного духовенства 60-х років ХІХ ст., вказують непоодинокі архівні документи, значна частина яких вже актуалізована вітчизняними вченими²²⁷. Для відтворення ситуації подаємо лише окремі факти. Наприклад, мешканці села Косинове Новоград-Волинського повіту скаржилися на свого священика за те, що він привласнив церковні гроші, вимагав непомірної плати за виконання треб, бив селян, мав інтимні стосунки з дружиною одного селянина. Парафіяни села Янковці Кременецького повіту вчинили між собою бійку. Священик села Боровичі Луцького повіту займався пияцтвом і влаштовував бійки, за що 10 травня 1862 р. на нього було накладено епітимію з відбуванням її в Загорівському монастирі. В листопаді 1863 р. дяк Коростятина Рівненського повіту згвалтував 13-річну дівчинку. Влітку 1861 р. священик Лобачівки Дубенського повіту завдав важких побоїв вагітній селянці, що викликало передчасні пологи і смерть жінки разом із дитиною. Також трагічно закінчилися побої жінок священиками міста Острожці Дубенського повіту та Овруча. Згідно з низкою документів архіву Волинської духовної семінарії, представники духовенства вступали в інтимні стосунки з дівицями будинків розпусти²²⁸.

У промові, виголошеній з нагоди столітнього ювілею Волинської духовної семінарії 29 вересня 1896 р., Б. Давидович стверджував, що волинське духовенство 1860-х років не стояло на висоті з морально-етичного погляду, «не могло виявляти стану самостійності і громадську ініціативу»²²⁹.

Проблема аморальної поведінки в середовищі волинського духовенства залишалася гострою і на початку ХХ ст., про що свідчать поширені факти

²²⁶ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 149. Спр. 42. Арк. 64-78.

²²⁷ Жилук С. Російська православна церква на Волині ... С. 112.

²²⁸ Там само.

²²⁹ Давидович Б. Судьбы православия и русской народности на Волыни в последнее столетие (1796–1896). Почаев: Тип. Почаево-Успенской Лавры, 1896. С. 24.

кар'єризму, наклепів і скарг, здійснення богослужінь у нетверезому стані, торгівлі зібраною за треби горілкою тощо²³⁰.

Питання забезпечення православного парафіяльного духовенства було одним із найскладніших за весь синодальний період. У першій половині XIX ст. основним доходом залишалася добровільна (подекуди визначена урядом) оплата требовиконань – джерело нерозмірене, оскільки відмінною була кількість сімей, які обслуговував один причет. Задля піднесення авторитету православного духовенства впродовж 1801–1812 рр. Синод шість разів ставив питання про безкоштовність требовиконань за рахунок забезпечення парафіяльного духовенства певними окладами. Але це не вдалося здійснити, бо тих коштів, які надавала казна, ледве вистачало на утримання причетів найбільших парафій²³¹.

Усі заходи уряду першої половини XIX ст. з вирішення цієї проблеми виявилися неефективними. Вже 1852 р. він змушений був переглянути «Положення» 1842 р. і замінити натуральні повинності парафіян грошовим податком, що зумовлювалося також розвитком товаро-грошових відносин. Нерегулярні виплати невеликих допоміжних сум із державної казни не вирішували питання матеріального забезпечення православного духовенства, яке дедалі частіше й нахабніше почало вимагати додаткову плату за треби. Хоча єпархіальна влада і забороняла це робити й офіційно погрожувала суворим покаранням²³², проте здебільшого обмежувалася простим зауваженням, особливо духовенству тих парафій, причети яких не одержували державної платні. Згодом, вже у 80 – 90-х роках XIX ст., коли матеріальний рівень духовенства значно зріс, розпорядженнями єпархіального начальства і постановами Синоду було зроблено низку спроб скасувати плату за треби взагалі.²³³ Однак ця звичка настільки вкорінилася у свідомості служителів православної церкви, що вони сприймали її як річ закономірну й надалі вимагали грошей, хоч уже давно одержували кошти на своє утримання з державної казни.

²³⁰ Борщевич В. Православне духовенство Волині у XX ст. .. С. 160.

²³¹ Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 375. 1 арк.; Там само. Ф. 1. Оп. 10. Спр. 1991. 17 арк.; Там само.. Ф. 1. Оп. 10. Спр. 2004. 30 арк.; Там само.. Ф. 1. Оп. 10. Спр. 809. 161 арк.; Там само. Ф. 1. Оп. 10. Спр. 1726. 1 арк.

²³² Там само. Ф. 1. Оп. 10. Спр. 2247. 2 арк.

²³³ Там само. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 1015. Арк.2.; Там само. Ф. 1. Оп. 28. Спр. 274. Арк. 6.

Інтенсивні заходи, спрямовані на покращення матеріального становища духовенства, царський уряд розпочав у 60-х роках XIX ст. 1862 р. було створено Особливу канцелярію («присутствие») на чолі з петербурзьким митрополитом для пошуку засобів підвищення рівня побуту духовенства. До неї увійшли всі члени Синоду, міністри внутрішніх справ і державного майна («имуществ»), обер-прокурор Синоду, шеф жандармів, директор тоді ще чинного духовно-навчального управління при Синоді і статс-секретар Державної ради. Місцевими органами цієї установи ставали губернські канцелярії, до складу яких входили єпархіальний архієрей, губернатор і керівник Палати державного майна. У західних губерніях канцелярії утворювалися на основі губернських Комітетів із забезпечення духовенства, які існували ще з 1842 р.²³⁴.

До компетенції Особливої канцелярії входили також питання розширення особистих прав і привілеїв духовних осіб, зняття обмежень для їхніх дітей у виборі сфер діяльності, залучення до парафіяльних і сільських училищ. Імператор Олександр II намагався пришвидшити складання програми роботи «присутствія» і збір свідчень для нього, щоб до 1 липня 1863 р. воно могло вже безпосередньо розпочати вирішення відповідних питань. Для поспіху були поважні причини: зі зміною устрою кріпосного села поміщика було формально позбавлено поліцейської влади і «батьківської» опіки над людьми. А оскільки за моральну поведінку селян поміщик відповідальності вже не ніс, необхідно було хоча б частково заповнити утворений вакуум.

Наприкінці 1866 р. імператор виділив 400 тис. руб. для матеріального забезпечення духовенства Київської, Подільської і Волинської губерній, що дало можливість духовенству Волинської єпархії підняти заробітну плату: причетам кафедральних соборів (протоієрею – 700, протодиякону – 400, ключнику – 500, священикам – по 400, дияконам і іподияконам – по 300 руб.); причетам міських церков (протоієрею – 350, священику – 300, диякону – 160 руб.); причетам сільських церков (священику – 180, диякону – 90, дяку – 50, паламарю –

²³⁴ Жилуок С. Російська православна церква на Волині .. С. 130

38 руб.)²³⁵. Слідом за царським розпорядженням Державна рада віднайшла статтю постійних державних коштів для утримання духовенства: особливий поземельний збір із земель, обкладених губернськими земськими повинностями. Для Волинської губернії ця сума становила 118 тис. руб. Постанова набирала чинності з 1 січня 1868 р. Водночас було скасовано усі натуральні податки парафіян на користь причетів, що практично означало перехід духовенства на державне забезпечення. Крім того, діяльність Особливої канцелярії спричинила появу актів Державної ради, затверджених царем у 1869 р., і доповнень до них 1871 р. За цими актами осіб, які не мали священицького сану й не перебували на церковнослужбових посадах – сторожів, позаштатних псаломників, дзвонарів, півчих та дітей духовенства, позбавляли духовного стану²³⁶. Останнім надавали права дворян, а дітям церковнослужителів (дяків, паламарів, псаломників) – почесних громадян²³⁷. Наступним кроком було рішення скоротити кількість парафій, а отже і кількість штатних священиків та дяків, а вивільнені суми використати для підвищення платні тим, що залишилися²³⁸.

Внаслідок означених заходів у 80-х роках XIX ст. річний прибуток сільських священиків становив 400, а псаломників – до 100 руб. Зауважимо, що такі суми одержувало духовенство західних губерній, на яке покладалися додаткові обов'язки місіонерсько-русифікаторської діяльності. У власне російських губерніях священики отримували від 144 до 240 руб.²³⁹.

Духовенство практично опинилося на державному пенсійному забезпеченні, оскільки пенсійний капітал церкви (близько 6 млн. крб.) переходив у розпорядження державного казначейства. З 1866 р. у пенсійний фонд додатково відраховували 2% із заробітку духовних осіб для тих які втратили годувальника²⁴⁰. Зокрема, за січневим положенням 1867 р., священнослужителі Волинської єпархії за вислугу 35 років одержували 90 руб. пенсії, їхні вдови – 55,

²³⁵ Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 50. Спр. 302. Арк. 60; Завьялов А. Циркулярные указы Святейшего Правительствующего Синода 1867–1900 гг. СПб., 1901. Изд. 2-е. С. 48.

²³⁶ Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу. / Пер. з нім. Київ: Дух і літера, 2005. С. 75-76.

²³⁷ Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 18. Спр. 671. Арк. 1.

²³⁸ Жилук С. Російська православна церква на Волині ... С. 131.

²³⁹ Русское православие: веки истории ... С. 362.

²⁴⁰ Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 17. Спр. 310. Арк. 3.

а вдови, які мали малих та невиліковно хворих дітей, – 95 руб. Осіб, що не мали необхідної вислуги, забезпечували одноразовою допомогою²⁴¹.

Із 80-х років XIX ст. почали збільшуватися державні витрати на утримання духовенства. 1902 р. було вироблено затверджений царем новий Статут про пенсії й одноразові допомоги. Кафедральні протоієреї (настоятелі кафедральних соборів) отримували фінансову підтримку у розмірі 500 руб., ключники кафедральних соборів і штатні протоієреї – 400 руб., позаштатні протоієреї, священники міських і сільських церков та іподиякони кафедральних соборів – 200 руб., диякони на паломницьких вакансіях і штатні псаломники міських і сільських церков – 100 руб.²⁴². Новий Статут регламентував також розмір пенсій відповідно до терміну вислуги. Зокрема, священники, які прослужили від 20 до 30 років, одержували пенсію в розмірі третини свого річного заробітку, від 30 до 35 років – двох третин, а 35 років і більше – повний заробіток. Священникам і псаломникам, які були вражені невиліковною хворобою і не могли обійтися без сторонньої допомоги, надавали деякі пільги. Вдови померлих отримували пенсії в розмірі половини пенсій своїх чоловіків. Якщо вдова залишилася з дітьми, то до половини пенсії додавалася ще третина на кожную дитину. Малолітні круглі сироти одержували четверту частину пенсії свого батька²⁴³.

За наказом Синоду від 18 березня 1903 р. права на одержання одноразових допомог із державної казни набували духовні особи, які не мали пенсійної вислуги. Вони отримували кошти як із місцевого єпархіального опікунства, так із загального пенсійного фонду²⁴⁴.

На початку XX ст. одним із засобів поліпшення матеріального становища духовенства стали емеритальні каси, створення яких, за бажанням і згодою місцевого духовенства і єпархіальної влади, цар дозволив ще у 1888 р.²⁴⁵. Статут такої каси у Волинській єпархії було розроблено на єпархіальному з'їзді 1893 р. під головуванням архієпископа Модеста. Синод затвердив цей Статут 1896 р.,

²⁴¹ Жилук С. Російська православна церква на Волині ... С. 132.

²⁴² Проект нового Устава о пенсиях и единовременных пособиях. *БЕВ*. 1902. № 20, ч.оф. С. 463.

²⁴³ Проект нового Устава о пенсиях и единовременных пособиях. *БЕВ*. 1902. № 20, ч.оф. С. 463.

²⁴⁴ Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 50. Спр. 524. Арк. 32.

²⁴⁵ Определение Св. Синода о разрешении взимать из содержания духовенства взносы на эмитуру. *БЕВ*. 1888. № 24, ч.оф. С. 407–408.

хоча збирати кошти із духовенства почали ще з 1894 р. Емеритальною касою відав безпосередньо архієрей. У зборі коштів обов'язково брали участь усі штатні й позаштатні священно- і церковнослужителі.

У перші десять років функціонування емеритури внески духовенства розподілялися так: по 18 руб. щороку від кожного священника і по 9 руб. – від псаломника і паламаря. Крім того, прибутки надходили від проценту з капіталу, від щорічних відрахувань із пенсій емеритів, від добровільних пожертвувань, від збору на випадок передчасної смерті²⁴⁶. За новим Статутом 1913 р. (його переглядав кожні п'ять років єпархіальний з'їзд і затверджував Синод) річні внески в емеритальну касу поділялися на три розряди: священницький внесок становив 24 руб., дияконський (для штатних дияконів) – 12 руб., псаломницький – 6 руб.²⁴⁷. Відтоді всі інші збори було скасовано. Священники, позбавлені сану, пенсій не одержували, а гроші надходили їхнім сім'ям на загальних підставах. Особи, що не мали дітей, у вищезгаданих випадках одержували без відсотків гроші на ту суму, яку вони сплачували у вигляді внесків. Пенсії з емеритальної каси видавали вкладникам після зарахування їх у позаштат та вдовам і їхнім дітям. За відсутності дружини і дітей внесена вкладником сума з відсотками переходила у власність каси²⁴⁸.

Емеритальні пенсії одержували також і діти священнослужителів та псаломників, що народилися після виходу їхніх батьків за штат. Сини вкладників отримували пенсії до досягнення 21-річного віку і до закінчення навчальних закладів, але тільки до 28 років. Дочки мали право на довічні пенсії або до того, коли виходили заміж чи ставали на службу з річним прибутком понад 150 руб. У решті випадків дітям священно- і церковнослужителів могли призначати пенсії у випадках каліцтва, невиліковної хвороби, повного зубожіння. За Статутом 1913 р. розмір пенсій сиріт у Волинській єпархії залежав від віку дитини і збільшувався відповідно до службової посади батька. Наприклад, діти протоієреїв і священників віком до 5 років одержували спочатку 60 руб., а далі з кожним роком додавалося

²⁴⁶ Устав эмеритальной кассы. ВЕВ. 1913. № 48, ч.оф. С. 860.

²⁴⁷ Там само.

²⁴⁸ Там само.

по 6 руб.; дияконів – по 30 руб. і плюс по 3 руб. щороку; псаломників – 30 руб і по 1,5 руб. щороку²⁴⁹.

З огляду на вищезазначене, емеритуру, основний фонд якої походив із казни та обов'язкових відрахувань від зарплати священно- і церковнослужителів, а не з добровільних пожертвувань, не можна розглядати як благодійництво духовенства.

Щоб з'ясувати чинники благодійництва, важливо висвітлити питання взаємин між духовенством і парафіянами. Наприкінці XIX – початку XX ст. характер цих відносин набув кількох тенденцій. По-перше, на початку XX ст. духовенство Волинської єпархії з матеріального погляду мало ознаки соціально-майнового розшарування: одні священники (настоятелі соборів, протоієреї великих міських церков та багатих парафій) з урахуванням трьох статей доходу (церковна земля, плата за треби, державне фінансування) отримували значні прибутки, які в окремих випадках сягали 1200 руб. на рік²⁵⁰, а інші – переважно сільські священники бідних периферійних парафій – не відрізнялися статками від середньостатистичних селян. По-друге, попри різні матеріальні статки все духовенство завдяки статусу більшою чи меншою мірою, але однаково позиціонувало себе вище парафіян. По-третє, перетворення духовенства на своєрідний чиновницький апарат царського самодержавства призвело до того, що наростаючі народні антиурядові, антисамодержавницькі настрої автоматично поширювалися на духовенство як державну інституцію.

Волинський єпископ Антоній Храповицький (з 1906 р. архієпископ), звертаючись до духовенства єпархії 1902 р., з гіркотою відзначав проблемність взаємин священників із парафіянами, що «довіру між ними підірвано до повної втрати взаємних моральних стосунків, до повної заміни їх зв'язком суто юридичним», що «духовенство веде буржуазний спосіб життя і внутрішньо далеке від свого покликання, нехтує інтересами своїх парафіян»²⁵¹. Водночас за оцінкою владики Антонія, у багатьох випадках селяни зневажливо і вороже ставилися навіть до священника «цілком порядного, тверезого, доброго сім'янина і

²⁴⁹ Там само.

²⁵⁰ Шугальова І. Матеріальне становище православного духовенства ... С. 202.

²⁵¹ Архипастырские послания и наставления высокопреосвященнейшего Антония, архиепископа Волынского и Житомирского ... С. 11.

ретельного пастиря»²⁵². З огляду на це слушним є зауваження І. Шугальнової, що духовенство, зосереджуючись на матеріальних проблемах, часто нехтувало своїми безпосередніми обов'язками, не прагнуло до підвищення свого авторитету серед парафіян. «Це обумовило, – наголошує дослідниця, – поступове розчарування населення в інституті церкви, що призвело до зміни її ролі не тільки в суспільстві, а й у свідомості населення на початку ХХ ст.»²⁵³.

Вище означені тенденції та характеристики кліру дають підстави зробити висновки, що православне духовенство як інститут церкви не мало морально-етичної основи для благодійницької діяльності на рівні колективної свідомості. Тому мотиви парафіяльного духовенства у здійсненні щирих доброчинних актів, за логічним припущенням, могли детермінуватися суб'єктивними факторами. З матеріального погляду принаймні частина волинського духовенства наприкінці ХІХ. – початку ХХ ст. була спроможною виділяти певні кошти для надання допомоги нужденним. Однак питання практичної реалізації цих потенційних можливостей і приватних ініціатив доброчинності потребує окремого вивчення.

2.3. Приватні ініціативи доброчинності волинського духовенства та громадськості

У першій половині ХІХ ст. траплялися лише поодинокі випадки ініціативи доброчинності парафіяльного духовенства. У кризовий період доброчинність виявляли переважно заможні люди. Поряд із меценатством графині А. Орлової-Чесменської, яка пожертвувала 30 000 руб. на розбудову Почаївської лаври та 5000 руб. на утримання Дерманського монастиря²⁵⁴, аналогічною щедрістю вирізнявся волинський архієпископ Арсеній Москвин (1848–1860 рр.). Зокрема, під час Кримської війни він із власних коштів пожертвував на військові потреби 5 000 руб., 3 000 руб. виділив для Київської духовної академії, 1000 руб. передав

²⁵² Там само.

²⁵³ Шугальова І. Матеріальне становище православного духовенства ... С. 204.

²⁵⁴ Жилюк С., Костриця М. Монастирі Волині: історико-краєзнавчий нарис ... С. 34.

на утримання кількох духовних училищ²⁵⁵. Серед настоятелів монастирів найбільший внесок, у сумі понад 10 000 руб., здійснив архімандрит Тригирського монастиря Леонтій Скибовський на спорудження Преображенського храму, яке розпочалось 1854 р.²⁵⁶. Ці приклади не відображають обсягів і характеру доброчинної діяльності духовенства, але вказують на фінансову спроможність окремих представників вищої ієрархії жертвувати значні суми на благодійницькі акції. У процесі зміцнення матеріального становища вищої ієрархії духовенства така спроможність дедалі більше посилювалася.

Розглядаючи доброчинність волинських архієреїв крізь призму їхніх фінансових можливостей, необхідно зазначити, що царський уряд щедро нагороджував владик за утвердження Російської православної церкви та місіонерсько-русифікаторську роботу. Майже всі вони отримували ордени, дорогі хрести з діамантами, високу платню з державної казни. Прибутки архієреїв залежно від їхнього статусу (керівники єпархії чи вікарії – на початку XX ст. Волинська єпархія мала три вікаріатства: Володимир-Волинське, Кременецьке і Острозьке), за приблизними підрахунками, складали від кількох тис. до кількох десятків тис. руб. на рік. Наприклад, єпископ Володимир-Волинського вікаріатства Паїсій Виноградов (1891–1902 рр.) щороку отримував з казни 2 500 руб.²⁵⁷. На початку XX ст. владика Антоній Храповицький, що керував Волино-Житомирською єпархією, крім державної платні, отримував щороку від Почаївської лаври 3000 руб.²⁵⁸. Почаївська лавра видавала кошти усім керівним архієреям, оскільки вони вважалися її архімандритами. Щороку кожен волинський архієрей витрачав на благодійницькі акції кілька сотень руб. Але найбільше доброчинність виявляв владика Антоній Храповицький (1902–1914 рр.). Всі отримані від Почаївської лаври і держави кошти він відразу віддавав на стипендії студентам семінарії, учням духовних шкіл, на допомогу немічним

²⁵⁵ Суровцева І. Меценатство в Україні другої половини XIX – початку XX ст. ... С. 64.

²⁵⁶ Жилюк С., Костриця М. Монастирі Волині: історико-краєзнавчий нарис... С. 43.

²⁵⁷ Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 28. Спр. 274. Арк. 94.

²⁵⁸ Там само. Ф. 1. Оп. 50. Спр. 524. Арк. 68.

позаштатним священикам, удовам і сиротам. Траплялося, що витративши власні гроші, владика Антоній позичав їх у свого єпархіального секретаря²⁵⁹.

Парафіяльне духовенство найчастіше виявляло доброчинність, збираючи пожертви на потреби війни, на будівництво та благоустрій храмів, на утримання церковнопарафіяльних шкіл. Одні священики ставилися до благодійницької акції формально, жертвуючи символічну суму, інші – реагували досить активно, ревно бралися за справу. Прикладом приватної ініціативи доброчинності, не зважаючи на мотиви, можна вважати позицію священика О. Ненадкевича з містечка Мізоч, який на потреби Кримської війни зібрав у своїй парафії значні кошти. Хоча джерела не вказують конкретної суми, проте той факт, що саме за ці зусилля він 1855 р. отримав подяку від Волинської духовної консисторії та був нагороджений бронзовим хрестом на Володимирській бинді, дає підстави говорити про помітний грошовий внесок. Так само за збір коштів на потреби Кримської війни, відзнаку отримав священик Старокостянтинівського собору Н. Карашевич та багато інших представників духовенства і мирян²⁶⁰.

Джерела містять чимало інформації, коли священики одноосібно або спільно із парафіянами ініціювали будівництво та ремонт церков, відкривали церковнопарафіяльні школи, окремі миряни виділяли під церковне будівництво землю тощо. Наприклад, вже згаданий священик Н. Карашевич отримав подяку від єпархіального керівництва за благоустрій Старокостянтинівського собору 1852 р.²⁶¹. 1855 р. парафіяни села Великі Жеребки здійснили ремонт своєї церкви, збудованої за часів унії 1784 р., коштом громади, покривши бляхою притвор, ганок і дах і пофарбувавши олійною зеленою фарбою, а 1880 р. звели окрему від церкви двоярусну дерев'яну дзвіницю²⁶². 1880 р. за ініціативи священика М. Коханевича, коштом парафіян села Голибіси Кременецького повіту збудовано триярусну дзвіницю, в церковному саду розміщено велику пасіку²⁶³.

²⁵⁹ Левитский К. Сила и слава Волыни. ВЕВ. 1913. № 35, ч. неоф. С. 603.

²⁶⁰ Священномученик Аркадий (Остальский; 1889–1937), епископ Бежецкий ... С. 384-385.

²⁶¹ Там само. С. 384.

²⁶² Там само С. 50.

²⁶³ Стародубець Г. Кілька штрихів з історії релігійно-культурного життя с. Голибіси ... С. 47.

1900 р. священник Й. Остальський у своїй парафії села Жатковка Новоград-Волинського повіту збудував церковнопарафіяльну школу²⁶⁴.

1910 р. священник Є. Данилевич, отримавши парафію в селі Великі Зозулинці Старокостянтинівського повіту, відразу розпочав збір пожертв серед парафіян і завершив будівництво нового храму, розпочате ще 1906 р.²⁶⁵. У селі Адамівка Новоград-Волинського повіту було збудовано нову православну церкву завдяки пожертві місцевого жителя Михаленка, який 1910 р. віддав десятину власної землі під будівництво²⁶⁶, а головне – позиції ризького купця 1-ої гільдії, лютеранина Юргенсона, який з невідомих мотивів пожертвував 3500 руб., за що отримав орден св. Анни III-го ступеня²⁶⁷.

Привертають увагу обставини будівництва відомого Свято-Успенського храму в Липках Гощанського району біля цілющого джерела, що знаходилося на території угідь родини Наумчуків. Побутує переказ, що їхній хворобливий син Іван вилікувався завдяки джерельній воді. Згодом, ставши ченцем Почаївської лаври Яковом, він вирішив збудувати на тому місці скит, для чого батьки дали йому один гектар землі. Впродовж кількох років ієромонах Яків збирав добровільні пожертви з монастирів, поміщиків, довколишніх церков, парафіян. Назбиравши достатню суму грошей, він купив у селі Користь зруб частково обгорілої церкви, придбав лісоматеріал, цемент, покрівельне залізо²⁶⁸. Оскільки цей Почаєво-Успенський скит належав Почаївській лаврі, припускаємо, що ініціатива його зведення могла належати ієромонаху Якову, але цілком очевидно – він як чернець не міг діяти самостійно без рішення вищого духовного керівництва.

Варто звернути увагу і на починання священника Св.-Преображенської церкви Острополя Новоград Волинського повіту Я. Островського, який у зверненні до єпископа Антонія Храповицького від 19 січня 1903 р. ділився своїм досвідом бджільництва й запропонував проект поширення пасік у

²⁶⁴ Священномученик Аркадій (Остальский; 1889–1937), єпископ Бежецкий ... С. 410.

²⁶⁵ Там само. С. 49.

²⁶⁶ Там само. С. 402.

²⁶⁷ Там само. С. 439.

²⁶⁸ Антонович П. Из недавнего прошлого Волыни. ВЕВ. 1909. № 7, ч. неоф. С. 148.

церковнопарафіяльних школах задля їхньої матеріальної підтримки. Його досвід вже було апробовано в Остропольському двокласному училищі, внаслідок чого пасіка вартістю 400 руб. (вулики, рамки) дала 85 руб. чистого прибутку, а це більше ніж отримують пасічники Почаївської лаври. Водночас отець Яків пожертвував Житомирській церковнопарафіяльній школі 10 порожніх вуликів із липових дощок; сімей з вуликами і рамками вартістю на 200 руб., а також пропонував священикам ознайомитися із запропонованим методом бджільництва на базі власної пасіки в районі сіл Полонне і Печанівка, яка мала 200 бджолиних сімей. Єпископ Антоній висловив священику Я. Островському подяку й розпорядився вивчити це питання²⁶⁹.

Нерідко добродійники витрачали на будівництво церкви всі свої заощадження. Наприклад, купець М. Хаботін на зведення Свято-Михайлівського храму в Житомирі віддав 37 000 руб. Цієї суми, що значно перевищувала річний прибуток міста, який на той час складав 23 000 руб., цілком вистачало для швидкого завершення усіх робіт. Попри це будівництво храму зволікали чиновники єпархії та місцевої консисторії, які вимагали від М. Хаботіна збудувати ще окреме приміщення для причету та виділити «пристойні» кошти на його утримання. Тільки після того, як у справу втрутився губернатор М. Синельников, 1856 р. будівництво храму завершилося. Витративши на храм всі гроші, М. Хаботін на схилі життя не зміг сплачувати обов'язковий купецький податок, внаслідок чого потрапив до майнового стану міщан і помер у злиднях²⁷⁰.

1885 р. усі заощадження на зведення Свято-Миколаївської церкви біля могили дружини, похованої на Смоленському кладовищі в Житомирі, витратив відставний солдат С. Матлахов, але для внутрішніх робіт коштів не вистачило. Недобудована церква простояла вісім років. Коли її хотіли розібрати, щоб використати матеріал для інших цілей, 1893 р. лікар Доводчиков виступив з

²⁶⁹ Докладная записка Его Преосвященству Антонию, Епископу Волынскому и Житомирскому... священника Св. Преображенской церкви м. Острополя, Новоград-Волынского уезда, Иакова Островского. ВЕВ. 1903. №2, ч.оф. С. 271–273.

²⁷⁰ Костиця М., Мокрицький Г. Церква святого архистратига Михаїла (Михайлівський собор). Житомир: Житомирський вісник, 1991. С. 5–10.

ініціативою завершення будівництва. Він зібрав необхідні кошти в сумі 534 руб., і 22 жовтня 1896 р. волинський архієпископ Модест урочисто освятив храм²⁷¹.

Заможних людей будівництво церков не обтяжувало. Вони безвратно виділяли необхідні кошти, їхні замовлення зазвичай виконувалися швидко та якісно. Зокрема, перша кам'яна церква в Житомирі була збудована коштом вдови генерал-лейтенанта Якова Олексійовича Потьомкіна, графині Ольги Федорівни. Свято-Яківська церква постала на місці поховання Якова Потьомкіна, на Російському кладовищі по вулиці Вільській 1837 р. Інтер'єр храму прикрашав ошатний іконостас; графиня забезпечила церкву дорогими предметами культу і богослужбовими книгами²⁷².

На початку ХХ ст. серед мирян-благодійників вирізнялася постать Наталії Іванівни Оржевської (1859–1939 рр.), від народження – княгині Шаховської. Майбутня благодійниця виросла в Царському Селі і з 16 років була фрейліною імператриць: спочатку Марії Олександрівни, потім Марії Федорівни. Після смерті чоловіка Петра Васильовича Оржевського, товариша Міністра внутрішніх справ, 1897 р. Наталія Оржевська переселилася до купленого ними раніше маєтку на Волині в Нову Чарторію Новоград-Волинського повіту. 1907 р. на місці поховання чоловіка вона збудувала церкву і присвятила своє життя доброчинним справам: очолила Новоград-Волинське повітове відділення Червоного Хреста, власним коштом збудувала приміщення для амбулаторій у Новоград-Волинську і селі Нова Чарторія, де щороку отримували медичну допомогу тисячі хворих. У вересні 1911 р. її обрали головою Житомирського Червоного хреста, який вона очолювала до 1918 р. У роки Першої світової війни Наталія Оржевська організувала в Житомирі шпиталь, входила до складу делегації, що обстежувала стан військовополонених у Німеччині і Австрії²⁷³.

Помітну допомогу філантропічного характеру серед мирян надавав поет і композитор Костянтин Роше (1849–1933 рр.). Як член правління Волинського губернського присутствія із селянських справ, він під час посухи і голоду на

²⁷¹ Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1281. Арк. 16-24.

²⁷² Там само. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 241. Арк. 15.

²⁷³ Священномученик Аркадій (Остальский; 1889–1937), єпископ Бежецкий ... С. 409.

Поволжі у 1898–1899 рр. організував Волинську їдальню для голодуючих й особисто відвідував з доброчинною експедицією Уфимську губернію (К. Роше був названим батьком Саші Чорного – літ. псевдонім Олександра Глікберга)²⁷⁴.

На початку ХХ ст. соціальна спрямованість доброчинності заможних світських осіб набула виразних ознак. Вони надавали нужденним одноразову фінансову допомогу, заповідали рухоме і нерухоме майно для підтримки лікарень, притулків, сирітських будинків, безпосередньо брали участь в організації і діяльності різних благодійницьких товариств. Із архівних документів відомо, зокрема, про заповіт графа І. Мошинського сумою 300 руб. на користь Житомирської богадільні, про влаштування поміщиком села Замлич Володимир-Волинського повіту Ф. Сумовським притулку для дітей робітників²⁷⁵, про закладення поміщиком села Радовичи Володимир-Волинського повіту П. Гутовським притулку для дітей службовців²⁷⁶, про створення в Рівному притулку для літніх людей на кошти княгині Любомирської²⁷⁷, про заповіт дворянки Б. Косацької нерухомого майна на користь «богоугодних» закладів Житомира²⁷⁸, про прохання поміщиці М. Зволинської дозволити відкрити в селі Григоровичі Луцького повіту денного притулку для дітей з можливістю їхнього навчання та сотні інших прикладів²⁷⁹.

Розширити уявлення про об'єднання зусиль доброчинної праці, на нашу думку, може детальніше висвітлення діяльності Волинського Товариства виправних притулків, широко підтримуване громадськістю. Зокрема, грошові внески на його відкриття здійснило 844 особи. Найбільші суми пожертвували такі відомі меценати, як граф М. Терещенко (1000 руб.), князь В. Волинський (300 руб.), барон М. І. Шодуар (200 руб.). Спочатку, не маючи власного приміщення, Товариство орендувало для притулку один із корпусів Тригірського

²⁷⁴ Священномученик Аркадій (Остальский; 1889–1937), єпископ Бежецкий ... С. 421

²⁷⁵ Держархів Житомирської області. Ф. 329. Оп. 1. Спр. 65. Арк 16-18.

²⁷⁶ Держархів Житомирської області. Ф. 329. Оп. 1. Спр. 67. 24 арк

²⁷⁷ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 632. Спр. 362. 21 арк.

²⁷⁸ Там само. Ф. 442. Оп. 625. Спр. 345. Арк. 9.

²⁷⁹ Держархів Житомирської області. Ф. 329 Оп. 1. Спр. 17. 2 арк; Там само. Ф. 329. Оп. 1. Спр. 67. 24 арк.; Там само. Ф. 329. Оп. 1. Спр. 65. 18 арк.; Там само. Ф. 329. Оп. 1. Спр. 14. 16 арк.; Там само. Ф. 329. Оп. 1. Спр. 69. 47 арк.; Там само. Ф. 329. Оп. 1. Спр. 18. 3 арк.; Там само. Ф. 329. Оп. 1. Спр. 72. 2 арк.; Там само. Ф. 329. Оп. 1. Спр. 88. 31 арк;

монастиря. Згодом Житомирська міська дума виділила для Товариства землю і ділянку лісу поблизу села Павлинівка (неподалік Житомира), де його члени збудували кам'яний двоповерховий корпус²⁸⁰. Станом на 1904 р. у притулку проживало 20 вихованців віком від 10 до 18 років різного віросповідання і соціального походження. Капітал Волинського Товариства виправних притулків формувався з різних джерел. Наприклад, 1904 р. воно отримало 2085 руб. з державної казни, 7000 руб. від продажу сільськогосподарської продукції і лісу з угідь розміром у 40 десятин, 1013 руб. приватних пожертв: всього – 10098 руб. На утримання дітей було витрачено 5728 руб. (176 руб. на кожного). Крім фізичної праці, діти навчалися в школі грамоти та ремеслам у столярні і чоботарні²⁸¹.

Соціальна спрямованість доброчинності духовенства виявлялася у взаємодопомозі священиків. Наприклад, 1901 р., духовенство Ковельського повіту фінансово підтримало священика К. Шемітила, коли він зазнав матеріальних збитків внаслідок пожежі²⁸². Протоієрей Хрестовоздвиженської церкви міста Старокостянтинів Н. Коржевич власним коштом утримував богадільню для членів колишнього соборного причету, зарахованих у заштат через хворобу чи старість²⁸³. У тому ж місті при цвинтарній церкві знаходилася богадільня для безпритульних удовиць церковно- і священнослужителів та інших немічних і хворих жінок, відкрита на кошти соборного священика Іларіона Гутовського та старости Максима Думного²⁸⁴. 1904 р. там проживало 10 осіб²⁸⁵. На прибутки від 11 десятин орної землі та добровільні пожертвування утримувалася богадільня на 5 осіб при кладовищі міста Степань Рівненського повіту. Подібні богадільні чи притулки існували при інших міських та сільських церквах²⁸⁶.

Активізувалося й урізноманітнювалося благодійництво волинського духовенства у роки Першої світової війни. Воно не обмежувалося реакцією на заклики царського уряду та єпархіального керівництва. Відомо багато фактів

²⁸⁰ Отчёт Совета Волинского общества исправительных приютов за 1892–1897 гг. Житомир, 1897. С. 1-26.

²⁸¹ Отчёт Совета Волинского общества исправительных приютов за 1900–1904 гг. Житомир, 1904. С. 1-32.

²⁸² Борщевич В. Православное духовенство Волині у XX ст. ... С. 160.

²⁸³ Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 25. Спр 142. Арк. 12.

²⁸⁴ Там само. Арк 15.

²⁸⁵ Там само. Ф. 1. Оп. 33. Спр. 195. Арк. 97.

²⁸⁶ Там само. Ф. 1. Оп. 27. Спр. 151. 9 арк; Там само. Ф. 1. Оп. 28. Спр. 125.28 арк.; Там само. Ф. 1. Оп. 29. Спр. 120. 5 арк; Там само. Ф. 1. Оп. 30. Спр. 20. 10 арк.

приватних ініціатив із боку священиків, зумовлених як громадянською позицією, так і проявами гуманізму. Священик із Дубенщини Й. Вацатко, якого позбавили парафії в липні 1914 р., під час війни надавав допомогу біженцям²⁸⁷. Священик Н. Абрамович протягом 1915–1917 рр. опікувався біженцями у Житомирі²⁸⁸. Священик Успенської церкви міста Старокостянтинів І. Баранович працював у земському і міському лазаретах, а священик з Мервени Дубенського повіту під час бою біля села разом із матушкою надавали першу медичну допомогу пораненим бійцям²⁸⁹.

Отже, у православному середовищі доброчинність виявляли різні суб'єкти, незалежно від їхнього матеріального становища і соціального статусу. Різниця полягала лише в тому, що заможніші особи, на відміну від парафіяльних священиків, мали можливість надавати її переважно в грошовому еквіваленті. Мотивами здійснення доброчинних ініціатив виступали громадянська позиція, корпоративна солідарність, задоволення особистісних бажань, щире сумління. Сільське парафіяльне духовенство переважно ініціювало будівництво церков, але не мало фінансової можливості ці ініціативи реалізувати без широкої підтримки громади. Єпископат та міське духовенство, попри їхню фінансову спроможність, за винятком окремих осіб, особливої активності у наданні допомоги нужденним не виявляли. Доброчинність деяких священиків у соціальній сфері не мала системного характеру й у порівнянні з філантропічною діяльністю мирян залишалася незначною.

²⁸⁷ Священномученик Аркадій (Остальский; 1889–1937), єпископ Бежецкий ... С.362.

²⁸⁸ Борщевич В. Православне духовенство Волині у XX ст. ... С. 246.

²⁸⁹ Там само. С. 261.

Висновки до другого розділу

Благодійницька діяльність монастирів та духовенства, як окремих інституцій Волинської єпархії, відображала спільну особливість – здійснювалася на вимоги/заклики Синоду чи єпархіального керівництва у вигляді пожертвувань певних сум на різні проекти: будівництво церков, утримання церковнопарафіяльних шкіл, соціальні потреби. Дослідженням встановлено, що збір пожертвувань підлягав звітності, тому така форма благодійництва мала добровільно-примусовий характер. Водночас окремі настоятелі монастирів та представники духовенства виявляли приватні ініціативи благодійництва, зосереджені на будівництві та благоустрої храмів, меншою мірою – на матеріальному забезпеченні церковнопарафіяльних шкіл та допомозі хворим, немічним, сиротам. Зважаючи на великі статки чернечої інституції, фінансова підтримка монастирями шкільництва та соціальної сфери не відповідала їхнім ресурсним можливостям.

На відміну від василіанських монастирів, які без державної підтримки спрямовували зусилля і значні кошти на гідне функціонування публічних шкіл, православні монастирі Волинської єпархії не змогли належним чином забезпечити навіть свої невеликі церковнопарафіяльні школи і фактично дистанціювалися від вирішення соціальних проблем. Парафіяльне сільське духовенство не мало фінансової спроможності самотужки реалізовувати якісь доброчинні проекти, тому вимір їхнього благодійництва щиро чи для годиться обмежувався пожертвами зазвичай у кілька рублів. Переведення парафіяльного духовенства на державне утримання та/чи забезпечення його матеріального становища кардинально не змінило формального ставлення священників до благодійництва.

Залежність від влади, моральні якості, почасти складні відносини з парафіянами обмежували ініціативність православного духовенства в організації доброчинних товариств як внутрішньо корпоративних, так і разом із парафіянами. Натомість миряни різних станів виявляли активність та продемонстрували

змістовне розуміння в організації благодійницьких проектів, а священники лише брали у них участь. Звичайно, не можна ігнорувати фактів доброчинності з боку багатьох священнослужителів, але вони не стали тенденцією.

Отже, в умовах адміністративного тиску та протистоянь із православним кліром уніатське парафіяльне духовенство все ж таки забезпечувало безкоштовне навчання учнів у церковних школах. Привертає увагу доволі парадоксальна ситуація, коли не інститут православного духовенства, згідно його статусу та покликання, виступав стимулюючим фактором доброчинності, а миряни. Підтвердженням цього висновку може слугувати в цілому пасивна позиція заможного міського духовенства та єпископату щодо філантропічної діяльності.

РОЗДІЛ 3

КОМПОНЕНТА БЛАГОДІЙНОСТІ В СИСТЕМІ ФІНАНСОВО-МАТЕРІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ДУХОВНОГО ВІДОМСТВА

3.1. Кошти держави, церкви та опікунських товариств у забезпеченні студентів Волинської духовної семінарії та учнів чоловічих духовних училищ

У 1860 р. Синод розпочав підготовку до проведення давно назрілої духовно-навчальної реформи. Відсутність єдиної організаційної системи викладання і добре підготовлених вчителів, формалізм і схоластика в навчанні, нестача коштів і гнітючий побут, плинність педагогічних кадрів, бюрократизм і малокомпетентність духовно-учбового управління – все це вимагало кардинальних змін духовної освіти. Нові статuti і штати духовних училищ і семінарій цар затвердив у 1867 р.²⁹⁰.

На Волині у 1872 р. завершилося введення нового статуту і штатів у духовно-навчальних закладах. У 1868 р. було скасовано духовно-навчальні округи, адміністративну владу семінарії над духовними училищами. Замість Духовно-навчального управління Синоду, яке очолював світський чиновник, було створено Навчальний комітет. Адміністративно-навчальні заклади підпорядковувалися тепер єпархіальному керівництву. У семінаріях і духовних училищах створювалися правління, які одержали право вибирати вчителів. Однак ці правління залишалися під контролем архієрея. Дворічний курс у семінарії із трикласного реорганізовано у шестикласний із одним роком навчання у кожному класі. Із навчальних програм семінарії було вилучено природничі науки, основи сільського господарства, медицину, біблійну історію, герменевтику, церковну археологію, полемічне богослов'я – все, що так чи інакше стикалося із наукою і вимагало від семінариста практичного мислення. Зміни торкнулися також спеціалізації викладачів із предметів. Згідно із статутом, наприклад, у Волинській

²⁹⁰ Русское православие: вехи истории ... С.359.

духовній семінарії об'єднувалося одним фахівцем викладання логіки, словесності й історії російської літератури або педагогіки, психології та огляду філософських учень.

В училищах, замість трикласного (вищого, середнього, і нижчого) з дворічним навчанням у кожному, відкривалося чотири класи з однорічним навчанням. Кількість учнів у кожному класі мала бути приблизно 40 чоловік. Важливим кроком до прогресивних змін став указ про заборону тілесних покарань в училищах, виданий в 1868 р.²⁹¹. Однак його часто порушували, і Синод змушений був постійно нагадувати про це єпархіальному керівництву. При Синоді відкрилося окреме для училищ Господарче правління, що звільнило їх матеріальну залежність від семінарій.

Для проведення реформи духовно-навчальних закладів обер-прокурор Синоду Д.А.Толстой випросив півтора мільйона руб. дотації, але цієї суми не вистачало. Крім певної частини коштів державної казни, кожна єпархія використовувала на утримання своїх навчальних закладів додатково прибутки церков, причетів, пожертви від монастирів та архієрейських будинків. Збір коштів у Волинській єпархії на утримання духовно-навчальних закладів із 1879 р. набув форми процентних відрахувань – 14 % з кожної церкви. За 1886 р. було зібрано 15950 руб.²⁹². Ці кошти Волинська духовна консисторія розподілила таким чином: на утримання жіночого духовного училища виділила 12500 руб. 80 коп. та 3449 руб. 20 коп. – Волинській семінарії²⁹³.

Волинська єпархія здійснювала кадрову підготовку духовних осіб у Волинській духовній семінарії, чотирьох духовних училищах, Житомирському училищі пастирства. Певну освіту надавали паломницькі курси та церковно-учительські школи.

Волинську семінарію було відкрито в травні 1796 в м. Острозі в приміщеннях Преображенського монастиря, відібраного в уніатів. Там же розмістилася духовна консисторія й архієрейський дім.

²⁹¹ Жилюк С. Російська православна церква на Волині ... С.21-22.

²⁹² Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 310. Арк.21-22.

²⁹³ Жилюк С. Російська православна церква на Волині ... С.22

Тіснота і непридатність кімнат, виділених для семінарії, зовсім не відповідали навіть елементарним вимогам духовного навчального закладу. Учні проживали на приватних квартирах у жахливих побутових умовах, без належного нагляду. Після пожежі Преображенського монастиря в 1821 р. єпархіальна влада почала пошуки нового місця для семінарії. Тимчасово вона орендувала маєток поміщика Оберта за 450 руб. на рік, а в 1825 р. семінарія перемістилася до м. Аннополя, де розташувалась у колишніх конюшнях палацу князя Яблонського²⁹⁴. Коли 1831 р. архієрейський дім і консисторію перевели до Почаївського монастиря, планувалося перевести туди і семінарію. Але в 1832 р. православне духовне відомство викупило в держави за 200 тис. руб. чудові приміщення Кременецького ліцею, які згодом передали семінарії. У важкі часи, які вона переживала протягом багатьох років, про це можна було тільки мріяти. У Кременці семінарія розмістилася у 1836 р.²⁹⁵ Разом із приміщеннями ліцею вона одержала і земельні угіддя, які здавала в оренду. Після 1841 р., коли архієпископська кафедра була перенесена з Почаєва до Житомира, неодноразово порушувалося питання і про переведення туди Волинської духовної семінарії. Це мотивувалося тим, що такий важливий духовно-навчальний заклад повинен обов'язково перебувати під постійним і пильним наглядом єпархіальної влади. Однак знаходилися і противники такого рішення, власне семінарське правління, яке не хотіло залишати «насидженого місця» – затишного Кременця, де завжди був спокій²⁹⁶.

Вирішення справи затягнулося. Лише в 1887 р., за клопотанням архієпископа Палладія, Синод визнав за необхідне перевести семінарію із Кременця до Житомира. Для її спорудження міська влада виділила 1020 м², частиною своєї землі поступився Житомирський кафедральний собор. У 1893 р. Технічний відділ Господарчого правління при Синоді схвалив проект майбутньої семінарії, розроблений архітектором – професором Преображенським. Будівництво розпочалося влітку 1897 р., і досить швидко вирости гарні

²⁹⁴ Православная Богословская Энциклопедия: В 10 т. Петроград, 1902. Т. 3 ... С.788.

²⁹⁵ Обзор Волынской губернии за 1902 год. Житомир ... 89 с.

²⁹⁶ Жилюк С. Російська православна церква на Волині ... С.33.

архітектурні споруди триповерхового семінарського корпусу та чотириповерхового гуртожитку. Тоді ж було закладено і семінарську церкву на честь Трьох Святителів, яку змурували в головному корпусі семінарії. День закладин семінарських приміщень і церкви відсвяткували надзвичайно урочисто: 60 чоловік духовенства та тисячі мирян здійснили хресний хід під мелодійний передзвін соборних дзвонів та хорового співу, цілий день грав військовий духовий оркестр, на спеціально влаштованому обіді було проголошено багато привітальних промов. Із Кременця до Житомира семінарія остаточно переселилася в 1901–1902 рр.²⁹⁷.

Тривалий час, з самого початку заснування, Волинська семінарія перебувала в жалюгідному матеріальному становищі. Державні кошти в сумі 3000 руб. щороку одержувала тільки Мінська семінарія, існування семінарії в Острозі Синод взагалі вважав недоцільним. На прохання вікарного єпископа Варлаама виділити для семінарії хоч якісь кошти, Синод запропонував йому звернутися до мінського архієпископа Іова та радив обмежити навчання лише курсом нижчих класів, тобто реорганізувати її в училище, а для подальшої підготовки духовенства посилати учнів з Волинської до Мінської семінарії²⁹⁸.

Таким чином, Волинська семінарія, не маючи засобів для існування, в перші роки опинилася перед загрозою закриття. Однак на прохання Варлаама позитивно відгукнувся архієпископ Іов і дещо підтримав її матеріально. Згодом, після надання Волинській вікарній єпархії самостійності 1799 р. Волинська духовна семінарія почала одержувати кошти від Острозького казначейства по 3000 руб. щороку. Перша сума надійшла в 1801 р. Але цих коштів не вистачало. Із 764 учнів у 1803 р. на державному утриманні знаходилося тільки 130, решта – навчалася за свій рахунок²⁹⁹.

Голодні студенти часто тікали додому на декілька днів, щоб запитися харчами. Особливо часті втечі спостерігалися у святкові різдвяні та пасхальні дні, хоча це суворо заборонялося. Від батьків навіть брали письмові розписки, щоб

²⁹⁷ Там само. С. 34.

²⁹⁸ Теодорович Н. Волинская духовная семинария. Почаев ... С. 9-10.

²⁹⁹ Жилюк С. Російська православна церква на Волині ... С.27.

вони не приймали порушників дисципліни, а негайно повертали їх до семінарії. За кожне таємне гостювання сина батько змушений був сплачувати один рубль сріблом на користь семінарії. Щоправда, після переходу єпископа Варлаама на Могильовську кафедру в 1805 р. заборону відвідувати батьків на Різдво та Великдень скасували³⁰⁰.

Злидні відчутно впливали на всю атмосферу духовної семінарії. Навіть після проголошення реформи 1867 р., коли все ж приділялася певна увага матеріальному забезпеченню духовно-навчальних закладів, Волинська духовна семінарія ще довго справляла гнітюче враження. Так, коли за наказом архієпископа Агафангела вікарний єпископ Іустим у 1872–1873 рр. зробив ревізію семінарії, він знайшов її господарчу частину в незадовільному стані: не вистачало постільної білизни, старі меблі, антисанітарія, лікарня знаходилася у тісному приміщенні. Семінарська адміністрація – ректор та інспектор, відзначалися свавіллям, недбалістю, відсутністю належного авторитету³⁰¹.

З іншого боку, єпископ Іустим відзначив досить низький моральний рівень семінаристів³⁰². Дисциплінарні заходи не давали позитивних результатів. Тільки у 1881 р. Синод розробив нові принципи виховання, спрямовані на подолання серед студентів таких вад, як шпигунство, наклепи, підлесливість. Інструкція передбачала виховання патріотизму (російського), взаємодопомоги, забороняла принижувати гідність семінаристів³⁰³. У 1872 р. в семінарії навчалося 450 студентів, на початку ХХ ст. – 422³⁰⁴.

Студенти семінарії, які мешкали в гуртожитку, вважалися на державному утриманні, однак додатково сплачували ще й власні кошти – 110 руб. щороку. Суму вносили за три рази: спочатку 50 руб., після різдвяних канікул 35 руб. і 25 руб. після Великодня. Крім плати за пансіонне утримання, учні щороку вносили додаткову платню за так зване «початкове влаштування»: 1 і 2 класів – 20 руб., 3 і 4 класів – 15 руб., 5 і 6 класів – 10 руб. Студенти з інших єпархій і учні

³⁰⁰ Теодорович Н. Волинская духовная семинария ... С. 18; Жилюк І. Основи православного вчення ... С. 27.

³⁰¹ Держархів Житомирської області. Ф. 158. Оп. 1. Спр. 20. Арк 54 – 56.

³⁰² Там само. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 39. Арк. 1.

³⁰³ Жилюк С. Російська православна церква на Волині ... С.28.

³⁰⁴ Православная Богословская Энциклопедия: В 10 т. Петроград, 1902. Т. 3. ... С.789.

інших станів (діти не духовенства) сплачували за навчання по 130 руб. за рік³⁰⁵. Крім того, останні платили ще додатково 40 руб. кожного року за надане їм право навчання у семінарії. За несплату коштів на утримання у певні терміни студентів виключали із семінарії³⁰⁶.

Бідним студентам із стану духовенства, які відзначалися зразковою поведінкою і мали добрі успіхи в навчанні, видавали стипендію. Ці кошти надходили з відсотків капіталів, які вносили окремі приватні особи. Іменем того чи іншого благодійника і називали стипендію. Так, у 1881 р. була стипендія ім. архімандрита Іоана, який пожертвував для семінарії 2300 руб. З 1904 р. виплачувалася стипендія імені прот. Павла Кіпріановича та його дружини Олени Пекарських на відсотки від 2800 руб., а також стипендія Імператорська із капіталу 3450 руб., зібраного духовенством Волинської єпархії. В 1907 р. стипендією увіковічили пам'ять священика Симеона Гуцевича, який подарував семінарії 6260 руб.³⁰⁷. Однак стипендії «на руки» видавали тільки тим студентам, які проживали на приватних квартирах у родичів. Тих стипендіатів, котрі мешкали в семінарському гуртожитку, переводили на повне державне забезпечення, а їхні кошти перераховували до спільної казни³⁰⁸.

Семінарія мала церковнопарафіяльну школу, де семінаристи набували практики викладання в духовних училищах і церковних школах. Зростала кількість примірників семінарської бібліотеки.

На 1901 р. базова бібліотека мала 9300 книг та учнівська – 3000 книг. Крім того, при семінарії існував невеличкий книжковий магазин. Звичайно, книги для духовно-навчальних закладів, навіть схвалені цензурою, ретельно відбиралися і обмежувалися богословським та історичним змістом.

Користування семінарської бібліотекою було платним. Книги інших бібліотек учні могли брати тільки з дозволу інспектора, а коли це робилося без його відома, порушників дисципліни чекало покарання.

³⁰⁵ Правила для вольнослушателей Волынской духовной семинарии. ВЕВ. 1912. № 26, ч.оф. С. 522–533.

³⁰⁶ Держархів Житомирської області. Ф. 158. Оп. 1. Спр. 26. 47 арк.

³⁰⁷ Жилюк С. Російська православна церква на Волині ... С.32.

³⁰⁸ Там само.

Наприкінці XIX – поч. XX ст. було здійснено низку заходів, спрямованих на подолання замкнутості і корпоративності майбутнього духовенства. Для цього створили семінарський духовий оркестр, приділяли увагу навчально-хоровому співу, почали проводити різні літературні та музичні вечори і навіть влаштовували танці, на які запрошували вихованок жіночого єпархіального училища й городян. У 1903 р. у семінарії відкрили музичний і малювальний класи, а також читали лекції з народознавства і землеробства³⁰⁹.

Для забезпечення матеріальної підтримки семінаристів та поліпшення навчально-виховної роботи семінарії 26 вересня 1882 р. було відкрито Опікунство щодо вихованців Волинської духовної семінарії. Воно знаходилося під безпосереднім керівництвом і наглядом єпархіального архієрея³¹⁰. Виникло опікунство за ініціативи викладача теорії словесності, історії російської літератури та логіки семінарії, священника Ф.Ліберовського. Це була довірена особа єпархіальної влади. З 1873 р. Ф.Ліберовський входив до ревізійного комітету з перевірки фінансових звітів Волинської духовної семінарії. За сумлінну працю він був нагороджений орденами: Св. Станіслава III ступеня (1877 р.) та Св. Анни III ступеня (1883 р.). У той же час Ф.Ліберовський брав участь у діяльності Почаєво-Успенського братства³¹¹.

Опікунство вишукувало можливості забезпечити учнів, які не були на державному утриманні, усім необхідним: харчуванням, одягом, білизною, навчальними посібниками, матеріально допомагало випускникам семінарії до одержання вакансії або до вступу їх у вищі навчальні заклади. Кошти воно отримувало, крім щорічних і одноразових внесків своїх членів (почесних, дійсних і кандидатів), від приватних пожертв, з платних концертів і літературних читань, від 50-копійчаних внесків церковних причетів тощо. У 1901 р. опікунство зібрало 1800 руб., а наступного року разом із відсотками від залишкового капіталу, що

³⁰⁹ Там само. С.30.

³¹⁰ Устав попечительства о воспитанниках Волынской духовной семинарии. ВЕВ. 1882. № 27, ч.оф. С. 489.

³¹¹ Тимочко І. Просвітницько-громадська діяльність православних братств Волині ... С. 167.

становив 6000 руб., одержало 4700 руб. щороку опікунство витрачало на потреби вихованців 1500 – 2000 руб. У 1904 р. його капітал становив 8700 руб.³¹².

Духовні училища. Перше православне духовне училище виникло в Острозі в 1796 р. разом із семінарією, що становило один навчальний заклад. Спочатку ним управляв префект, а потім ректор семінарії. Внаслідок реформування 1817 р. училище одержало самостійність, хоч і продовжувало перебувати під контролем семінарського керівництва. Службовців при Острозькому училищі було п'ятеро: смотритель і четверо вчителів. Історія училища тісно пов'язана з Волинською духовною семінарією, слідом за якою воно переїжджало з місця на місце, аж поки в 1838 р. перебралося до Кременця. З цього часу і стало називатися Кременецьким. Тут воно розташувалося поряд із семінарією, в приміщеннях колишнього, ще в XVII ст. православного, а потім уніатського, Богоявленського монастиря, які в 1807 р. передали ліцею графи Тадея Чацького³¹³.

Згідно з реформою духовних навчальних закладів 1867–1872 рр. матеріальне забезпечення учнів училищ покладалося на місцеве єпархіальне духовенство. Так, архієрейський дім зобов'язувався сплачувати щороку по 10 руб., Почаївська лавра – по 200 руб.³¹⁴; зберігалися джерела надходження, відкриті на Волині в 1866 р., а саме: 30-копійчаний внесок із кожного шлюбу, 2% збір із платні причетів, збір за право навчання по три руб. з учнів, які навчалися за власні кошти. За навчання в Кременецькому духовному училищі після реформування 1884 р. учні повинні були сплачувати по 70 руб. за рік, гроші вносили наперед за кожне півріччя. Духовні училища готували дітей і юнаків до майбутнього вступу в семінарію, тому семінарські правила в цілому поширювалися і на училища. Їх вихованцям заборонялося відвідувати театри, цирки, клуби тощо. При зустрічі зі священником учень повинен був низько вклонитися, прийняти благословення й поцілувати йому руку³¹⁵.

³¹² Отчёт о состоянии и деятельности Попечительства о воспитанниках Волынской духовной семинарии за 1903 год. ВЕВ. 1904. № 7, ч.оф. С. 149.

³¹³ Жилук С. Російська православна церква на Волині ... С.34.

³¹⁴ Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 56. Арк. 4-6.

³¹⁵ Там само. Ф. 1. Оп. 30. Спр. 17. Арк. 2-4.

З 1897 р. в училищах викладалися такі предмети: священна історія, катехізис, пояснення богослужіння і церковного статуту, арифметика, географія, каліграфія, церковний спів та грецька, латинська і церковно-слов'янська мови³¹⁶. До початку XX ст., попри значну увагу до нього з боку єпархіальної влади, училище не мало належного фінансового забезпечення³¹⁷.

При Кременецькому училищі існувало опікунство, яке в 1901 р. зібрало понад 700 руб., 500 із яких витратило на поліпшення матеріального становища своїх підопічних. У 1902 р. воно мало на своєму рахунку 3200 руб.³¹⁸.

Друге чоловіче духовне училище існувало спочатку в Ковелі (1819–1837 рр.), а потім – в с. Білосток Луцького повіту (1834–1864 рр.), після чого його разом із класом паламарів Дерманського училища перемістили до Житомира. До цього часу Житомир, центр кафедрального правління, не мав жодного православного духовно-навчального закладу³¹⁹.

Урочисте відкриття Житомирського духовного училища відбулося 17 січня 1864 р. Для влаштування училища на новому місці церкви та монастирі єпархії вносили свої пожертви³²⁰. Велику суму, 1590 руб., подарував ігумен Тригирського монастиря Леонтій Скибовський³²¹. В 1886 р. було закінчено будівництво училищної церкви св. Кирила і Мефодія, частину коштів для якої в сумі 4000 руб. виділив Синод³²². На початку XX ст. в Житомирському духовному училищі, крім загальних предметів, додатково викладали природознавство й креслення³²³.

У вересні 1833 р. у містечку Мельцях Ковельського повіту при василіанському монастирі було відкрито греко-уніатське училище, яке після ліквідації унії 1839 р. стало православним. Його становище було найгіршим серед усіх училищ Волинської єпархії. За свідченням сучасника, непримітне і малолюдне містечко Мельці не мало поштово-телеграфної контори, аптеки,

³¹⁶ Жилук С. Російська православна церква на Волині ... С.35.

³¹⁷ Кременецкое мужское училище. ВЕВ. 1900. № 28, ч. неоф. С. 947.

³¹⁸ Православная Богословская Энциклопедия: В 10 т. Петроград, 1902. Т. 3 ... С.789.

³¹⁹ Жилук С. Російська православна церква на Волині ... С.36.

³²⁰ Держархів Житомирської області. Ф. 94. Оп. 1. Спр. 16. Арк.2-6.

³²¹ Там само. Ф. 92. Оп. 1. Спр. 9. Арк.3

³²² Там само. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 310. Арк.4.

³²³ Там само. Ф. 1. Оп. 30. Спр. 17. Арк. 8.

лікарні, залізниці³²⁴. У 1877 р. депутати з'їзду Мелецького училищного округу вимагали закрити навчальний заклад, а учнів розподілити поміж іншими училищами єпархії. Але Синод не міг піти на скорочення кількості духовних училищ, тому Мелецьке училище продовжувало існувати. Лише в 1904 р. його перевели до містечка Маціова, де воно розмістилося у садибі, куплений у графа Міончинського за 40 тис. руб.³²⁵. З переходом на нове місце училище зберегло свою стару назву. Прохання Волинського архієпископа Модеста перейменувати його на Маціовське Синод відхилив, мотивуючи це тим, «що назва Мелецького училища пов'язана із давньою історією православ'я на Волині, коли князь Сангушко заснував Мелецький Миколаївський монастир, тоді як Маціов має історичне значення тільки для католицької Польщі». Синод постановив називати заклад «Мелецьким духовним училищем»³²⁶.

У вересні 1877 р. в Клевані Рівненського повіту було відкрито духовне училище, яке розмістилося у замку князів Чарторийських. Точніше, його перевели сюди із села Дермані, де воно існувало з 1833 р. і називалося Дерманським³²⁷.

До особливого типу духовно-навчальних закладів слід віднести Житомирське училище Пасторства, відкрите за ініціативою архієпископа Антонія 1908 р. З дозволу Синоду, воно відкривалося як спроба експерименту підготовки священиків без семінарської освіти, але з ухилом їх місіонерської діяльності в боротьбі проти сектантства і католицтва³²⁸. Тому на це училище Синод звертав особливу увагу. Так, на початок його влаштування було виділено 5000 руб., і 1000 руб. – на укомплектування богословської бібліотеки, а на утримання закладу виділялося 2000 руб. щороку. Щоправда, частина цієї суми призначалася і Житомирському Богоявленському монастирю, в приміщеннях якого знаходилося училище³²⁹.

Начальником училища обов'язково повинен був бути єпископ чи архімандрит, а помічником – архімандрит або ігумен монастиря. Першим його

³²⁴ Девятисотлетие Православия на Волыни. 992–1892: В 2-х ч. – Ч.1 ... С.280.

³²⁵ Православная Богословская Энциклопедия: В 10 т. Петроград, 1902. Т. 3 ... С.790.

³²⁶ Жилюк С. Російська православна церква на Волині ... С.37.

³²⁷ Православная Богословская Энциклопедия: В 10 т. Петроград, 1902. Т. 3 ... С.788.

³²⁸ Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 50. Спр. 542. Арк.131.

³²⁹ Жилюк С. Російська православна церква на Волині ... С.40.

начальником став настоятель Житомирського Богоявленського монастиря архімандрит Гавриїл (Воеводін), якого в 1910 р. возвели в сан єпископа Острозького з місцем перебування при Богоявленському монастирі. Його помічником поставили кандидата богослов'я ієромонаха Прокопія (Титова), вихованця Казанської духовної семінарії, якого в 1909 р. перевели з Іркутської семінарії і призначили архімандритом. Першими викладачами училища були: ієромонах Житомирського Богоявленського монастиря Леонтій Матусевич (згодом єпископ), ієромонах Серапіон (Сергій Воїнов), який мав вчене звання магістра богослов'я та ін.³³⁰.

В училище Пасторства приймали дорослих хлопців та одружених чоловіків, обов'язково православних і глибоко віруючих. Необхідною умовою для вступу було обов'язкове закінчення курсу церковно-вчительської школи чи семінарії, або одного курсу середнього світського навчального закладу (гімназії, реального училища тощо). На державному утриманні знаходилося 60 чол., по 20 у кожному із трьох класів, на що витрачалося 9000 руб. щороку³³¹.

У підсумку варто зазначити, що наприкінці XIX – початку XX ст. студенти семінарії та учні духовних училищ не мали належного фінансово-матеріального забезпечення. Доброчинні пожертви, які зосереджувалися у підконтрольних єпархіальній владі капіталах опікунських товариств та стипендійних фондів, лише частково вирішували проблему. Виняток складає училище Пастирства, на яке (з огляду на його місіонерське спрямування) Синод витрачав великі кошти.

3.2. Фінансово-економічний стан жіночих училищ духовного відомства

Поряд із чоловічими духовними училищами у Волинській єпархії було відкрито два жіночих, які готували дружин для православного духовенства. Звідси впливала й система виховання дівчат, спрямована на те, щоб майбутні матушки стали опорою для своїх чоловіків і піклувалися про їхній авторитет

³³⁰ Там само. С.41.

³³¹ Там само.

серед парафіян, а головне, враховуючи великий материнський вплив на дітей, «прищеплювали у них любов до православної церкви, царя і російської народності»³³². Вихованок жіночих училищ готували до шлюбу переважно із сільськими священиками, щоб зміцнити на селі дух російського православ'я. Царський уряд через посередництво православної церкви добивався в духовно-навчальних закладах проросійської орієнтації виховання майбутнього духовенства й розраховував на те, щоб сім'я священика, як елемент «російської народності», стала справжнім її осередком.

Перше жіноче Волинське училище для дівочь духовного звання було урочисто відкрито в Житомирі 20 травня 1864 р. Волинське жіноче училище на початку свого існування приймало для виховання сиріт священнослужителів та дочок бідних священиків і дияконів. Державні кошти, які виділялися на утримання закладу (50 руб. на рік), були настільки мізерні, що він перебував у жалюгідному стані. Бідне духовенство не могло виділити із сімейного бюджету належної суми для навчання, тому більшість учениць терпіли злидні. Справа поліпшилася лише після проведення реформи духовно-навчальних закладів 1867–1872 р.³³³

Безпосереднє управління училищем належало його правлінню, яке складалося із трьох чоловік: начальниці (виховательки), благочинного і смотрителя. Проте, оскільки благочинний мало втручався в щоденні поточні справи училища, а смотрителю переважно відводилася роль нагляду за господарчою частиною, повнота влади зосереджувалася у виховательки³³⁴.

В училищі викладали такі предмети: Закон Божий, катехізис, історію Святого Письма, пояснення богослужіння, читання та письмо російською і церковно-слов'янською мовами, каліграфію, арифметику, російську і церковно-слов'янську граматику, російську історію і географію, церковний спів, рукоділля, ведення домашнього господарства. Після другої реформи 1884 р. додалося ще

³³² Там само. С.37.

³³³ Держархів Житомирської області. Ф. 158 Оп. 1. Спр. 20. Арк. 60-68.

³³⁴ Жилюк С. Російська православна церква на Волині ... С.38.

викладання музики, французької мови і малювання, але тільки бажаючим і за додаткову платню³³⁵.

Випускниці, які закінчили повний шестирічний курс навчання, одержували право приватного вчителювання. Для кращого оволодіння ними педагогічної майстерності при училищі в 1888 р. було відкрито церковно-парафіяльну школу, куди приймали дівчаток віком від 10 до 14 років. Вони навчалися безкоштовно. Школа утримувалася на кошти єпархіального духовенства, від якого надходило близько 1300 руб. щороку³³⁶. Для матеріальної підтримки найбідніших, але сумлінних учениць у 1897 р. створили Товариство допомоги. За 1900 рік воно зібрало 1000 руб. і витратило на потреби дівчат близько 500 руб.³³⁷.

З першого вересня 1911 р. при училищі було відкрито додатковий 6-й клас з однорічним і дворічним навчанням, у процесі якого поглиблювалася педагогічна майстерність, розширювалося коло загальноосвітніх предметів (педагогічна психологія, загальна історія, фізика, гігієна, природознавство, арифметика, методика вивчення російської і церковно-слов'янської мов). Однорічний курс навчання в педагогічному класі готував випускниць до вчителювання в початкових народних школах, а дворічний – у молодших класах жіночих училищ і церковнопарафіяльних школах. Кількість учениць педагогічного класу була не більше тридцяти. Плата за гуртожиток для всіх дівчат Волинського жіночого училища становила 130 руб. щороку³³⁸.

У жовтні 1881 р. в м. Кременці відкрили ще одне жіноче училище. Спочатку воно знаходилося у восьми окремих будинках, а після переходу семінарії до Житомира зайняло його приміщення. Волинське єпархіальне жіноче училище (Віталіївське) було трикласним з дворічним курсом навчання в кожному класі. Згідно статуту, до училища приймали з дев'яти років дівчат, які вміли читати, писати, знали загальні молитви й мали добре здоров'я. З 1897 р. училище почало одержувати матеріальну допомогу від свого Товариства допомоги, яке у 1900 р. із капіталу 3450 руб. витратило близько 300 руб. від суми, зібраної духовенством

³³⁵ Там само.

³³⁶ Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 40. Арк. 15-16.

³³⁷ Православная Богословская Энциклопедия: В 10 т. Петроград, 1902. Т. 3 ... С.790.

³³⁸ Жилюк С. Російська православна церква на Волині ... 39.

єпархії, 4% відраховували для виплати стипендії одній найбіднішій, але найкращій учениці. Для практичних педагогічних занять у 1897 р. при училищі відкрили церковнопарафіяльну школу, де у 1904 р. в ній навчалася 31 дівчинка³³⁹.

Частина коштів, зібраних із духовенства єпархії та добродійних пожертв витрачалася на розвиток фундаментального та учнівського відділів бібліотеки, закупівлю підручників і посібників, переплетення книг. У 1908 р. ці витрати складали 150 руб.³⁴⁰. Станом на 1906 р. фундаментальний відділ Кременецької училищної бібліотеки нараховував 682 книги у 1084 найменування, а учнівський відповідно 569–945 книг³⁴¹. Через два роки загальна кількість примірників у першому відділі зростає до 1690, а в другому – до 1115 книг³⁴². Бібліотека Житомирського духовного училища наприкінці ХІХ ст. складалася із 1069 книг майже всіх російських та деяких зарубіжних класиків, а також з 1531 примірника з історії, фізики, математики, астрономії, географії, теорії словесності³⁴³.

Крім художніх творів та навчальної літератури, училище передплачувало кілька періодичних видань – «Історичний вісник», «Волинь», «Педагогічний листок», «Музика і спів», «Модний кур'єр»³⁴⁴.

Якщо добродійні пожертви певною мірою покращували матеріальне становище жіночих духовних училищ, вони не могли вплинути на систему виховання. У праці «Жіноча освіта на Волині» Л.Єршова розкриває негативні явища у цій сфері. Звернувши увагу на соціальну безперспективність майбутніх сільських вчительок, їхню світоглядну обмеженість, покалічену русифікаторською політикою мову, вона зазначає: «Свідомість, насичена державно-релігійними шаблонами, нерозуміння реального життя, викликане ізольованістю шкільного простору, напівзнання-напіврозуміння, фізична кваліфікація та переконання в особливості своєї місії просвітительки народу чи освіченої матушки на селі, яке мало частіше гіпнотичне, ніж реальне походження – ось той

³³⁹ Там само..

³⁴⁰ Єршова Л. Жіноча освіта на Волині ... С.277.

³⁴¹ Отчёт о состоянии Волынского Виталиевского епархиального женского училища за 1906–1907 уч. год. ВЕВ. 1908. № 9, ч.оф. С. 124.

³⁴² Журналы Волынского епархиального съезда духовенства 1908 г. ВЕВ. 1908. №30, ч.оф. С. 476.

³⁴³ Єршова Л. Жіноча освіта на Волині ... С. 278.

³⁴⁴ Жилюк С. Російська православна церква на Волині ... С.39.

арсенал доброчинностей, яким нагороджували своїх випускниць жіночі навчальні заклади»³⁴⁵. У цій характеристиці виразно прочитується морально-етичне відношення єпархіальної влади до людини як особистості, в якому «арсенал доброчинностей» не відображав наслідків любові, милосердя, турботи як базових якостей у здійсненні будь-якої філантропічної діяльності. Попри те, що таке відношення певною мірою компенсувалося корпоративними пільгами, пріоритет визначався не людським фактором, а забезпеченням функціональності навчального закладу.

Плати за навчання, яка в інших навчальних закладах утворювала так звані спеціальні кошти, з дітей священиків у духовних навчальних закладах ніколи не стягували, а кількість дітей інших верств населення була дуже обмеженою. У Волинському жіночому училищі духовного відомства статутом 1863 р. взагалі заборонялося приймати до закладу дітей з інших станів. За всю історію навчального закладу відомо лише декілька таких випадків. У Кременецькому єпархіальному училищі все ж допускалася можливість навчання дітей з інших станів, за умови внесення ними плати за право навчання: від 12 до 25 руб. на рік³⁴⁶. Проте кількість таких учениць не перевищувала 11 – 15 % на рік. Так, у 1889 р. за право навчання до сум закладу додавалося всього 150 руб. на рік, тоді як, наприклад, за оренду лише одного з трьох найманих приміщень потрібно було заплатити 700 руб.³⁴⁷ [212, с. 281].

Волинське жіноче училище духовного відомства на початку існування отримувало асигнування з 14% збору від церковних доходів через духовно-навчальне управління св. Синоду. На потреби навчальних закладів Волині використовувалися відрахування з інших консисторій, наприклад, Тамбовської, Воронежської, Казанської, в той час, коли волинські кошти, за свідченням Л.Єршової, «також пускались у відповідні мандри»³⁴⁸. Це довгий час створювало серйозні незручності для розподілу асигнованих сум і своєчасного отримання їх

³⁴⁵ Єршова Л. Жіноча освіта на Волині ... С.278.

³⁴⁶ Ведомость о приходе, расходе и остатке сумм совета Кременецкого женского духовного училища за 1885 г. ВЕВ. 1889. №4, ч.оф. С. 98.

³⁴⁷ Журнал Волынского епархиального съезда 23 января 1889 г. (№ 2) [Смета расходов по Волынскому епархиальному женскому училищу на 1889 – 1890 гг.]. ВЕВ. 1889. №11, ч.оф. С. 281–283.

³⁴⁸ Єршова Л. Жіноча освіта на Волині ... С.279.

адресатами. Проте централізоване розподілення коштів мало і деякі позитивні риси.

Так, жіноче духовне училище в Житомирі утримувалося на кошти православного відомства, що позбавляло його постійної залежності від єпархіального з'їзду та кількості місцевих податків. Статут 1863 р. до того ж передбачав можливість використання залишків від асигнованих сум на внутрішні потреби закладів, не передбачені статутними статтями. Тому саме завдяки цим залишкам у Волинському жіночому училищі духовного відомства випускницям могли видавати навіть грошову допомогу або справжній посаг.

Віталіївське єпархіальне училище, натомість, цілковито залежало від рішень Волинського єпархіального з'їзду та від милості місцевого духовенства. Спочатку для його утримання рішенням єпархіального з'їзду було введено оподаткування духовенства в розмірі 10 руб. з кожного пуду свічок, що продавалися у церквах Волинської єпархії. Цей податок через свою невизначеність і нерівномірність розподілу між платниками та не контрольованість не надавав новоствореному навчальному закладу жодних економічних гарантій. Тому єпархіальним з'їздом у жовтні 1885 р. він був замінений тритисячним збором із місцевих коштів кожної округи³⁴⁹ і загалом становив 12000 руб. на рік. Роком раніше за резолюцією преосвященного Тихона від 12 червня із залишків 14%-го збору, які з 1871 р. використовувалися Волинською духовною консисторією для покращення економічного стану чоловічих духовних училищ краю, було сформовано фонд для побудови власних приміщень жіночого училища у Кременці. Відтоді до фонду щороку надходило близько 7000 руб.³⁵⁰. Проте у січні 1889 р. волинське духовенство поскаржилося на єпархіальному з'їзді на непосильність оподаткування і запропонувало знову повернути означені залишки для рівномірного розподілу їх між чоловічими духовними училищами Волинської єпархії. Економічна скрута, як завжди, окреслюючи пріоритетні напрямки, на жаль, знову не включала до останніх проблеми жіночої освіти.

³⁴⁹ Журнал Волынского епархиального съезда 23 января 1889 г. (№ 2) [Смета расходов по Волынскому епархиальному женскому училищу на 1889 – 1890 гг.]. ВЕВ. 1889. №11, ч.оф. С. 281–283.

³⁵⁰ Єршова Л. Жіноча освіта на Волині ... С.280.

Місцеві кошти формувалися із сум, які вносили батьки вихованок за проживання дочок в училищних пансіонах, навчання їх не обов'язковим предметам та різноманітних пожертвувань від приватних осіб³⁵¹.

Уточнимо: плати за навчання у Житомирському жіночому училищі духовного відомства не існувало, а в Кременецькому єпархіальному училищі її можна було вважати суто символічною, оскільки для православних, що проживали в інших єпархіях, та вихованок, які не належали до духовного стану, вона була встановлена в межах 12,50 – 25 руб. на рік³⁵².

Проживання в пансіоні Волинського жіночого училища духовного відомства, що, як вже зазначалося, було обов'язковим для всіх вихованок, на початку становлення училища коштувало 50 руб. на рік, у 1873 р. – 60, а в 1882 р. – 80. Постійне зростання плати за утримання дівчат в училищних пансіонах було властиве всім без винятку навчальним закладам і пояснювалося перш за все внутрішньо інфляційними процесами. Так, у 1889 р. в Кременецькому єпархіальному училищі річний пансіон коштував 100 руб. на рік, а в 1908 р. подорожчав на 20 руб.³⁵³.

Слід наголосити, що плата за утримання вихованок у жіночих училищах духовного відомства, розташованих у центральних містах імперії, була значно вищою. Наприклад, річне перебування в пансіоні І-го Київського жіночого училища вихованок з інших єпархій у 1911 р. дорівнювало 180 руб., а представницям інших станів воно обходилося у 225 руб.³⁵⁴.

У 1908 р. Волинському єпархіальному з'їзду було запропоновано розглянути питання про можливість поповнення місцевих коштів Кременецького жіночого училища через перепланування колишнього ліцейського ботанічного саду, створеного ще у 1809 р. професором ботаніки та зоології С.Ю.Г.Бессером на місці розбитого за ініціативою Т.Чацького у 1806 р. ірландським садівником

³⁵¹ Там само.

³⁵² Ведомость о приходе, расходе и остатке сумм совета Кременецкого женского духовного училища за 1885 г. ВЕВ. 1889. №4, ч.оф. С. 98.

³⁵³ Журналы Волынского епархиального съезда духовенства 1908 г. ВЕВ. 1908. №30, ч.оф. С. 504.

³⁵⁴ Єршова Л. Жіноча освіта на Волині ... С.281.

Д.Міклером саду для прогулянок³⁵⁵. У 1834 році, коли сад став власністю новоствореного Київського університету св. Володимира, в ньому нараховувалося більш як п'ять тисяч видів ґрунтових та горшкових рослин та майже чотири тисячі видів насіння. Після того, як у 1842 р. найкращі дерева, кущі та трави остаточно вивезли до Київського університетського саду, залишки флористики кременецького саду передали чоловічій духовній семінарії, а згодом – частково – єпархіальному жіночому училищу. Роки занедбання перетворили дивовижну місцевість на чорний затхлий ліс, тінь від якого поступово руйнувала стіни розташованого в ньому жіночого училища, підриваючи здоров'я тих, хто там навчався та працював³⁵⁶.

Спочатку пропонувалося викорчувати сад і використати звільнену територію таким чином, щоб вона могла приносити користь училищу: розбити город, на якому вихованки вчилися би доглядати за сільськогосподарськими рослинами або посадити фруктовий садок, який би збагатив місцевий бюджет училища³⁵⁷. Проте єпархіальний з'їзд, заслухавши доповідь училищної ради, дійшов до висновку про недоцільність знищення училищного саду як такого, що є дорогим волинському духовенству своїми «історичними та особистими спогадами». Розведення фруктового комерційного саду з'їзд взагалі визнав неприпустимим через те, щоб хтось із дітей не звабився яблуком або грушою, а це буде приводом до нескінчених нарікань орендаторів»³⁵⁸. Вирішено було підтримувати садок, замінюючи старі дерева молодими – лісовими, декоративними чи фруктовими.

У життєдіяльності всіх навчальних закладів важливе місце посідало благодійництво. Характерною особливістю благодійних внесків було їх цільове призначення та іменування переважно на честь членів царської сім'ї. Як правило, пожертвування робилися з метою згуртування громадської думки довкола проблем найбільш вразливих верств населення, допомоги талановитим вихованкам

³⁵⁵ Журнали Волынского епархиального съезда духовенства 1908 г. ...С. 473.

³⁵⁶ Єршова Л. Жіноча освіта на Волині ... С.282.

³⁵⁷ Єршова Л. Жіноча освіта на Волині ... С.282.

³⁵⁸ Журнали Волынского епархиального съезда духовенства 1908 г. ... С. 473-474.

училищ у реалізації інтелектуальних потенцій, компенсації соціальної нерівності або демонстрації власної ціннісної орієнтації.

29 жовтня 1879 р. вийшов указ Синоду з проектом положення про дві стипендії при Волинському жіночому училищі духовного відомства. Ці стипендії повинні були існувати на відсотки від пожертвованого училищу 18 квітня 1879 р. невідомим благодійником капіталу в 3000 рублів. Існує припущення, що інкогніто то був сам високопреосвященний Дмитрій. 16 червня 1879 р. положення було затверджене і, за бажанням благодійника, означені стипендії отримали назву Олександрівських на честь «чудесного спасіння 2 квітня поточного року життя государя Імператора». Стипендіатками мали бути переважно сироти, які впродовж навчального року виявляли відмінні і хороші успіхи та належну поведінку. Стипендії не могли призначатися малоуспішним чи невідповідальним ученицям³⁵⁹.

Кременецькому єпархіальному училищу у 1888–1889 навчальному році архієпископ Дмитрій та єпископ Віталій зробили благодійних внесків майже на чотири тисячі рублів цінними паперами, які повинні були створити капітал для відкриття стипендії імені імператора Олександра II. Цього ж року на пожертвуванні кошти була відкрита ще одна стипендія – імені дружини придворного радника Катерини Жижкевич³⁶⁰.

У 1906–1907 навчальному році було засновано повну пам'ятну стипендію на честь нового статуту 1902 р.³⁶¹, а в 1909–1910 навчальному році – імені протоієрея П.Пекарського та його дружини Олени Василівни і неповну – імені священника Симеона Гуцевича. Цього ж року для виплати разових допомог найбільшій вихованкам училища були пожертвовані 2000 руб. цінними паперами колишнім каневським єпископом Сильвестром і 100 руб. – священником М.Подмешальським³⁶².

³⁵⁹ Єршова Л. Жіноча освіта на Волині ... С.283.

³⁶⁰ Там само. С.284.

³⁶¹ Отчёт о состоянии Волынского Виталиевского епархиального женского училища за 1906–1907 уч. год. в учебно-воспитательном отношении. ВЕВ. 1908. № 7, ч.оф. С. 95.

³⁶² Єршова Л. Жіноча освіта на Волині ... С.284.

Історія Кременецького жіночого єпархіального училища рясніє прикладами безкорисного служіння справі розвитку жіночої освіти, започаткованого ще преосвященним Віталієм. З 1881р. по 1884 р. училище безкоштовно користувалося монастирськими будівлями, згодом чоловіча семінарія віддала жіночому закладу деякі зі своїх приміщень. У 1889 р. кількість єпархіальних стипендіаток збільшилася майже вдвічі і становила 25 осіб. У 1906 р. Волинський архієпископ Антоній подарував училищній церкві Ікону Анастасії Римлянки, виконану в суворому візантійському стилі ³⁶³[319, с. 284].

Волинський губернатор, генерал-майор Ф.Ф.Трепов у 1898 р. запропонував заснувати санаторій для хворих на туберкульоз дітей. Протягом року місцевими товариствами були зібрані необхідні кошти і на подарованій графинєю Нірод ділянці, розташованій у мальовничій лісовій місцевості, вже того ж року розпочалися будівельні роботи. Планувалось назвати новий санаторій на честь великої княжни Ольги Миколаївни ³⁶⁴ [319, с. 284].

У 1912 р. Волинська духовна консисторія вийшла з пропозицією до окружного духовенства організувати пожертвування на відкриття в м. Саки нового корпусу для хворих на ревматизм представників духовенства обох статей. Того ж року з метою оздоровлення вчителів і вчительок церковнопарафіяльних шкіл в м. Алушті за ініціативою св. Синоду було засновано «кліматичну колонію». Ділянку землі на березі моря віддала духовенству графиня Е.А.Воронцова-Дашкова. Всі послуги, за винятком вартості продуктів, повинні були надаватися безкоштовно ³⁶⁵.

Означені заходи були зумовлені високим рівнем захворюваності серед волинського вчителства. Деякі з вчительок втрачали своє здоров'я ще замолоду – перебуваючи в стінах своїх *alma mater*. Наприклад, будівлі Кременецького жіночого училища, розташовані в густій тіні занедбаного ліцейського саду, були просочені суцільною вологою, яка «проникала в тіла тих, хто там жив, і

³⁶³ Там само.

³⁶⁴ Єршова Л. Жіноча освіта на Волині ... С.284.

³⁶⁵ Из г. Кременца: Сообщение о годичном собрании членов общества вспомоществования нуждающимся воспитанницам епархиального училища. ВЕВ. 1912. №13 14, ч.оф. С. 291–292.

виявлялась у вигляді ревматизму, нежиті, бронхітів, катарів..., малокрів'я та чахотки...»³⁶⁶.

Перші приміщення Волинського жіночого училища теж холодні та вологі, розташовані в заболоченій місцевості за відсутності нормальної питної води, стали причиною великої кількості шлункових захворювань серед вихованок. Якщо додати до цього низьку заробітну плату вчительок церковнопарафіяльних шкіл, відсутність пенсійного забезпечення та будь-яких соціальних гарантій взагалі, то можна з сумом відзначити, що більшість із них, не маючи можливості поправляти своє здоров'я, рідко доживала до похилого віку³⁶⁷.

Після скасування імператором Олександром II у 1859 р. заборони на заснування приватних доброчинних організацій, введеної раніше імператором Миколою I у 1848 р., з'являється багато нових форм соціальної допомоги представникам найбільш вразливих верств населення. Одним із таких нововведень була організація товариств допомоги, які створювалися при навчальних закладах і мали на меті опікування малозабезпеченими представниками учнівської молоді через сполучення благодійної діяльності з допомогою із соціальної адаптації та культурно-освітньої роботи³⁶⁸.

Велику популярність в учнівському середовищі мали щорічні зібрання членів товариства, які обов'язково супроводжувалися традиційними святковими благодійними вечорами³⁶⁹. У суворій закритості жіночих навчальних закладів духовного відомства, обмеженості та односторонності їх культурного життя, подібні літературно-музично-вокальні концерти були практично єдиним способом самовиявлення та самореалізації творчого потенціалу майбутніх просвітительниць народу.

³⁶⁶ Єршова Л. Жіноча освіта на Волині ... С.285.

³⁶⁷ Там само.

³⁶⁸ Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 50. Спр. 464. Арк. 47-48.

³⁶⁹ Там само. Ф. 1. Оп. 30. Спр. 17. 8 арк.

На початку ХХ ст. училищні свята стали надзвичайно популярними і серед місцевого населення, яке із захопленням прибувало на концерти. У 1905 р., наприклад, число відвідувачів перевищило 300 чоловік³⁷⁰.

Підвищення інтересу до діяльності товариства та визнання виконавських здібностей учениць училища сприяли збільшенню надходжень до його капіталів, які, в свою чергу, використовувалися для вирішення соціальних проблем вихованок: безкоштовне забезпечення підручниками, посібниками, необхідними навчальними приладами, обладнанням та матеріалами, внесення плати за право навчання і утримання в пансіоні, вивчення позапланових предметів, видачу одягу та взуття, оплату проїзду додому. У 1904 р. ця сума становила 448 руб., у 1907 р. – 587, 1910 р. – 512, 1911 р. – 1323 руб.³⁷¹.

Основними витратними статтями жіночих училищ духовного відомства залишалися плата за орендовані будівлі (чи догляд за власними), заробітна плата персоналу, утримання пансіонерок, забезпечення навчально-виховного процесу.

Економічний стан будь-якого училища значною мірою зумовлювався кількістю залишків після покриття всіх запланованих витрат. Якщо у Волинському жіночому училищі духовного відомства після введення в дію статуту 1901 р., який забезпечував державне утримання всіх штатних службовців, позбавляючи правління залежності від єпархіального з'їзду духовенства, означені залишки дозволили значно підсилити значення навчального закладу в системі інших: розширити фінансові можливості, стимулювати окреслення перспектив та їх досягнення, то Кременецьке жіноче єпархіальне училище практично не могло контролювати навіть ті незначні суми, які б виявлялися у залишку³⁷². Їх доля, як правило, залежала від рішень єпархіального з'їзду. Та й з'являлися вони досить рідко. Наприклад, кількість коштів, отриманих від батьків вихованок за

³⁷⁰ 23-е февраля 1905 г. в Волынском епархиальном училище: Сообщение о годичном собрании членов общества вспомоществования нуждающимся воспитанницам. *ВЕС*. 1905. № 9, ч.оф. С. 290–292; Из г. Кременца: Сообщение о годичном собрании членов общества вспомоществования нуждающимся воспитанницам епархиального училища. *ВЕС*. 1912. №13 14, ч.оф. С. 291–292.

³⁷¹ Отчёт о состоянии общества вспомоществования нуждающимся воспитанницам Волынского Виталиевского епархиального училища за 1904 г. *ВЕС*. 1905. № 21, ч.оф. С. 362; Отчёт о состоянии общества вспомоществования нуждающимся воспитанницам Волынского Виталиевского епархиального училища за 1910 г. *ВЕС*. 1911. № 15–16, ч.оф. С. 325; Отчёт о состоянии общества вспомоществования нуждающимся воспитанницам Волынского Виталиевского епархиального училища за 1911 г. *ВЕС*. 1912. № 46, ч.оф. С. 900.

³⁷² Єршова Л. Жіноча освіта на Волині ... С.287.

проживання дітей у пансіоні, не завжди перекривала навіть потрібні для цього витрати. Від плати за навчання музики все ж можна було отримати незначний прибуток, який виникав як різниця між сумою збору за навчання і кількістю виплат вчителям³⁷³. Проте подібні залишки були занадто мізерними, аби вважатися перспективними.

Заробітна плата вчителів середніх жіночих навчальних закладів ніколи не була високою. Вартість річного уроку на початку ХХ ст. становила в середньому 40 – 50 руб. Порівняно краще оплачувались уроки російської мови та словесності – 50–60 руб. Невисокою була плата за проведення уроків малювання – 25 рублів, французької мови – 33, чистописання – 20³⁷⁴.

Оплата праці вчителів залежала від кількості річних уроків і значно коливалася у межах одного навчального закладу. Вчитель російської мови та словесності міг, наприклад, отримувати до 1260 руб. на рік, тоді як вчителі французької мови, гігієни або малювання – не більше 200. Виховательки отримували по 240 руб. щорічно, а їх помічниці – по 180. Заробітна плата інших посадових осіб, до яких належали училищний лікар та економ з їх помічниками, діловод, писар, кастелянша – становила 120 – 150 руб. на рік. Ставки начальниць училищ – 500 рублів на рік – теж не можна вважати достатніми, враховуючи ту відповідальність, яку накладала посада. Невисокими були й оклади голови та членів правління: 100–120 руб. Дехто з персоналу мав право на додаткові пільги у вигляді забезпечення харчуванням та проживанням. До таких належали начальниця училища, вчительки музики та рукоділля та деякі інші, залежно від можливостей і потреб навчального закладу³⁷⁵.

Заробітна плата тих, хто працював у жіночих училищах духовного відомства, мала також певні відмінності, у порівнянні з оплатою праці викладачів чоловічих семінарій та училищ. З 1 вересня 1906 р. за визначенням Синоду від 23 вересня було встановлено пільгові надбавки до заробітної плати службовцям духовних семінарій та чоловічих духовних училищ у розмірі 90 руб. за п'ятирічну

³⁷³ Журнал Волынского епархиального съезда 23 января 1889 г. (№ 2) [Смета расходов по Волынскому епархиальному женскому училищу на 1889 – 1890 гг.]. ВЕВ. 1889. №11, ч.оф. С. 281–283.

³⁷⁴ Єршова Л. Жіноча освіта на Волині ... С.288.

³⁷⁵ Єршова Л. Жіноча освіта на Волині ... С.288.

вислугу та 180 рублів – за термін понад 10 р. служби в навчальному закладі³⁷⁶. Два роки по тому, заслухавши прохання службовців жіночих училищ про підвищення вартості річного уроку з 50 до 60 руб., зумовлене значним падінням рівня життя та підвищенням цін на найнеобхідніше, єпархіальний з'їзд постановив, що «життя дорожчає у всіх» і запропонував задовольнятися старими окладами³⁷⁷.

Надбавки до окладів службовців чоловічих закладів духовного відомства покликані були сприяти закріпленню викладачів за певним навчальним закладом і підвідомчою системою. Проте ніщо не могло надовго утримати більш-менш освічених педагогів у жіночих єпархіальних училищах з огляду на наявність подібної фінансової нерівності. У Волинському єпархіальному жіночому училищі ситуація ще ускладнювалася відсутністю елементарних соціальних гарантій, наприклад, пенсійного забезпечення, про що вже говорилося вище.

Отже, впродовж кількох десятиліть функціонування жіночих духовних училищ, питання належного матеріального утримання їхніх учениць залишалося проблематичним. Ситуація дещо покращилася тільки на початку XX ст., у 1910–1912 рр., коли добровільні внески збільшилися у тричі, а Синод вжив певні заходи щодо можливості санаторного лікування учениць та вчителів. У порівнянні з державними гімназіями та деякими приватними, умови навчання учениць жіночих духовних училищ (навчально-виховні особливості, побут, дозвілля) були гіршими.

3.3. Утримання церковнопарафіяльних шкіл

На початку 60 років XIX ст. майже вся початкова освіта зосередилася в руках духовенства, яке прагнуло не стільки навчати, скільки виховувати дітей в дусі православної віри як «істинної релігії». Поширення освіти в західних регіонах імперії розглядалося як засіб русифікації населення. Тому не випадково,

³⁷⁶ Увеличение содержания преподавателям. *Волинская жизнь (Житомир)*. –1906. № 3. 30 октября.

³⁷⁷ Журналы Волинского епархиального съезда духовенства 1908 г. ... С. 488.

що кількість церковних шкіл почала активно зростати саме на українських землях. Зокрема, у 1860 р. у Волинській єпархії нараховувалося 1055 шкіл з 10 100 учнями, у Подільській – 1263 з 20 100 учнями, Чернігівській – 764 з 13 300 учнями, і в той же час російські єпархії мали: Костромська – 12 з 244, Саратовська – 3 з 176, Тульська – 1 із 52 учнями і т.д.³⁷⁸.

Щомісяця цар вимагав свідчень про відкриття початкових шкіл та їхню діяльність. Духовенство, окрилене такою увагою, подвоїло свої старання: за квітень 1862 р. в усіх єпархіях уже налічувалося 21328 шкіл, в яких навчалося 370 тис. учнів³⁷⁹.

Проти клерикалізації освіти виступила прогресивна громадськість, яка вимагала передати її повністю Міністерству народної освіти. Спочатку цар погодився, проте після відкритого протесту Синоду звелів залишити початкові школи у відомстві духовенства, а Міністерство народної освіти, навпаки, зобов'язувалося сприяти церковним школам.

Реформи 60–70 років XIX ст. не могли обійти шкільну справу. За «Положенням про початкові народні училища», затвердженим 14 липня 1864 р., вводилася єдина система початкової освіти. Створювати початкові школи було дозволено як державним та громадським установам і відомствам, так і приватним особам, але керівництво і контроль за навчальним процесом було покладено на повітові та губернські училищні (шкільні) ради, які складалися з царських чиновників і представників духовенства³⁸⁰.

Виходячи з настанови, що початкова школа має виховувати серед народу релігійність і вірнопідданство, «Положення» передбачало призначення головою губернської училищної ради єпархіального архієрея і обов'язкове викладання Закону Божого та церковного співу. Нагляд за релігійно-моральним вихованням учнів та за благонадійністю вчителів мали здійснювати священики. Однак в атмосфері недоброзичливості тодішнього суспільства до духовенства, що визнавали самі прибічники Російської православної церкви, і в умовах

³⁷⁸ Жиліук С. Російська православна церква на Волині ... С.42.

³⁷⁹ Там само.

³⁸⁰ Завьялов А. Циркулярные указы Святейшего Правительствующего Синода 1867–1900 гг. СПб. 1901. С.24-26.

конкуренції з державно-громадськими школами намагання Синоду утримати початкову освіту в своїх руках виявилися марними. Вже з другої половини 60-х років XIX ст. кількість церковнопарафіяльних шкіл з кожним роком почала різко зменшуватися, і до 1881 р. їх залишилося не більше 4000 в усіх губерніях Російської імперії³⁸¹. Кількість церковнопарафіяльних шкіл почала зростати з новою силою у 80–90 років XIX ст., коли царський уряд взяв курс контрреформ, реакції і посилення ролі церкви в державі³⁸².

У 1881 р. Комітет міністерства ухвалив постанову, що «вплив духовенства повинен поширюватися на всі типи елементарних училищ», а 13 червня 1884 р. було видано нові правила про церковнопарафіяльні школи, згідно яких викладали переважно священики, насаджуючи дух покори царським властям і втлумачуючи у голови дітей релігійні канони. Рівень знань, що давали подібні школи, був украй низьким. Під наглядом православної церкви перебували також сільські школи грамоти³⁸³.

Церковнопарафіяльні школи були однокласні з дворічним, двокласні з чотирирічним і двокласні з п'ятирічним терміном навчання. У перших навчали дітей молитвам, священній історії, короткому катехізису, церковному співу, церковно-слов'янській граматиці, російській мові, початковим арифметичним діям, рукоділлю (для дівчат). В інших школах, крім перелічених предметів, викладали ще церковну історію, географію, креслення, малювання. До цих шкіл приймали дітей з восьми років³⁸⁴.

У 1884/1885 навчальному році у Волинській єпархії налічувалося 175 церковнопарафіяльних шкіл з 3170 учнями. Наступного року їх кількість збільшилась на 278 шкіл з 7365 учнями³⁸⁵. Активне зростання шкіл дещо припинилось у 1901/1902 – 1903/1904 навчальних роках, коли в тих місцях, де існували церковні школи, почали відкриватися міністерські. Міністерство народної освіти виділяло значні кошти на будівництво своїх шкіл (1000–

³⁸¹ Жилук С. Російська православна церква на Волині ... С.43.

³⁸² ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 623. Спр. 365. 39 арк.

³⁸³ Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 927. Арк.34-35.

³⁸⁴ Жилук С. Російська православна церква на Волині ... С.43.

³⁸⁵ Краткий статистический очерк церковно-приходских школ на Волыни за истекшее 25-летие. ВЕВ. 1909. № 24, ч.оф. С. 277.

1500 руб.) та добре платило вчителям (300–400 руб. на рік), тому місцева влада охоче відкривала такі школи. Бували навіть випадки, коли сільська влада силоміць відбирала у духовенства приміщення і церковно-шкільні ділянки землі³⁸⁶. Внаслідок цього кількість церковнопарафіяльних шкіл на Волині протягом 1904/1905 – 1906/1907 навчальних років зменшилася на 113³⁸⁷. У 1908 р. на Волині діяло 1020 церковнопарафіяльних шкіл: 998 однокласних і 22 двокласних. Із яких лише 14 були умовно зразковими, решта перебувала в жалюгідних умовах, наприклад, у с. Заболотцях 80 учнів школи тіснилися в старій гнилій хаті³⁸⁸.

Крім церковнопарафіяльних шкіл духовенство відкривало і школи грамоти, якими завідував парафіяльний священик. Це були школи з дво-тримісячним терміном навчання, в яких навчали переважно «богобоязливі селяни» з освітою двокласної церковнопарафіяльної школи, або дячки за 50 – 60 руб. щорічної платні³⁸⁹. У 1904/1905 навчальному році у Волинській єпархії було 485 шкіл грамоти змішаних і 2 жіночих, в яких навчалося 14 056 хлопчиків та 2944 дівчинки³⁹⁰. У цих школах учні набували ази церковної науки: Закон Божий, буквар церковно-слов'янської мови, Євангеліє, Часослов, Псалтир. Матеріальне становище цих шкіл було ще гіршим ніж в церковнопарафіяльних, тому кількість їх різко зменшувалася. Так, у 1906/1907 навчальному році в єпархії налічувалася вже 371 школа грамоти³⁹¹. Матеріальне зубожіння змусило духовенство шукати для них нові форми існування: частина реорганізувалася у школи домашнього типу, інші – в однокласні церковнопарафіяльні, деякі зовсім закривалися³⁹².

³⁸⁶ В. М. Из церковно-школьной хроники: Информ. Сообщение о некоторых случаях сочувственного отношения к церковным школам со стороны светских лиц. *ВЕС*. 1905. №26, ч.оф. С. 860; К вопросу о церковно-приходской школе: О возможном переходе церковно-приходских школ в ведение Министерства народного просвещения. *Волинская жизнь (Житомир)*. 1906. 22 октября/4 ноября.

³⁸⁷ Краткий статистический очерк церковно-приходских школ на Волини за истёкшее 25-летие. *ВЕС*. 1909. № 24, ч.оф. С. 277.

³⁸⁸ Квасницкий О. Из дневника наблюдателя церковных школ ... С. 494.

³⁸⁹ Отчёт Волинского епархиального училищного совета о церковно-приходских школах и школах грамоты Волинской епархии за 1892–1893 уч. г. *ВЕС*. 1894. № 13, ч.оф. С. 376.

³⁹⁰ Краткий статистический очерк церковно-приходских школ на Волини за истёкшее 25-летие. *ВЕС*. 1909. № 24, ч.оф. С. 280; К вопросу о церковно-приходской школе: О возможном переходе церковно-приходских школ в ведение Министерства народного просвещения. *Волинская жизнь (Житомир)*. 1906. 22 октября/4 ноября.

³⁹¹ Квасницкий О. Из дневника наблюдателя церковных школ ... С. 494.

³⁹² О тяжелом материальном положении учителей церковных школ. *Волинская жизнь (Житомир)*. 1906. 5/18 декабря.

В 1912/1913 навчальному році Волинська єпархія мала 1453 початкові церковні школи: 1257 однокласних і 23 двокласні церковнопарафіяльні, 105 шкіл грамоти і 68 домашніх, в яких навчалося 64 722 дітей³⁹³.

Крім початкових, на Волині було ще 10 двокласних вчительських шкіл, які готували вчителів для початкових шкіл, та 1 церковно-вчительська для підготовки вчителів початкових училищ усіх видів. Термін навчання в них був три роки. До двокласних шкіл приймали юнаків і дівчат віком від 13 до 17 років, які мали початкову освіту, а до церковно-учительської – від 15 до 17 років, які закінчили курс навчання, не нижчий двокласних шкіл³⁹⁴.

Церковно-вчительська школа відкрилася у 1890 р. при Почаївській лаврі, яка зрештою відмовилася від її утримання. Впродовж 1903 р. вона знаходилася у Житомирі, звідки її перевели до села Дермані Дубнівського повіту³⁹⁵. Ця Волинська Св. Федорівська школа за кількістю предметів, що там вивчалися, та рівнем їх викладання, за оцінкою сучасників, прирівнювалася до вчительського інституту³⁹⁶. Однак, єдиний навчальний заклад такого типу на Волині не міг сприяти загальному розвитку освіти. Переважна більшість дітей обмежувалася здобуттям елементарних знань лише в початкових школах³⁹⁷.

Навчання в церковних школах було переважно безкоштовним. Проте, наприклад, у 1892–1895 рр. за бажанням місцевих громад могла встановлюватися невелика плата для осіб неселянських станів, які не брали участі в утриманні школи. У ці роки загальна сума зборів за навчання у церковнопарафіяльних школах по Волинській губернії не перевищувала 200 руб. на рік і майже не впливала на стан шкільного побуту. Тому основними засобами існування церковних шкіл Волині були допомога від волосних і сільських громад, яка у 90 роках XIX ст. складала 70–76 % від сукупного доходу церковних шкіл,

³⁹³ Церковно-школьное дело на Волыни. *ВЕС*. 1913. № 49, ч. неоф. С. 881.

³⁹⁴ Жилук С. Російська православна церква на Волині ... С.45.

³⁹⁵ Червинский А. О церковно-учительской школе на Волыни. *ВЕС*. 1911. № 11, ч. неоф. С. 250.

³⁹⁶ Там само.

³⁹⁷ Жилук С. Російська православна церква на Волині ... С.45.

асигнування єпархіальної училищної ради (12–17 %), внесків від опікунів і благодійників (близько 2 %), а також 1 % - від церков та монастирів³⁹⁸.

Серед благодійників, які підтримували функціонування церковних шкіл, вирізнялися постаті деяких світських осіб. Так, статський радник О.М.Терещенко щороку субсидював вісім шкіл у Житомирському повіті³⁹⁹. На кошти графа Р.І.Босаліні у 1905 р. була відкрита нова школа у с. Довгому Володимир-Волинського повіту. Відомими благодійниками церковних шкіл в Острозькому повіті були князь С.Четвертинський та поміщик с. Турова В.Ясенський. У Староконстантинівському повіті Н.М.Плачковська подарувала Новоставецькій другокласній школі 5 десятин землі.

У Кременецькому повіті С.І.Лобковська внесла до банку суму 3000 руб., відсотки з якої йшли на утримання Малоандруцької церковнопарафіяльної школи. Землевласник О.І.Янченко щорічно перераховував 60 руб. на Голибиську школу. В Овруцькому повіті на церковні школи благодійники перераховували 610 руб.⁴⁰⁰. У 1890 – 1891 рр. добродійні пожертви для церковних шкіл складали 2315 руб.⁴⁰¹.

Проте добродійність окремих осіб, котрі переймалися утриманням церковних шкіл, не вирішувала проблему. На початку ХХ ст. щонайменше половина церковнопарафіяльних шкіл знаходилася у так зв. «незручних» приміщеннях, фактично – у непридатних для навчання дітей. За даними інспекційної перевірки стану церковнопарафіяльних шкіл 1911 р., більшість із них не відповідала елементарним санітарно-гігієнічним вимогам⁴⁰². У звіті волинських лікарів 1912 р. про перевірку шкіл Новоград-Волинського повіту, зазначалося, що «бруд, відсутність вентиляції, світла, погане обігрівання взимку...» були характерними атрибутами кожної сільської школи, що «стан цих шкіл нижче критики»⁴⁰³.

³⁹⁸ Єршова Л. Жіноча освіта на Волині ... С.221.

³⁹⁹ Суровцева І. Меценатство в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. ... С.68.

⁴⁰⁰ В. М. Из церковно-школьной хроники: Информ. Сообщение о некоторых случаях сочувственного отношения к церковным школам со стороны светских лиц. ВЕВ. 1905. №26, ч.оф. С. 860.

⁴⁰¹ Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 1185. Арк.8.

⁴⁰² Малиновский А. Свято предание, а верится с трудом. ВЕВ. 1911. № 37, ч. неоф. С. 719–721.

⁴⁰³ Єршова Л. Жіноча освіта на Волині ... С.225.

Незадовільним було і матеріальне становище вчителів церковних шкіл. Наприкінці XIX ст. більшість із них отримували сумарно від сільських громад і єпархіальної училищної ради близько 200 – 240 руб. на рік, коли найменший чиновник у повітовій училищній раді отримував 1000 руб.⁴⁰⁴. Безправність і нужденність вчителів ускладнювалася також відсутністю найменших соціальних гарантій. Волинські вчителі не мали ні товариства взаємодопомоги, ні пенсійної каси – тобто, жодних надій на будь-яке забезпечення у старості. Після проведення кількох з'їздів вчителів церковних шкіл у 1907–1908 рр., тільки в 1911 р. було створено для них емеритальну касу⁴⁰⁵ „.

Але духовне шкільне керівництво одразу вирішило не сплачувати вчителям навіть ту мізерну плату у повному обсязі, якщо в школі не налічувалося 50 осіб⁴⁰⁶. Від 1912 р. кращі учителі церковних шкіл почали масово переходити до міністерських.

Цілком очевидно, що церква залишалася байдужою до питання гідного забезпечення учнів церковнопарафіяльних шкіл, оскільки головне завдання полягало не в поширенні якісної освіти, а в утвердженні серед дітей вірнопідданства царському самодержавству. Відсутність авторитету церковних шкіл у суспільстві закономірно звужувала базовий потенціал доброчинної підтримки їх з боку громадськості. Попри те, що окремі благодійники з різних причин надавали допомогу церковним школам, це не вирішувало проблеми.

⁴⁰⁴ Там само. С.227.

⁴⁰⁵ Там само.

⁴⁰⁶ С.228.

Висновки до третього розділу

У системі фінансово-матеріального забезпечення навчальних закладів духовного відомства використовувалися кошти держави, церкви, місцевих податків, отриманих від сплати за навчання, добровільних пожертв. Розподіл асигнованих сум не мав єдиного підходу і здійснювався централізовано, указами Синоду або єпархіальної влади, єпархіальними з'їздами, училищними радами тощо, за принципом мінімізації поточних проблем. Попри спільні зусилля коштів постійно не вистачало, тому питання фінансово-матеріального забезпечення будь-якого навчального закладу десятиліттями не вирішувалися. Лише наприкінці XIX – на початку XX ст. вдалося дещо покращити становище Волинської духовної семінарії та кількох духовних училищ. Тоді початкова освіта церковнопарафіяльних шкіл залишалася у незадовільному стані й жодним чином не виявляла перспектив розвитку. Тобто церква продемонструвала неспроможність їх утримувати.

Наприкінці XIX – початку XX ст. до фінансово-матеріального забезпечення навчальних закладів духовного відомства долучилися опікунські товариства, які діяли при Волинській духовній семінарії, чоловічих та жіночих духовних училищах. Проте на потреби студентів та учнів/учениць училищ щороку витрачалася тільки невелика сума від зібраних ними коштів – приблизно п'ята частина фондового капіталу. Компоненту доброчинності доповнювали також кошти стипендійних фондів, сформованих за рахунок добровільних пожертв окремих представників духовенства та громадських осіб. Проте стипендії, які контролювала духовна влада, не завжди доходили до адресата у повному вигляді. Зважаючи на факти «вільних мандрів» коштів, невикористаних на потреби вихованців залишкових сум опікунських товариств, нецільового призначення стипендій, можна припускати про «неефективне» використання єпархіальною владою коштів добровільних пожертв.

Звертаючись до питання доброчинності у сфері утримання церковнопарафіяльних шкіл, доводиться констатувати відсутність широкої

підтримки їх з боку громадськості, що у грошовому еквіваленті складала 2%. Приклади фінансової підтримки окремими благодійниками можна розглядати у площині вирішення конкретних випадків, а не проблеми в цілому. Ще меншою виявилася благодійницька підтримка церковнопарафіяльних шкіл, як не парадоксально, з боку парафіяльних церков та монастирів, що складало лише 1%.

Вимір доброчинності в морально-етичному аспекті також мав свої особливості й характеризувався загалом мотивами виховання підростаючого покоління в дусі самодержавних інтересів, ігноруючи забезпечення його гідного життя, розвитку інтелектуального потенціалу, розумового, фізичного та естетичного виховання, перспектив соціального захисту.

РОЗДІЛ 4

БЛАГОДІЙНИЦТВО ЦЕРКОВНО-ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

4.1. Вияви благодійництва у місіонерських напрямках діяльності церковних братств

У другій половині XIX ст. політику царського самодержавства, спрямовану на подолання релігійної байдужості та відчуженості мирян від духовенства у православному середовищі, почали проводити церковні братства. З іншого боку їхня діяльність спрямовувалася на утвердження у суспільній свідомості населення Волині загальноімперських цінностей, що призводило до його денаціоналізації та русифікації. Етноконфесійна специфіка регіону (вплив католицизму, залишки греко-католицької обрядово-культової практики, поширення протестантизму, сектантства), визначала передусім місіонерський напрям діяльності церковних братств в усіх західних губерніях Російської імперії. Прикметно, що у статуті Кирило-Мефодіївського братства міста Острог, згідно вироблених 1864 р. основних правил та завдань головна мета визначалася однозначно: «Відродження православ'я і російської народності в західно-російському краї й очищення наскільки можливо православ'я від всіляких домішок...»⁴⁰⁷.

Одним із визначальних напрямів діяльності братств було влаштування та утримання церковнопарафіяльних шкіл. Активний процес клерикізації освіти зумовлював необхідність становлення початкової освіти під патронатом братств. На думку Синоду, духовний та моральний розвиток народу, який є наріжним каменем державного устрою, був неможливим без надання православному духовенству переважального представництва в управлінні навчально-виховними закладами⁴⁰⁸. Поєднання зусиль/інтересів царату та Російської православної церкви у вихованні в дітей почуття вірності «істинній благочестивій вірі,

⁴⁰⁷ Острожское Кирило-Мефодиевское братство. ВЕВ. 1883. № 4, ч.оф. С. 921.

⁴⁰⁸ Завьялов А. Циркулярные указы Святейшего Правительствующего Синода 1867–1900 гг. ... С. 365.

Престолу та Вітчизні»⁴⁰⁹ під пильним наглядом єпархіальної влади мало забезпечити повний адміністративний контроль над формуванням у них відповідного світогляду. Солідаризуємо з думкою окремих дослідників, що підтримку церковнопарафіяльних шкіл братствами варто розуміти також як протидію розвитку світської освіти в системі народних училищ Міністерства народної освіти та земських шкіл⁴¹⁰.

Після придушення польського повстання 1863–1864 рр. на Правобережній Україні одним із напрямів антипольської політики царського самодержавства став соціокультурний аспект послаблення польського впливу, на що також спрямовувалася діяльність церковних братств. Соціально-економічний чинник зобов'язував братства більшою чи меншою мірою займатися благодійництвом філантропічного характеру.

Висуваючи вище означені завдання братствам як церковно-громадським організаціям, царський уряд і церква фактично перекладали на них частину своїх безпосередніх функцій. Але у 60–70 роки XIX ст. ні парафіяльне духовенство, ні громадськість у цілому виявилися матеріально і морально не готовими до їх реалізації. Загалом із цих причин у пореформений період кількість братств зростала досить повільно. Попри постійні нагадування єпархіальним керівникам з боку Синоду про необхідність відкриття церковних братств, впродовж 1864–1880 рр. в усій імперії з'явилося тільки 63 братства⁴¹¹. Лише наприкінці XIX – початку XX ст., коли покращилася соціально-економічна ситуація в державі, почалося розширення мережі церковних братств. Благодійництво дедалі більше сприймалося у суспільстві як громадянський обов'язок, а Російська православна церква посилила свій адміністративний ресурс. Станом на 1893 р. в західних губерніях діяло вже 159 церковних братств, зокрема на Волині у 1901 р. їх налічувалося 29⁴¹².

⁴⁰⁹ Быков Н. Пятидесятилетие состоящего под Высочайшим Его покровительством Государя Императора Острожского Св. Кирилло-Мефодиевского Братства ... С. 383.

⁴¹⁰ Капустін Г. Детермінанти формування навчально-виховного вектора діяльності православних братств на Волині у другій половині XIX ст. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наук. збірник Рівненського державного гуманітарного ун-ту*. Вип. 20. Рівне: РДГУ, 2010. С. 194.

⁴¹¹ Жилиук С. Російська православна церква на Волині ... С.58.

⁴¹² Там само.

За статутним положенням всі організаційні поточні справи братства вирішувала Рада братства, яка складалася із кількох найвпливовіших осіб, а найважливіші питання розглядалися на загальних зборах. У статуті Білогородського Свято-Троїцького братства, зокрема, зазначалося, що такі збори були чинними за присутності 12 членів братства⁴¹³. У Почаєво-Богородичному братстві всі справи вирішувалися безпосередньо волинським архієпископом або його єпархіальним вікарієм, хоча за статутом це братство також мало Раду та загальні збори⁴¹⁴.

Братчиком міг стати кожен православний незалежно від віку і стану, але необхідною умовою членства була обов'язкова сплата внесків, визначених статутом. Наприклад, у Богоявленському Свято-Миколаївському братстві міста Кременець одноразовий внесок складав 25 руб. сріблом або не менше одного карбованця сріблом щороку. Рядові члени братства сплачували по 30 коп. сріблом⁴¹⁵.

Характерною ознакою для всіх братств було те, що їхнє фінансове забезпечення формувалося за рахунок не лише членських внесків, але й приватних пожертв, платних читань і духовних концертів, продажу дрібних товарів, карнавкового збору тощо. Окремі братства отримували відсотки від своїх капіталовкладень у державній казні, а також прибутки від млинів, пасік, ремісництва. Зокрема, Заболотце-Білиницьке братство мало чоботарню, кузню, виготовляло колеса до возів⁴¹⁶.

Згідно статуту братства визначали довічних членів та фундаторів зазвичай тоді, коли такі особи робили великі пожертви – від кількох сотень до кількох тисяч руб. У Свято-Володимирському братстві міста Володимир-Волинський станом на 1 січня 1892 р. було 252 членів: 12 почесних, 26 фундаторів, 28 довічних, 183 дійсних і 3 кандидати⁴¹⁷. У Свято-Троїцькому братстві містечка

⁴¹³ Устав Свято-Троицкого братства в г. Белгородское Заславского уезда, утверждённый 26 октября 1894 г. *ВЕС*. 1894. № 35, ч.оф. С.885.

⁴¹⁴ Устав Волинского епархиального Почаево-Богородичского братства. *ВЕС*. 1885. № 6, ч.оф. С. 97.

⁴¹⁵ Устав Богоявленского Свято-Николаевского братства г. Кременца. *ВЕС*. 1892. № 4, ч.оф. С. 83.

⁴¹⁶ Отчёт о деятельности Заболотце-Биллиличского церковно-приходского братства с 1902 по 1903 годы. *ВЕС*. 1903. № 34, ч.неоф. С. 1108.

⁴¹⁷ Жилюк С. Російська православна церква на Волині ... С.59.

Білгородка Заславського повіту в 1896 р. було 8 почесних, 8 дійсних та 46 членів-змагальників⁴¹⁸.

Матеріальне становище братств формувалося з низки джерел: розмір внесків осіб, активність його членів, підприємницька діяльність. Тому одні братства володіли великими капіталами – від кількох сотень до кількох десятків тисяч рублів, а деякі просто животіли, не маючи можливості проводити елементарну релігійно-просвітницьку роботу. Наприклад, великим капіталом, який 1893 р. складав 60 тис. руб., володіло Острозьке Кирило-Мефодіївське братство⁴¹⁹. 1915 р. капітали цього братства сягали вже 145 тис. руб.⁴²⁰. Прикладом благодійницьких внесків значних сум можуть бути, зокрема, одноразові допомоги Синоду Свято-Володимирівському братству – по 250 руб. у 1893 р. і 1896 р.⁴²¹; почесного члена Кременецького Свято-Миколаївського братства, статського радника О. Ф. Вороніна, який перед смертю передав йому на різні потреби 100 руб. та заповів ще 300 руб. для відкриття в своєму маєтку Білокриниця Кременецького повіту ремісничої та сільськогосподарської шкіл.⁴²²; передсмертний заповіт священика А. Бродовича Луцькому Хрестовоздвиженському братстві власного майна (одягу, посуду, меблів) коштом 1106 руб. і відсотків від страхового внеску 3000 руб. на користь Луцької Свято-Троїцької соборної церкви⁴²³. Впродовж п'ятдесяти років діяльності Острозького Кирило-Мефодіївського братства тільки царська родина пожертвувала близько 185 тис. руб.⁴²⁴.

Зібрані кошти братства витрачали переважно для здійснення місіонерської роботи, оскільки це був основний напрям їхньої діяльності. Зокрема, Шепетівське Архангело-Михайлівське братство, володіючи капіталом 631 руб. 17 коп., витратило протягом 1893 – 1897 рр. 502 руб. 30 коп., зокрема на придбання коругв – 160 руб., ікони Божої Матері – 100 руб., на придбання книг – 64 руб.,

⁴¹⁸ Устав Свято-Троицкого братства в г. Белгородское Заславского уезда ... С.885.

⁴¹⁹ Жилук С. Російська православна церква на Волині ... С.61.

⁴²⁰ Сажок О. Бібліотеки Острозького Кирило-Мефодіївського церковного православного братства ... С. 160.

⁴²¹ Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 245. 1 арк.

⁴²² Девятисотлетие Православия на Волыни. 992–1892: В 2-х ч. Ч. 2: Статистические сведения о приходах Волынской епархии. Житомир: Типо-Литография Е.П.Льва, 1892. 592 с. С.192.

⁴²³ П.Огибовский. О почившем священнике Иосифе Бродовиче. ВЕВ. 1902. № 25, оф.ч. С. 53.

⁴²⁴ Сажок О. Бібліотеки Острозького Кирило-Мефодіївського церковного православного братства ... С. 161.

влаштування свята – 30 руб., а на допомогу бідним – 3 руб.⁴²⁵. У цьому зв'язку привертають увагу головні витрати Свято-Володимирівського братства. Тільки на утримання архієрейського хору це братство щороку виділяло 300 руб. та 100 руб. для хору двокласного церковного училища, а для проведення народних читань – ще близько 250 руб.⁴²⁶. Однак, витрачених коштів на благодійницьку діяльність філантропічного характеру цим братством джерела фактично не відображають.

Загалом різносторонні напрями та форми благодійництва здійснювали великі братства, передусім Острозьке Кирило-Мефодіївське, Кременецьке Свято-Миколаївське, Луцьке Хрестовоздвиженське, Володимиро-Василівське в Житомирі, меншою мірою – деякі інші, у тому числі церковнопарафіяльні.

Одним із перших у Волинській губернії виникло Острозьке Кирило-Мефодіївське братство. Засноване не базі закритого римо-католицького капуцинського монастиря графінею Антоніною Дмитрівною Блудовою 1865 р. За активної підтримки Київського та Волинського губернаторів, попечителя навчального округу, єпархіального архієрея, представників заможних князівських і графських родин Долгорукових, Урусових, Шереметьєвих як почесних його членів воно вже в перші роки свого існування набуло розвитку.

Завдяки діяльності братства 1865 р. було відкрито Жіноче графа Д. М. Блудова училище та братську школу при ньому, братську бібліотеку 1866 р., початкове училище в Міклашах Острозького повіту 1867 р., братську школу для хлопців у селі Бриків Кременецького повіту 1868 р., братську лікарню та аптеку 1867 р., будинок для ночівлі паломників 1868 р., а через десять років – Олександро-Маріїнський притулок для військовослужбовців⁴²⁷.

Зважаючи на специфіку Волині як полінаціонального, ідеологічно-проблемного та політично-небезпечного краю, Острозьке жіноче училище ім. графа Д. М. Блудова, на думку царського уряду, виявилось найкращим втіленням програми виховання дівчат у російсько-православному «патріотичному» дусі задля залучення волинського жіноцтва до боротьби проти

⁴²⁵ Отчёт о состоянии Шепетовского Архангело-Михайловского братства за 1893–1897 гг. ... С. 1086.

⁴²⁶ Жилук С. Російська православна церква на Волині ... С.62.

⁴²⁷ Тимочко І. Аспекти благодійницької діяльності Острозького Кирило-Мефодіївського православного братства ... С. 197.

сполученого краю та утвердження у його свідомості переконання, що «вони і пращури їх росіяни, корінного російського походження, що тутешній край був колискою Росії, і що православна віра була, з самого запровадження тут християнства, вірою всіх слов'ян»⁴²⁸.

Такі завдання вимагали цілковитого контролю над свідомістю і поведінкою вихованок, обмеження сімейного впливу, тому училище було справжнім закритим навчальним закладом з яскраво вираженим російсько-православним змістом виховання. За особливостями організації навчально-виховного процесу училище логічно мало б підпорядковуватися духовному відомству, але цей заклад передали в 1875 р. під опіку Міністерства народної освіти. На утримання училища надходили прибутки від трьох млинів та ферми у Волинській губернії, а міністерство щорічно сплачувало заробітну плату вчителям у сумі 1500 руб.⁴²⁹.

Практично ні одна жіноча гімназія на Волині не мала такої державної підтримки. Для порівняння: станом на 1917 р. кошти Рівненської міської жіночої гімназії та Волинської земської школи фельдшерів і фельдшериць-акушерок у Житомирі – найбільш фінансово забезпечених навчальних закладів – складали відповідно 49 660 і 44 590 руб., а прибутки Острозького жіночого училища ім. графа Д.М.Блудова – 108 658 руб.⁴³⁰.

Крім жіночого училища, Кирило-Мефодіївське братство дбало про пансіон для дівчат, де вони очікували вакантного місця для вступу до училища (від 1879 р. в училище приймали не більше 80 дівчат), а також про селянський пансіон, де хлопці після закінчення сільської школи готувалися для вступу до Острозької прогімназії. Щоправда, кошти на утримання пансіону для хлопців надходили від селян Острозького повіту. Натомість братчики забезпечували ці пансіони літературою, безкоштовно або за символічну платню навчали дітей. Хоча 1901 р. училище у Міклашах перейшло в підпорядкування Міністерству народної освіти,

⁴²⁸ Єршова Л. Жіноча освіта на Волині ... С.194.

⁴²⁹ Там само. С.196.

⁴³⁰ Там само. С. 195-196.

але братство й далі його матеріально підтримувало, зокрема, поповнюючи бібліотечний фонд цього закладу⁴³¹.

Вивчення бібліотечного напрямку діяльності церковних православних братств дає можливість визначити їхню благодійницьку роль у розвитку культури Волинської губернії. Острозьке Кирило-Мефодіївське братство за інструкцією Міністерства народної освіти мало дві книгозбірні – фундаментальну (вчительську) і навчальну (учнівську). Фундаментальна частина бібліотечного фонду забезпечувала професійні і самоосвітні потреби учительських кадрів і складалася з фахової періодики, творів наукового, методично-педагогічного змісту тощо. До учнівської частини фонду належали підручники, навчальні посібники, хрестоматії, курси лекцій, словники, популярна релігійна література. 1910 р. фундаментальна частина фонду налічувала 2952 примірники різних видів видань, а в учнівському підфонді було 3054 примірників. Щороку бібліотечний фонд поповнювався, і 1915 р. в ньому зберігалось вже 7181 примірник 2884 назв⁴³².

Книгозбірня формувалася завдяки безкоштовним надходженням від юридичних і фізичних осіб, а також придбанням за кошти братства. Наприклад, 1866 р. до бібліотеки надійшло 449 підручників та богослужбових книг від господарського управління Синоду; 1865 р. свої праці подарували братству професор Харківського університету І.В. Платонов та архієпископ Чернігівський Філарет; 1869 р. Міністерство народної освіти поповнило бібліотечний фонд жіночого училища географічними картами й атласами. В грудні 1885 р. член братства П.М.Батюшков надіслав бібліотеці першу колективну працю з історії західних губерній «Холмская Русь», а наступного року одна з засновниць братства Анна Федорівна, старша дочка поета Ф.У.Тютчева, надіслала братству дві книги з прозовими творами та віршами свого чоловіка І.С.Аксакова⁴³³.

Заможні благодійники поповнювали братську бібліотеку досить рідкісними та цінними виданнями, серед яких були навіть стародруки. Наприклад, у 1869 р.

⁴³¹ Сажок О. Бібліотеки Острозького Кирило-Мефодіївського церковного православного братства ... С. 164.

⁴³² Там само. С. 163.

⁴³³ Там само. С. 165.

історик та журналіст Михайло Петрович Погодін подарував бібліотеці «Євангеліє с Апостолом» (очевидно «Новий Заповіт», виданий 1580 р. Іваном Федоровичем), а на початку 80 років ХХ ст. Михайло Похвіснєв поновив рідкісну колекцію стародруків Острозькою Біблією 1581 р.⁴³⁴.

Водночас на матеріальне забезпечення своєї бібліотеки безпосередньо Кирило-Мефодіївське братство виділяло незначні кошти: у 1886 р. – 59 руб., у 1895 р. – 69 руб., у 1896 р. – 83 руб., у 1910 р. – 38 руб. і впродовж наступних п'яти років вже не передплачувало жодного періодичного видання⁴³⁵.

Відомо, що у 1895 – 1897 рр. братською бібліотекою завідував священник Никанор Сидинькевич, а посаду бібліотекаря обіймали спочатку Надія Миколаївна Сумневич, потім – до серпня 1905 р. – дружина священника Марія Яківна Сидинькевич. З 1907 р. бібліотекою завідував священник братської церкви, законовчитель училища, протоієрей Іван Бакевич, а посаду бібліотекаря займала дочка протоієрея, вчителька історії та географії, випускниця Острозького жіночого училища ім. графа Блудова Марія Яківна Немоловська⁴³⁶.

В Острозі крім Кирило-Мефодіївського братства, з 1909 р. при Богоявленському соборі розпочало функціонування братство імені князів Острозьких, яке також мало бібліотеку з фондом науково-історичної літератури. В читальній залі цієї бібліотеки братчики проводили читання релігійно-морального змісту. Такі заходи супроводжувалися не тільки молитвами, але й виконанням державного («народного») гімну та патріотичних пісень із прославленням царя самодержавного, російського православ'я, героїчного минулого тощо, що було характерно для діяльності «Союза русского народа». Разом із тим, окремі братчики виявляли інтерес до історії Острога; займалися охороною пам'яток, збирали старожитності, обліковували знайдені речі, й, таким чином, збагачували колекцію давньосховища⁴³⁷.

⁴³⁴ Сажок О. Бібліотеки Острозького Кирило-Мефодіївського церковного православного братства ... С. 165.

⁴³⁵ Там само. С. 166.

⁴³⁶ Там само. С. 164.

⁴³⁷ Титлинов Б. Православная церковь на службе самодержавия в русском государстве ... С. 44-48; Гаврилюк С. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя ... 536 с.

Головне завдання Луцького Хрестовоздвиженського братства також полягало у місіонерсько-русифікаторській діяльності, що було обумовлено його статутом, затвердженим Волинською духовною консисторією 22 січня 1871 р. Очищення Волинського православного краю від католицизму та юдейства братство мало здійснювати засобами втілення великодержавницької ідеї про історичну спільність волинян із Росією та пропагування величчя православ'я у свідомості колишніх уніатів, чехів-колоністів та інших народів.

Значною мірою це визначало зміст благодійництва Луцького Хрестовоздвиженського братства аж до початку XX ст. До почесних членів братства належали генерал-губернатор граф О.Ігнатьєв, обер-прокурор Синоду К.Побєдоносцев, генерал-лейтенант В.Панютін, митрополит Київський і Галицький, волино-житомирський архієпископ Модест Стрельбицький⁴³⁸. Станом на 1890 р. кількість братчиків становила 79 членів, серед яких було лише чотири священники – А. Бродович, В. Лотоцький, Ф. Савлучинський та І. Шумський⁴³⁹. У перші два десятиріччя через брак коштів та необхідної ініціативності дійсних членів братства, воно не виявляло особливої активності у реалізації статутних положень. Пожвавлення його діяльності почалося тільки на початку 90 років XIX ст., про що свідчить, зокрема, різке збільшення членів братства до 122 осіб, 13 із яких належали до духовного стану⁴⁴⁰.

Наприкінці XIX ст. братчики займалися відбудовою православних храмів, організацією притулку для немічних і прочан, популяризацією пам'яток старовини, налагодженням бібліотечної справи, проведення народних читань. Особливої уваги братство надавало передусім реставрації Хрестовоздвиженського храму. Спочатку на місці руїни братчики збудували невелику каплицю, а з 1888 р. розпочалося будівництво церкви. На її відбудову було виділено значні суми: імператором – 3000 руб., власником цукрових заводів М.А.Терещенком –

⁴³⁸ Жилюк С. Російська православна церква на Волині ... С.65.

⁴³⁹ Борщевіч В. Православне духовенство Волині у XX ст. ... С.242.

⁴⁴⁰ Там само.

2000 руб., менше – обер-прокурором Синоду К.Победоносцевим, генерал-губернатором Е.Янковським та ін. особами⁴⁴¹.

На противагу дзвону Луцького римо-католицького кафедрального собору, за ініціативи братчиків, для Хрестовоздвиженської церкви було вилито більш потужний дзвін, на що із артилерійських складів виділили 150 пудів бронзи. На цьому дзвоні викарбували напис «Божою поміччю, царською милістю і старанням Луцького православного Хрестовоздвиженського братства споруджено цей дзвін 1890 року». Після освячення храму 26 серпня 1890 р., наступного дня, відбудовану церкву відвідав цар Олександр III зі своєю сім'єю. Силами братства було знайдено руїни давнього соборного храму Луцька, церкви Іоана Богослова, збудованої волинським князем Любартом в XIV ст., де братчики поставили пам'ятний хрест і обгородили його металевою решіткою. Луцьке братство відшукало також місцезнаходження П'ятницької церкви XII ст. (там збудували каплицю) та Дмитріївської церкви, на місці якої змурували пам'ятник із написом «Пам'ятник цей братством освічений»⁴⁴².

Займаючись благодійництвом у сфері культури, Хрестовоздвиженське братство 1890 р. влаштувало давньосховище старожитностей, до якого потрапили рукописи та стародруки XVII ст. На базі давньосховища братчики проводили екскурсійну роботу, започаткувавши в такий спосіб музейну справу⁴⁴³. Водночас, до 1893 р. братство фактично не мало власної бібліотеки – було 21 примірник книг, брошур та періодичних видань, зокрема історичні твори про Катерину II, Петра I, Почаївську лавру, деякі випуски газет «Волынские епархиальные ведомости» та «Почаевский листок», окремі байки Крилова та казки Пушкіна, решта – релігійна література. Порівняно невеликий бібліотечний фонд сформувався протягом 1896 – 1895 рр., коли до братства надійшло 20 примірників книг та брошур історичного і релігійного змісту від юрисконсульта Ф.Маркова, окремі видання від «Общества распространения Священного Писания в России», «Общества распространения религиозно-нравственного просвещения в духе

⁴⁴¹ Жилюк С. Російська православна церква на Волині ... С.66.

⁴⁴² Жилюк С. Російська православна церква на Волині ... С.66.

⁴⁴³ Сажок О. Бібліотека Луцького братства в другій половині XIX – початку XX ст. ... С.147.

Православної Церкви», Богоявленського братства при Київській духовній академії та інших братств⁴⁴⁴..

Станом на 1895 р. бібліотечний фонд братства складав 244 найменувань книг, брошур, періодичних видань, доступних для всіх читачів⁴⁴⁵. Дослідник бібліотечних фондів церковних братств Волині О.Сажок, характеризуючи означений період бібліотеки Луцького Хрестовоздвиженського братства, наголошує, що братчики приділяли особливу увагу поповненню бібліотечного фонду й бібліотечне зібрання Луцького братства стрімко зростало⁴⁴⁶. На нашу думку з огляду на незначну кількість і тематичну обмеженість найменувань, така узагальнена оцінка діяльності братства у розвитку бібліотечної справи є надто перебільшеною. Аналіз джерел дозволяє говорити про жертовну працю лише окремих осіб. Так, у створенні та комплектуванні братської бібліотеки цього періоду брав безпосередню участь член Ради братства Петро Антонович Косач (батько Лесі Українки). Дослідник старовини, член окружного суду Т.К.Бугославський зробив книгознавчу характеристику рукописів, що належали бібліотеці Луцького братства у XVII – XVIII ст. та згодом увійшли як експонати до братського давньосховища. Священик Феофан Савлучинський почесний член братства і настоятель Покровської церкви в Луцьку, який виконував функції бібліотекаря, у 1894 р. склав бібліографічний опис книг і брошур бібліотеки, а також укомплектував фонд нотами, що було зумовлено наявністю при братстві власного хору (на його утримання братство виділяло великі кошти)⁴⁴⁷.

Благодійництво у бібліотечній справі дещо пожвавилось після відкриття 1906 р. при Луцькому Хрестовоздвиженському братстві церковнопарафіяльної школи, коли братська бібліотека почала виконувати функції шкільної. Братчики оплачували ремонт зіпсованих книг, комплектували фонд шкільної книгозбірні новими виданнями для позакласного читання, підручниками, передплачували дитячі журнали «Родник» та «Ученик». У 1909 – 1910 рр. бібліотеку поповнили твори художньої літератури – О.П.Сеткової «Архангельские китоловы»,

⁴⁴⁴ Там само. С.148.

⁴⁴⁵ Там само.

⁴⁴⁶ Там само.

⁴⁴⁷ Там само.

І.С.Тургенєва «Бежин луг», популярно-природнича брошура «От чего происходит дождь и снег»⁴⁴⁸. 1911 р. книжковий фонд бібліотеки складав 491 найменування і 2050 примірників, у тому числі підручників відповідно 49 і 884⁴⁴⁹. Якщо взяти до уваги, що у тому році в школі навчалося 174 дітей (92 хлопчики і 82 дівчинки), а також вимоги «Правил про шкільні бібліотеки» 1896 р. (на уроках Закону Божого, церковнослов'янської і російської підручники обов'язково повинні бути у кожного учня, на інших уроках – один підручник на 2 – 3 учні)⁴⁵⁰, то можна говорити про задовільний стан забезпечення школярів навчальною літературою.

На початку ХХ ст. поступово почав змінюватися характер просвітницької діяльності братства: воно відходило від практики виїзних народних читань місіонерсько-релігійного змісту, коли такі читання не завжди проводилися безплатно. Наприклад, у 1893–1894 рр. Луцьке братство провело 12 народних читань, з них лише два безплатних у чеських колоніях⁴⁵¹. Починаючи з 1909 р. традиційні народні читання відбувалися в усі святкові і недільні дні, а в програмі щорічного новорічного літературного вечора було декламування віршів, читання напам'ять прози. 1912 р. братство організувало вечірні класи для дорослих, де двічі на тиждень вчителі братської школи безоплатно викладали історію, географію, арифметику та грамоту. На влаштованих Луцьким братством урочистостях із нагоди певних свят та знаменних подій братчики нагороджували кращих учнів школи книжками. А в день новорічного святкування книгу-дарунок отримував кожен учень⁴⁵².

У жовтні 1880 р. було засноване Кременецьке Богоявленське Свято-Миколаївське братство. Його головне завдання, відповідно до статуту, полягало у забезпеченні внутрішнього і зовнішнього благоустрою Богоявленського монастиря; здійсненні духовно-просвітницької місії, організовуючи церковнопарафіяльні школи, поширюючи серед народу повчальні брошури православно-пропагандистського змісту, заохочуючи місцеве населення до

⁴⁴⁸ Там само. С.149.

⁴⁴⁹ Там само.

⁴⁵⁰ Єршова Л. Жіноча освіта на Волині ... С.22.

⁴⁵¹ Отчёт о деятельности Луцкого православного Крестовоздвиженского братства за 1893–1894 гг ... С. 750.

⁴⁵² Сажок О. Бібліотека Луцького братства в другій половині ХІХ – початку ХХ ст. ... С.150.

відвідування богослужінь. Також однією з основних функцій братства було надання матеріальної допомоги бідним людям через утримання богадільні, надання нужденним одноразової допомоги, влаштування дешевих народних чайних-читалень⁴⁵³.

Попри те, що це братство безпосередньо підпорядковувалося вищій духовній владі (єпископу Острозькому, який одночасно був настоятелем Кременецького Богоявленського монастиря), власне духовенство чомусь не виявило активної участі у його діяльності. 1885 р. до братства, крім почесних членів, належало лише три священники: ректор Волинської духовної семінарії протоієрей В.Молоденський, священники Ф.Метельський та В.Клепацький⁴⁵⁴.

1887 р. вікарій Волинської єпархії, єпископ Олександр на кошти братства відкрив школу грамоти, яка через два роки отримала статус однокласної церковнопарафіяльної школи⁴⁵⁵. 1899 р. за ініціативи голови братства єпископа Острозького Серафима відкрито ще одну церковнопарафіяльну школу. Щороку до кожної школи приймали 30–37 хлопчиків, але переважна більшість із них залишала навчання. Хоча навчання дітей було безкоштовним, перший випуск другої школи, наприклад, склав лише 7 осіб⁴⁵⁶. Не отримували платні і священники-законовчителі. Тільки в 1901/1902 навчальному році Єпархіальна рада виділила невелику суму для оплати одному з вчителів⁴⁵⁷. Матеріальні труднощі братства у час першого десятиріччя його існування негативно впливали на становище церковнопарафіяльних шкіл, які тіснилися на нижньому поверсі монастирського корпусу й утримувалися за залишковим принципом⁴⁵⁸.

Відомо, що крім пожертвувань статського радника О.Ф.Вороніна одноразовий внесок у сумі 120 руб. на потреби церковнопарафіяльної школи зробив її засновник єпископ Серафим⁴⁵⁹.

⁴⁵³ Устав Богоявленского Свято-Николаевского братства г. Кременца ... С. 83–85.

⁴⁵⁴ Борщевич В. Православне духовенство Волині у ХХ ст. ... С.241.

⁴⁵⁵ Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 40. Арк.4.

⁴⁵⁶ Жилук С. Російська православна церква на Волині ...С.65.

⁴⁵⁷ Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 27. Арк.2.

⁴⁵⁸ Острожское Кирило-Мефодиевское братство ... С. 921.

⁴⁵⁹ Быков Н. Пятидесятилетие состоящего под Высочайшим Его покровительством Государя Императора Острожского Св. Кирилло-Мефодиевского Братства ... С.180.

Станом на 1890 р. серед почесних членів братства було багато заможних людей, у тому числі осіб вищого духовного чину: митрополит Київський і Галицький Платон, архієпископ Холмський і Варшавський Леонтій, єпископ Волинський і Житомирський Модест, екзарх Грузії Палладій та ін., загалом 24 почесних члени. До дійсних членів (всього 94 особи) належали ректор Волинської духовної семінарії архімандрит Симеон, намісник Почаївської лаври, міський голова, командир 31-го Драгунського Ризького полку полковник Бобильов, командир 42-го Якутського полку полковник Августов; третину дійсних членів складали представники духовенства – клірики єпархії, ченці Почаївської лаври⁴⁶⁰.

1890 р. Рада братства поставила перед собою завдання допомоги бідним, організації позабогослужбових релігійно-моральних читань, розвитку серед населення ремесел, зосереджених у руках євреїв. Реалізуючи останнє, братство звернулося за допомогою до Свято-Володимирівського братства в Києві, яке мало свою майстерню. З батьками хлопчиків-підлітків укладали угоду, за якою після навчання в Києві учні мали працювати в Кременці, а Свято-Володимирівське братство зобов'язувалося впродовж всього терміну навчання (п'ять років) забезпечувати учнів житлом, одягом, харчуванням, навчати обраному ремеслу⁴⁶¹.

Фінансове становище братства покращилося на початку ХХ ст. У 1910 р. на загальних зборах 6 січня було затверджено кошторис на 16 тис. руб. для будівництва нового братського корпусу «Братського Дому», а наступного року братство збудувало приміщення для церковнопарафіяльної школи на Перелісах міста Кременець⁴⁶².

Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. актуалізується антиєврейська проблематика в діяльності окремих братств, зокрема Шепетівського Архангело-Михайлівського братства. Це братство виникло у 1893 р. під головуванням священика Г.Віленського. За даними звіту 1897 р., до дійсних членів братства належали місцевий благочинний, кілька парафіяльних священиків, залізничне

⁴⁶⁰ Борщевич В. Православне духовенство Волині у ХХ ст. ... С.242.

⁴⁶¹ Отчёт о деятельности Луцкого православного Крестовоздвиженского братства за 1891–1892 гг. ... С. 647.

⁴⁶² Тимочко І. Кременецьке Свято-Миколаївське Богоявленське братство ... С.39.

керівництво, начальник поштово-телеграфної контори, контролер Шепетівського цукрового заводу, сільський лікар із дружиною, дільничний поліцейський, відставний майор⁴⁶³, тобто практично вся православна «еліта» міста. Значну увагу братство приділяло бібліотечній справі. У 1896 р. завершилося будівництво нової бібліотеки-читальні, офіційне відкриття якої відбулося наступного року⁴⁶⁴. Крім виконання традиційних завдань, впродовж 1895 – 1897 рр. братство кілька разів піднімало питання про необхідність протидії євреям у відновленні земельних інтересів православної громади та православної церкви Шепетівки в цілому⁴⁶⁵.

Вирішення єврейського питання було одним із завдань Волинського єпархіального Почаєво-Богородичного братства, яке надавало притулок та матеріальну підтримку євреям, котрі виявили бажання прийняти православну віру й через це зазнавали гонінь з боку своїх патріотично налаштованих родичів. Як правило, такі претенденти на опрацювання переходили у Почаївському та ін. монастирях⁴⁶⁶.

Різноманітною була діяльність Свято-Володимиро-Василівського братства в Житомирі, заснованого 1888 р. Місіонерський русифікаторський напрям роботи братчиків визначався статутом як пріоритетний: «Сприяти наверненню на правильний шлях невіруючих євреїв, сектантів, чехів, які ухиляються від єдності з істинною церквою...»⁴⁶⁷. У день відкриття братства, один із найактивніших його членів, ключник Житомирського кафедрального собору, протоієрей М.Трипольський наголошував, що «мета братства – стати на захист православ'я від іновірної пропаганди»⁴⁶⁸.

Реалізуючи означене завдання, братчики вдавалися і до благодійних справ, утримуючи братський хор, купуючи і безкоштовно поширюючи пропагандистську літературу, надаючи матеріальну підтримку наверненим до православ'я, відкриваючи бібліотеки у церковнопарафіяльних школах тощо. У жовтні 1889 р. за рахунок братства було організовано перевезення з Києво-

⁴⁶³ Отчёт о состоянии Шепетовского Архангело-Михайловского братства за 1893–1897 гг. ... С. 1086.

⁴⁶⁴ Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 573. 1 арк.

⁴⁶⁵ Отчёт о состоянии Шепетовского Архангело-Михайловского братства за 1893–1897 гг. ... С. 1086.

⁴⁶⁶ Держархів Житомирської області. Ф. 266. Оп. 1. Спр. 39. Арк.27.

⁴⁶⁷ Жилуок С. Російська православна церква на Волині ... С.64.

⁴⁶⁸ Там само.

Печерської лаври до Житомирського кафедрального собору мощів преподобного князя Федора Острозького і праведної княгині Юліани Ольшанської. Задля оправославлення чехів братство придбало ікони чеських мучеників В'ячеслава і Людмили, шанованих православною церквою, які розмістило в Житомирському кафедральному соборі. Тільки впродовж 1894 р. воно безкоштовно роздало православним віруючим 315 книжок релігійно-морального змісту, 616 екземплярів «Троицких листков», 396 іконок, 550 хрестиків і медальйонів⁴⁶⁹.

Щоб проводити відповідну місіонерську роботу серед населення 1904 р. Рада братства виділила кошти на відкриття бібліотеки в селі Суємці Новоград-Волинського повіту, де діяла баптистська громада. Крім того, братчики оплачували дорогу місіонерам, які приїздили з інших єпархій. Згідно розпорядження Синоду від 23 вересня 1911 р., Володимиро-Волинське братство мало виділяти щороку 300 руб. на позаштатну оплату повітового місіонера О.Молчанова, а з 3 червня 1914 р. цю суму, вже на додаткову оплату іншого місіонера А.Остальського, збільшили за рахунок братських коштів до 500 руб.⁴⁷⁰.

Братство фінансувало також власну церковнопарафіальну школу, в приміщенні якої існувала також єпархіальна бібліотека. Влітку на базі цієї школи відбувалися навчання вчителів церковнопарафіальних шкіл Волинської єпархії. Для забезпечення церковнопарафіальних бібліотек книжками братство закуповувало і безкоштовно передавало їм окремі видання, наприклад, великий наклад праці А.Хойнацького «Очерки по истории Православной Церкви и древнего благочестия на Волыни»⁴⁷¹.

Попри суспільно-релігійні і соціально-економічні зміни, зумовлені революційними подіями 1917 р., пріоритети благодійницької діяльності Володимиро-Василівського братства не змінилися, хоча матеріальне становище значно погіршилося. Братство, яке багато років гуртувало як дійсних членів прихильників великодержавної ідеї, у тому числі православних клерикалів і представників право-радикального чорносотенського руху, не змогло адекватно

⁴⁶⁹ Левитский К. Высокопреосвященнейший Модест, архиепископ Волынский и Житомирский ... С.545.

⁴⁷⁰ Священномученик Аркадий (Остальский; 1889–1937), епископ Бежецкий ... С.47.

⁴⁷¹ Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 27. Спр. 150. 9 арк.; Там само. Ф. 1. Оп. 30. Спр. 19. Арк.4; Там само. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 29. Арк.2.

відреагувати на виклики часу і переорієнтувати свої основні зусилля від виконання православно-місіонерських завдань до реалізації так необхідних тоді соціальних програм. За звітний 1917 р. через брак коштів братство закрило власні ремісничі майстерні, притулки для біженців, їдальню. Натомість братські гроші були витрачені на поїздку голови Ради братства єпископа Аврелія Кедрова для відправи пасхального богослужіння серед воїнів, на організацію паломництва з Житомира до Тригирського монастиря, на видання акафістів коштом 160 руб.⁴⁷².

Активний місіонер і член братства священник Аркадій Остальський, переконаний, що благодійництво певною мірою «оплачується релігійним задоволенням і сумою духовних благ», у спогадах про діяльність братства 1917 р. з пафосом зазначав: «Незважаючи на слабе матеріальне становище, братство продовжувало залишатися на висоті своїх завдань і цілей, піднімаючи дух народу серед глибокого морального падіння в умовах навколишньої розрухи і розпаду устоїв народного життя»⁴⁷³.

Таке узвичаєне розуміння суті благодійництва відображало ментальність значної частини тодішнього духовенства, вихованого за багато десятиліть на засадах великодержавної ідеї, де беззаперечний пріоритет мало зміцнення російського православ'я, а не турбота про людину. Яскравим прикладом, коли вірнопідданство царському самодержавству притупляло християнську настанову любити ближнього, може слугувати, зокрема, реакція священника А.Остальського на заворушення київських студентів у день відзначення століття народження Т.Шевченка 1914 р. На сторінках «Почаевского листка» він називав студентів молокососами, мерзотою, жидівськими найманцями, ворогами, за якими стоять вампіри з гачковидними носами (натякаючи на євреїв), що п'ють російську кров... Далі він закликав шмагати різками «этих непрошенных «освободителей» «закабалённой» Малороссии...» і надсилав Боже прокляття усім зрадникам православної Росії⁴⁷⁴.

⁴⁷² Священномученик Аркадий (Остальский; 1889–1937), епископ Бежецкий ... С.85.

⁴⁷³ Там само. С.84.

⁴⁷⁴ Там само. С.49.

Володимиро-Василівське братство Житомира брало активну участь у відбудові давнього Василівського храму в Овручі, на що витрачало значні кошти. У лютому 1904 р. Рада братства, за розпорядженням архієпископа Антонія, звернулася до Синоду з проханням узгодити це питання з Імператорською археологічною комісією і відрядити до Овруча архітектора для складання кошторису реставраційних робіт. Крім того, волинський архієпископ зобов'язав братство сприяти реставрації ікон і фресок у церквах Волинської єпархії. З часів унії в церквах і монастирях залишалося ще багато ікон й українських народних розписів, які не відповідали канонічним зразкам Російської православної церкви. Виправляти живопис «неискусного письма» запросили художника з Володимирівської губернії Л.Парілова. роботами керував член-скарбник братства протоієрей Житомирського кафедрального собору Іван Глаголев⁴⁷⁵.

З метою сприяти відбудові давнього Василівського собору Володимиро-Василівське братство 6 серпня 1904 р. відкрило в Овручі своє відділення – Свято-Василівське братство. З 1879 р. в Овручі існувало деякий час Василівсько-Макаріївське братство, яке через брак коштів припинило функціонування. У 1893 р. генерал-губернатор піднімав питання про необхідність відновлення братства, яке могло б збирати гроші на відбудову Василівського храму, але справу було відкладено. Після відкриття своєї філії в Овручі, за дорученням архієпископа Антонія, Житомирське Володимиро-Василівське братство звернулося до Синоду з проханням дозволити всеросійський збір коштів. Це клопотання Синод задовольнив, братство зібрало на відбудову храму 105 000 руб.⁴⁷⁶. У липні 1905 р. братство перевезло з Житомира до Овруча ікону св. Василя Великого і мощі преподобного мученика Макарія Овручського. Будівництво храму доручили архітектору О.В.Щусєву, а розписи інтер'єру – художнику О.П.Блазнову. Для іконостасу собору з дозволу Синоду братство придбало кілька ікон XVI ст. в парафіяльній громаді новгородської церкви Спас-Передиці. Поряд із відновленням

⁴⁷⁵ Отчёт о деятельности Волынского епархиального Владимиро-Василиевского братства за 1908 год ... С. 24–25.

⁴⁷⁶ Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 36. Спр. 356. Арк.64; Сажок О. Організація книжкової торгівлі церковними православними братствами Волинської губернії ... С. 40–46.

храмом братчики збудували невеликий корпус для жіночого монастиря (статус монастиря жіноча громада отримала в 1910 р.)⁴⁷⁷.

Багато зусиль і коштів Володимиро-Василівське братство витратило на організацію зустрічі імператора, який прибув до Овруча 3 вересня 1911 р. за нагоди урочистого освячення Василівського храму. Місцева влада (світська і духовна) прагнула надати цій події церковно-народного характеру, тому визначені пункти зустрічей царя з духовенством і народом за маршрутом від станції Коростень до Овруча (села Іскорость, Васьковичі і передмістя Овруча) були прикрашені арками, прапорами, квітами, рушниками, килимами, імпровізованими вуликами, снопами з граблями і косами – усім, на що вистачало фантазії в селян та їхніх волосних старшин, мирових посередників, парафіяльних священиків. Кожна зустріч супроводжувалася палкими привітальними промовами, даруванням ікон, хлібосольними піднесеннями за участі делегацій від 36-ти парафіяльних громад, учнів церковних та міністерських шкіл. Місцеве духовенство, зокрема, представляли благочинні Н.Захаркевич, К.Бояковський, С.Дроздовський, П.Загоровський, священики В.Миролюбов, В.Юхновський⁴⁷⁸.

Після урочистого богослужіння в Овруцькому Василівському храмі, яке відбулося за участі великої кількості поважних гостей, місцевих чиновників, волинського дворянства й у супроводі хору Житомирського кафедрального собору під керівництвом протоієрея К.Левитського, цар нагородив архієпископа Антонія коштовною панагією, а єпархіального місіонера Митрофана (Адамова), єпархіального спостережного священика Ф.Казанського й ігумену Овруцького монастиря Павлу (всі члени Володимиро-Василівського братства) – золотими наперсними хрестами з прикрасами⁴⁷⁹. Підрахувати витрачені на це дійство кошти, які надходили із різних джерел (наприклад, окремі клірові відомості з церков Волинської єпархії, особливо другого благочинного округу Овруцького повіту, свідчать про оголошення спеціального карнавкового збору), практично

⁴⁷⁷ Жилюк С., Костриця М. Монастирі Волині ... С.59.

⁴⁷⁸ Священномученик Аркадій (Остальский; 1889–1937), єпископ Бежецкий ... С.27.

⁴⁷⁹ Там само. С.29.

неможливо, але вище описаний контекст дає підстави вважати, що братство, зокрема, витратило не мало грошей.

Розвиток Волинського єпархіального Свято-Володимиро-Василівського братства (розширення його інституційної мережі) зумовив відкриття в Староконстантинові ще одного відділення. Статут нового повітового братства архієпископ Антоній затвердив 13 січня 1914 р. Головою ради повітового відділення Володимиро-Василівського братства було обрано авторитетного в місті священика, настоятеля Хрестовоздвиженського собору Н.Сизинькевича⁴⁸⁰.

Вивчення життя духовенства Староконстантинівського Хрестовоздвиженського собору дає можливість розкрити один із прикладів, коли за фактом благодійництва інколи приховуються непривабливі з морально-етичної точки зору вчинки. Так, у книзі «Мы не должны бояться никаких страданий...» (2011 р.) розповідається про те, як ієрей собору А.Остальський у вересні 1914 р. відбув на Галичину (в Броди) з місією приєднання греко-католиків і 31 травня 1915 р. зробив розпорядження, щоб частина коштів за оренду квартири, в якій він проживав до відрядження, надходила на користь Володимиро-Василівського братства (по 25 руб. через кожні три місяці).

На перший погляд, позиція А.Остальського виглядає дійсно як добродійний намір. Але справа в тому, що ця квартира разом з конюшнею належала причету Хрестовоздвиженського собору, без дозволу якого А.Остальський не мав права здавати її в оренду для задоволення власних матеріальних потреб. Цей дозвіл він отримав безпосередньо від архієпископа Євкопія Георгієвського, який управляв церковними справами в окупованих російськими військами територіях. Натомість настоятель собору Н.Сизинькевич хотів віддати квартиру вдові священика Є.Шумовського, а конюшню залишити у користування земської пошти й кошти від її оренди використати для ремонту вказаних приміщень. Варто зауважити, що у порівнянні з багатьма священнослужителями А.Остальський не бідував: він отримував платню з державної казни за місіонерське служіння в Бродах і водночас зберіг платню за штатом. Розібравшись у ситуації, Волинська духовна

⁴⁸⁰ Там само. С.425.

консисторія переконала архієпископа Євлогія у доцільності скасувати видане ним рішення й повернула квартиру причету Хрестовоздвиженського собору⁴⁸¹.

Поведінка А.Остальського лише переконливо підтверджує правдивість тієї характеристики, яку дав йому у свій час священник Успенської церкви Староконстантинова Іван Баранович у листі від 8 червня 1913 р. єпархіальному спостерігачу церковно-парафіяльних шкіл, протоієрею Ф.Казанському, де йшлося про те, що священник Аркадій ігнорував настоятеля собору Н.Сизинкевича, підбурював проти нього парафіян, збирав підписи з проханням прогнати священника Никанора, щоб самому зайняти його місце. «Недобру славу затяв о. Аркадій, – продовжував отець Іван Баранович, – з виду скромний, смиренний, ідейний, а насправді дуже нещирий. Треб виконувати не любить, але кружку (зарплату від причету) старанно отримує... О. Аркадій вихвалюється, що він улюбленець архімандрита Митрофана і навіть самого Високопреосвященного Антонія, але це його не виправдовує і цьому є межа...»⁴⁸².

У лютому 1907 р. на базі Володимиро-Василівського братства при Житомирському кафедральному соборі виникло Анастасійське братство, спочатку як відділення Володимиро-Василівського, а з 1909 р. воно отримало самостійний статус. Згідно статуту, братство мало п'ять відділів відповідно до напрямів його діяльності. Перший відділ займався благоустроєм кафедрального собору (купував нові ікони, слідкував за чистотою в храмі тощо); другий відділ вирішував економічні питання, виконував реставраційні та ремонтні роботи; третій відділ проводив широку місіонерську діяльність, у тому числі забезпечував ночівлю паломникам; члени четвертого відділу брали участь в архієрейських моліннях біля раки з мощами святої мучениці Анастасії, носили корогви та ікони під час хресних ходів; члени п'ятого відділу доглядали за ракою з мощами мучениці Анастасії, щоденно чергували біля неї разом із послушницями Зимненського монастирського подвір'я⁴⁸³.

⁴⁸¹ Там само. С.90-91.

⁴⁸² Там само. С.115.

⁴⁸³ Жилюк С. Російська православна церква на Волині ... С.67.

Братство перебувало під головуванням і безпосереднім контролем архієпископа Антонія. Крім керівника другого відділу, соборного старости, інші належали до духовного чину: ключар собору (протоієрей Н.Прокопович), ректор духовної семінарії, кафедральний протоієрей, духовник семінарії архімандрит Серафим. Активну участь у діяльності братства брали інженери В.Єсаков та В.Дейнека-Моренцов, єпархіальний архітектор В.Леонтович, вчитель співів К.Зинюк, вихователька Є.Добровольська. Останні безкоштовно керували хором Анастасіїнської гімназії, про відкриття якої йтиметься далі.

Оскільки в організації і діяльності Анастасіїнського братства брали активну участь представники місцевого осередку «Союза русского народа», як члени братства, вважаємо за доцільне охарактеризувати, принаймні побіжно, цей чорносотенний рух, який за сприяння архієпископа Антонія, швидко поширився на Волині. Так, на початку 1907 р. і межах Волинської губернії діяло вже понад 1000 «союзних» осередків, у 300 із них головували священники⁴⁸⁴.

Центром чорносотенного руху на Волині стала Почаївська лавра, архімандрит якої Віталій (Максименко) був лідером місцевих чорносотенців. Місцеві чорносотенці мали свій банк «Волино-Почаївський народний кредит», куди надходили кошти як від приватних осіб, так і громадських установ та державних інституцій. В грудні 1906 р. «союзники» зібрали 6500 руб. членських внесків та отримали ще 1000 руб. від Волинського комітету опікунства про народну тверезість, з яким Анастасіїнське братство активно співпрацювало⁴⁸⁵.

Кошти витрачалися на видання десятків тисяч примірників пропагандистської літератури (брошур, прокламацій, газет «Почаевские известия» та «Почаевский листок», де поряд із публікаціями морально-релігійного змісту лунали заклики до побиття євреїв і студентів, до охорони світової православної віри і білого царя самодержавного від поляків, злобних євреїв, демократів («уродов, гадов, выроdkов, гнусных обманщиков, воров, злодеев...») (орфографію збережено)⁴⁸⁶.

⁴⁸⁴ Жилуок С. Російська православна церква на Волині ... С.120.

⁴⁸⁵ Там само. С.122.

⁴⁸⁶ Там само. С.121.

Наприкінці 1906 р. почаївські та житомирські «союзники» безкоштовно поширили серед населення 36 000 брошур та 30 000 листків цієї погромної літератури. Багато примірників осідало у книгозбірнях церковнопарафіяльних шкіл, що в звітах Анастасійського братства, також в інших, подавалося як благодійництво. У сенсі такого благодійництва можна розглядати організацію Анастасійським братством щорічних безкоштовних обідів 13 червня, в день римо-католицького святого Антонія Падуанського. На початку ХХ ст. деякі православні житомиряни колишні уніати, в цей день відвідували урочисті святкування, сповідалися і причащалися в костелі. Щоб відвернути їхню увагу від костелу, архієпископ Антоній, крім офіційного дня вшанування св. мучениці Анастасії 29 жовтня, запровадив ще й 13 червня. У 1907 р. цього дня безкоштовний обід було влаштовано на 700 богомольців⁴⁸⁷.

Втілюючи шовіністичну ідею суспільної/соціальної нейтралізації «єврейського елементу», на противагу світським жіночим гімназіям, «Союз русского народа» розпочав відкриття в різних містах Російської імперії так звані патріотичні гімназії, з метою виховання дівчат в церковно-релігійному дусі. На Волині у 1911 р. Житомирський відділ «Союза русского народа» (власне Анастасійське братство) виступив з ініціативою створення на власні кошти нової жіночої гімназії⁴⁸⁸. На той час у Житомирі існувала велика Маріїнська жіноча гімназія, де у 1907 р. навчалося понад 534 учениць різного віросповідання: 303 – православного, 147 – юдейського, 74 – римо-католицького, 5 – лютеранського, 4 – магометанського, 1 – старообрядського) та дві приватні – імені Н.В.Овсянникової та Н.В.Покрамович. В травні 1911 р. попечитель Київського навчального округу повідомив керівника Житомирського відділу «Союза русского народа», відставного генерала А.М.Красильникова, що імператор дозволив відкрити гімназію з усуненням прийому до неї дітей юдейського віросповідання, а Синод схвалив побажання присвоїти гімназії ім'я православної святої Анастасії⁴⁸⁹. Таким

⁴⁸⁷ Там само. С.147.

⁴⁸⁸ К открытию в г. Житомире женской гимназии Святой Анастасии. *Жизнь Волини (Житомир)*. 1911. 29 мая.

⁴⁸⁹ Там само.

чином постала християнсько-патріотична гімназія без «шкідливої суміші з єврейством»⁴⁹⁰.

Анастасіїнське братство як і місцевий відділ «Союза русского народа» в цілому, не змогли належним чином забезпечити фінансування гімназії. Вже перший рік навчання виник бюджетний дефіцит у розмірі понад 4000 руб. Водночас братство витратило великі кошти на помпезні святкування дня св. Анастасії за участю обер-прокурора Синоду, генерал-губернатора, численних єпископських делегацій з Росії, а в 1913 р. – Антіохійського патріарха Григорія IV⁴⁹¹.

Аналіз статутних положень решти церковно-парафіяльних братств дає підстави стверджувати, що благодійництво так само розглядалося ними у сенсі вирішення передусім церковних та просвітницьких завдань: виділення коштів на будівництво чи ремонт храму, утримання хору, здійснення релігійно-морального виховання тощо. Тому обов'язки братчиків, спрямовані на допомогу немічним, бідним, дітям-сиротам, обумовлювалися, як правило, в останніх пунктах статуту. Наприклад, за статутом Нововолинського Свято-Івано-Богословського братства Острозького повіту (засноване священиком Д.Писаржевським 1899 р.) зобов'язання щодо охорони здоров'я парафіян, надання їм матеріальної допомоги у випадках хвороби, пожежі, пограбування, поховання небіжчиків визначалися восьмим і дев'ятим пунктами в частині здійснення благодійницької місії⁴⁹².

У статуті Седлищинського Свято-Георгіївського братства Ковельського повіту (1902 р.) почерговість виконання благодійницьких завдань виглядала так: а) турбота про красу парафіяльного храму; б) віднайдень коштів на утримання існуючої церковнопарафіяльної школи для хлопчиків і будівництво церковнопарафіяльної школи для дівчат в селах Седлище і Пісочне; в) догляд за парафіяльними кладовищами і погостами; д) надання матеріальної допомоги парафіянам за можливості, у разі нещасних випадків⁴⁹³. Прикметно, що настоятель Рівненського Воскресенського собору протоієрей В.Квасницький у

⁴⁹⁰ Єршова Л. Жіноча освіта на Волині ... С. 145.

⁴⁹¹ Левитский К. Сила и слава Волыни ... С. 600.

⁴⁹² Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 28. Спр. 202. Арк.19-20.

⁴⁹³ Устав Седлищского Свято-Георгиевского братства ... С. 759.

палкій промові з нагоди відкриття в місті Олександро-Миколаївського братства (6 грудня 1897 р.) закликав братчиків спрямувати свої зусилля на подальше утвердження православ'я в краї, де «багато стороннього іновірного елементу», говорив про необхідність «об'єднання російської православної спільноти у боротьбі за зміцнення віри і народної моралі...», але жодного слова – про надання медичної чи матеріальної допомоги потребуючим⁴⁹⁴.

У Волинській губернії у другій половині XIX – початку XX ст. діяло 50 офіційно зареєстрованих братств, статuti яких відповідали вимогам «Основних правил для заснування православних церковних братств» (1864 р.) й зобов'язували займатися церковним благоустроєм, місіонерством, благодійництвом, духовним просвітництвом і релігійно-моральним вихованням. Водночас на Волині існувало багато братств без унормованих напрямів роботи. За підрахунками О. Сажок, впродовж досліджуваного періоду у Волинській губернії функціонувало близько 200 зареєстрованих і незареєстрованих церковних братств⁴⁹⁵, більшість із них у якості парафіяльних осередків діяла в сільській місцевості. Братства, робота яких не була унормована офіційно зареєстрованими статутами, з різних суб'єктивних й об'єктивних причин (позиція парафіяльного священика, братського керівництва, історично-культурні, релігійні, демографічні, соціально-економічні особливості регіону) самі визначали для себе ієрархію пріоритетних завдань. Всі парафіяльні братства вважалися відділеннями Волинського єпархіального Володимиро-Василівського братства, яке намагалося контролювати та забезпечувати більш-менш ефективне їхнє функціонування. Для цього періодично скликали з'їзди благочинних. Такий з'їзд, зокрема, відбувся в Почаєві 9 липня 1914 р.⁴⁹⁶

Отже проаналізувавши діяльність церковних братств, погоджуємося з висновками попередніх дослідників про визначальну роль цих підконтрольних владі (світській і духовній) інституцій у зміцненні позицій Російської православної церкви як опори царського самодержавства в краї. Це головне

⁴⁹⁴ Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1549. 20 арк.

⁴⁹⁵ Сажок О. Організація бібліотек сільськими церковними братствами Волинської губернії ... С. 58.

⁴⁹⁶ Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 44. Спр. 279. 18 арк.

завдання зумовило й основні напрями роботи братств: місіонерський з релігійно-пропагандистським та культурно-просвітницьким змістом та благодійницький (у сенсі допомоги людям). У такій послідовності пріоритетів зазвичай витрачали зібрані братствами кошти, а благодійництво реалізовувалося церковними братствами за залишковим принципом.

4.2. Соціальний аспект доброчинності церковних братств

Соціальний аспект благодійницької діяльності церковних братств відображався, як вже зазначалося, у наданні медичної допомоги, притулку для одиноких немічних людей, дітей-сиріт, тимчасового харчування безпритульних та подорожуючих (паломників), матеріальної підтримки учнів із малозабезпечених сімей у вигляді стипендій або одноразових виплат. Попри те, що майже всі церковні братства згідно статутних вимог декларували благодійництво, спрямоване на допомогу людям, реально займалися ним тільки окремі братства. Відсутність у джерелах інформації про конкретну діяльність більшості братств в означеному напрямку дає підстави констатувати їхній формальний підхід до справи.

Водночас, благодійність Острозького Кирило-Мефодіївського братства заслуговує на увагу і детальне висвітлення. Особливе значення відігравала братська лікарня. Вона складалася із двох кімнат – амбулаторної (приймальня і аптека) та житлової, де мешкала аптечна «дама». У 70 роках XIX ст. весь обсяг роботи (надання консультацій, здійснення перев'язок, виготовлення ліків) виконували два братські лікарі Є.П.Левицький та С.А.Борщов. Посаду аптечної дами обіймала М.Разіна, а пізніше з 1 травня 1873 р. Н.Солодкович⁴⁹⁷. Значну фінансову і матеріальну допомогу братству надавала імператриця Марія Олександрівна, за розпорядженням якої для братської лікарні щороку надсилали медикаменти, одяг, продукти харчування. Впродовж 1868 – 1890 рр. (період опікунства Кирило-Мефодіївським братством А.Д.Блудовою особисто) лікарня

⁴⁹⁷ Быков Н. Острожское Св. Кирилло-Мефодиевское Братство ... С.205.

надала допомогу приблизно 50 000 осіб; ліків у цей період було видано до 138 000 найменувань та їх повторень⁴⁹⁸.

Під час Російсько-Турецької війни 1877–1878 рр. Кирило-Мефодіївське братство утримувало допоміжну лікарню (відділення) Червоного Хреста на 16 ліжок. За період з серпня 1877 р по липень 1878 р. в цій допоміжній лікарні пройшло курс лікування 49 хворих, на що братчики витратили 827 руб.⁴⁹⁹. Братчики не обмежувалися наданням медичної допомоги. Вони цілодобово чергували біля хворих, підтримували їх психологічно, писали та читали листи для неграмотних. До цієї справи долучалися викладачі прогімназії й учительської семінарії, вихованки жіночого училища. Згодом за сприяння братства було побудовано невеликий притулок для чотирьох сімей поранених військовослужбовців «нижчих чинів». Кожна така сім'я разом із військовослужбовцем отримала кімнату з окремим виходом та одну десятину землі. Крім надання щомісячної матеріальної та фінансової допомоги членам сім'ї, братчики сприяли їм у пошуку роботи, забезпечували безкоштовне навчання дітей. Цей притулок за ініціативи А.Д.Блудової отримав назву Олександро-Маріїнський (на честь імператора та імператриці). Неодмінною умовою проживання в притулку (згідно статуту) було обов'язкове відвідування богослужінь. У випадку недобропорядної поведінки військових або членів сім'ї опікунська рада мала право виселити їх з притулку⁵⁰⁰.

З метою надання тимчасового притулку для подорожуючих 6 травня 1868 р. Кирило-Мефодіївське братство відкрило прочанський будинок «странноприёмный дом», для чого викупило окремий новозбудований будинок. Цей нічліжник знаходився навпроти братського приміщення і щороку приймав від 300 до 400 паломників (або в середньому близько 10 осіб у день), які йшли через Острог молитися до Почаївської або Київської лаври з різних місць Російської імперії – Польщі, Білорусі, Архангельська, Іркутська тощо У разі необхідності братчики надавали прочанам не тільки можливість перепочити, а й одяг, взуття,

⁴⁹⁸ Там само. С.203.

⁴⁹⁹ Там само. С.206.

⁵⁰⁰ Тимочко І. Аспекти благодійницької діяльності Острозького Кирило-Мефодіївського православного братства ... С. 197.

харчування, а щороку 6 травня (з нагоди дня заснування прочанського будинку) організовували благодійні обіди для прочан, міських бідняків, безпритульних⁵⁰¹. Разом із тим, ці скупчення людей братчики використовували для поширення серед народу великодержавної ідеології. Пропагандистська робота з прочанами особливо посилилася на початку ХХ ст. Новий статут братства 1909 р. вимагав проводити для богомольців відповідні бесіди та читання⁵⁰².

Крім витрат, пов'язаних з утриманням лікарні та притулку, братство в соціальному аспекті діяльності надавало одноразову допомогу вихованкам училища та його випускницям. У 1917 р. братство сплатило 620 руб. за утримання малозабезпечених пансіонерок і 710 руб. – за можливість навчатися найбіднішим із них⁵⁰³. На кошти спеціального фонду братства та почесних і окремих дійсних членів братства було створено 12 типів стипендій, завдяки яким могла отримувати безкоштовну або пільгову освіту 21 дівчинка; одна царська стипендія, одна – на пам'ять 17 жовтня 1888 р., чотири – на честь померлого царевича Миколая, по одній іменній – графині А.Д.Блудової і братчанки М.А.Шевич, три – іменні І.Є.Шевича, дві – графів Шереметьєвих, одна – Л.М.Толстого (заснована на спеціальні кошти братства), три – іменні російських письменників, одна – родини Лукашевичів, дві – А.П.Олонкіної і ще одна – братська⁵⁰⁴.

Подібну благодійницьку діяльність, хоча в менших масштабах, проводило Луцьке Хрестовоздвиженське братство, яке також мало лікарню та невелику богадільню. Спочатку лікарня утримувалася виключно за кошти братства. Медичну допомогу хворі отримували безкоштовно. Інколи лікарі з інших амбулаторій відправляли своїх пацієнтів, котрі не мали грошей, до братської лікарні. У 1891 р. лікарня розширила можливості надання медичної допомоги, відкривши шпиталь на кілька ліжок. Проте більш ефективне функціонування братської лікарні розпочалося з 1899 р., коли міська влада виділила для лікарні дві окремі кімнати й внесла до кошторису міських витрат окрему статтю в сумі

⁵⁰¹ Жилюк С. Російська православна церква на Волині ... С.65.

⁵⁰² Быков Н. Пятидесятилетие состоящего под Высочайшим Его покровительством ... С.24.

⁵⁰³ Єршова Л. Жіноча освіта на Волині ... С.199.

⁵⁰⁴ Там само. С.199-200.

300 руб. щороку на утримання братської лікарні⁵⁰⁵. На той час це була єдина в Луцьку міська лікарня, яка щороку обслуговувала приблизно 1000 хворих. У 1893 р. братство відкрило богадільню з притулком для прочан, в якій – за звітний період, 1893 – 1894 рр. переночувало 1620 богомольців⁵⁰⁶. У 1894 р. Синод затвердив статут цієї богадільні, яка на той час утримувала 9 осіб⁵⁰⁷.

Щоб визначити внесок братських лікарень і шпиталів у наданні медичної допомоги населенню Волинської губернії необхідно звернутися до деяких статистичних даних. На початку ХХ ст. (станом на 1902 р.) в межах Волинської губернії функціонувало, крім лікувальних закладів воєнного і залізничного відомства, 160 лікарень і шпиталів. Із них чотири знаходилося у підпорядкуванні духовного відомства та під опікою братства – одна лікарня в Острозі Кирило-Мефодіївського братства, по одній лікарні в Луцьку і Староконстантинові Хрестовоздвиженського братства, один шпиталь на 16 ліжок при Почаївській лаврі (Почаєво-Богородичного братства), що складало від загальної кількості 2,5 %⁵⁰⁸. Якісні показники виглядають наступним чином. Кирило-Мефодіївське братство в середньому щороку надавало медичну допомогу 1725 особам, Луцьке Хрестовоздвиженське разом із відділенням у Староконстантинові і шпиталь при Почаївській лаврі – приблизно стільки ж. Разом, за грубими підрахунками, братські лікарні і шпиталі надавали медичну допомогу не більше 3500 особам⁵⁰⁹.

Разом із тим, у 1902 р. сільськими фельдшерами та медичними закладами усіх типів, міськими і повітовими лікарнями, шпиталями (приватними, при учбових закладах, фабриках і заводах, «Волынского Приказа Общественного Призрения» було надано медичну допомогу 728 607 особам⁵¹⁰. Отже, допомога людям братськими медичними закладами складала 0,5% від загальної у Волинській губернії.

Аналогічно виглядала ситуація в лікарні притулків (богаділень) церковних братств, де сумарно на щоденному утриманні знаходилося не більше 70 осіб, у

⁵⁰⁵ Жилук С. Російська православна церква на Волині ... С.65.

⁵⁰⁶ Там само.

⁵⁰⁷ Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 25. Спр 142. Арк.15.

⁵⁰⁸ Обзор Волынской губернии за 1902 год. Житомир ... С.67.

⁵⁰⁹ Там само.

⁵¹⁰ Там само. С.68.

тому числі прочан. Але поряд функціонувало багато світських закладів такого типу. Так, станом на 1902 р. у відомстві «Волынского Приказа Общественного Призрения» Житомира діяла богадільня на 150 осіб (витрати склали 12 676 руб.), та Сирітський будинок на 90 дітей (витрати склали 14 951 руб.), у відомстві імператриці Марії знаходилося два сирітські будинки для хлопчиків у Житомирі і Заславлі. У Житомирському сирітському будинку проживало 55 хлопців віком від 12 до 18 років, які отримували там початкову освіту та навчалися ремеслу (столярному, слюсарному, ковальському), до числа благодійних закладів належало місцеве управління Товариства Червоного Хреста з відділами в Дубенському, Староконстантинівському, Острозькому, Ковельському, Новоград-Волинському, Заславському, Володимиро-Волинському, Овруцькому повітах, і з Дамським Комітетом у Житомирі. Крім того, у Волинській губернії знаходилося 45 приватних богаділень і притулків, із них в етноконфесійному співвідношенні – 16 утримувалося християнами і 29 євреями⁵¹¹.

У висвітленні питання надання церковними братствами матеріальної допомоги парафіянам, варто звернути увагу, зокрема, на пожежі, від яких щороку потерпало багато селян. Наведемо лише кілька прикладів з числа тридцяти найбільш збиткових пожеж 1902 р., передусім з тих повітів, де більш-менш активно діяли братства. Так, в Турійську Ковельського повіту згоріли садиби 15 селян (збитки склали 42 500 руб.), в Милятині Острозького повіту згоріло майно 28 селян на суму 22 100 руб., в селі Щурин Луцького повіту згоріло майно 29 селян на суму 11 232 руб. і т.д.⁵¹². Але церковні джерела (звіти церковнопарафіяльних братств, клірові відомості тощо) не вказують, щоб парафіяльні братства чи опікунства у таких випадках били на сполох⁵¹³. За винятком небагатьох фактів, коли потерпілим надавали фінансову допомогу в сумі кількох десятків рублів, місцеве духовенство загалом залишалося байдужим й не оголошувало кожного разу спеціального карнавкового збору.

⁵¹¹ Там само. С.70-75.

⁵¹² Там само. С.61-64.

⁵¹³ Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 30. Спр. 21. 17 арк.; Там само. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 29. 10 арк.; Там само. Ф. 1. Оп. 33. Спр. 196. 5 арк.; Там само. Ф. 1. Оп. 40. Спр. 721. 34 арк.

Соціальна індиферентність духовенства значною мірою зумовлювалася тим, що воно вважало своїм покликанням чи пастирським служінням передусім духовне спасіння «грішної» людини. Прикладом такого світоглядного відображення може бути позиція одного парафіяльного священика Дубенського повіту, який під час епідемії холери влітку 1895 р. зібрав близько 800 хворих із Турія, Онишківців, Мінківців та ін. довколишніх сіл і спрямував їх не до медичних закладів, а на моління до Почаївської лаври⁵¹⁴.

У підсумку, відзначаючи позитивні сторони філантропічної діяльності церковних братств, необхідно пам'ятати їхню працю, спрямовану на забезпечення безкоштовного навчання у братських церковнопарафіяльних школах дітей-сиріт та учнів із малозабезпечених сімей, що розглядалося в іншому контексті. Без сумніву окремі братства виявляли турботу про літніх, немічних і хворих людей, прочан, для яких відкривали лікарні і притулки, надавали їм медичну та матеріальну допомогу. Проте у порівнянні із світськими державними і приватними соціальними проектами доброчинна діяльність церковних братств була незначною.

4.3. Церковнопарафіяльні опікунства Волинської єпархії

З 1864 р. поряд із братствами при церквах почали відкриватися парафіяльні опікунства. Право влаштування церковнопарафіяльних опікунств належало єпархіальному архієрею. Положення про церковнопарафіяльні опікунства від 2 серпня 1864 р. не передбачало занадто численного складу опікунств. Головною вимогою було обов'язкове членство кліру та парафіян, а для сільських парафій – волосних старшин. Голова церковнопарафіяльного опікунства обирався на загальних зборах парафіян. За відсутності голови опікунства його обов'язки виконував настоятель парафіяльної церкви, а при головуванні священика – староста⁵¹⁵. В окремих випадках статут парафіяльного опікунства затверджував

⁵¹⁴ Борщевич В. Православне духовенство Волині у ХХ ст. ... С. 243.

⁵¹⁵ Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 17. Спр. 1075. 5 арк.

архієрей навіть за наявності одного кандидата на членство, котрі набували звання «попечителя». Такими одноосібними опікунами ставали, як правило, авторитетні священики (за особливі заслуги), заможні парафіяни (землевласники) або освічені представники інших суспільних станів⁵¹⁶. У Волинській єпархії керівництво парафіяльними опікунствами зосереджувалось переважно в руках священиків⁵¹⁷.

Синод та єпархіальна влада вимагали від опікунств, щоб збір пожертвувань та витрачання коштів були цільовими і здійснювалися у трьох напрямках: на утримання церкви, на користь причету, для шкіл та благодійних заходів, тобто відповідали вимогам шостого пункту Положення 1864 р. Проте, як свідчать джерела, цей принцип на місцях часто ігнорували, що у більшості випадків неможливо було проконтролювати⁵¹⁸. Зрештою й вище єпархіальне керівництво нерідко вимагало від опікунств займатися справами поза межами їхньої компетенції і проводити місіонерську та церковно-просвітницьку роботу, відкривати бібліотеки, поширювати брошури релігійно-морального змісту, пропагандистську літературу, ікони «правильного письма» (канонічних зразків російського православ'я) тощо⁵¹⁹, вживати заходи з викорінення пияцтва та інших згубних звичок серед народу⁵²⁰. Однак, лише деякі ревно налаштовані священики і парафіяни виконували ці додаткові завдання з певним ентузіазмом⁵²¹. Більшість сільського духовенства та парафіяльного активу переймалася власне проблемами благоустрою храму та матеріальним забезпеченням причету, на що витрачалися основні кошти опікунства. Наприклад, за звітний 1899 р. Сковородецьке Покровське опікунство витратило багато грошей на заміну підлоги в середній частині храму, на ремонт квартири священика, на зведення паркану навколо садиби псаломника, на утримання постійного паламаря і церковного сторожа⁵²².

У Ковельському повіті 1903 р. зібрані місцевими опікунствами і братством села Маціов кошти були витрачені на благоустрій храмів (156 руб. 58 коп.),

⁵¹⁶ Там само. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 1185. Арк.15-18.

⁵¹⁷ Там само. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 33. Арк.23.

⁵¹⁸ Там само. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 33 Арк.23.

⁵¹⁹ Там само. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 91. Арк.14-16.

⁵²⁰ К вопросу об упорядочении деятельности сельских церковно-приходских попечительств ... С. 1107.

⁵²¹ Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 26. Спр. 236. Арк.20-22.

⁵²² Отчёт о состоянии Сковородецкого Покровского попечительства Староконстантиновского уезда в 1899 г. С. 320.

церковнопарафіяльні школи (214 руб. 25 коп.) та ремонт причетових будівель (497 руб.)⁵²³. Загалом парафіяльні опікунства володіли невеликими коштами, які збиралися в недільні і святкові богослужбові дні. Такі карнавкові збори складали копійчані прибутки – не більше кількох рублів⁵²⁴, тому Ради опікунств або безпосередньо голова опікунства оголошували додатковий збір коштів на конкретні потреби. Поширеною була практика встановлення своєрідних податків за млин (25 коп. – 1 руб.) чи за кожну десятину землі (3 – 5 коп.)⁵²⁵. У порівнянні пожертвувань, які поповнювали каси парафіяльних опікунств Волинської, Київської, Подільської та Полтавської єпархій, виразно простежується характерна для всіх тенденція – збір коштів на користь опікунств був набагато менший там, де головували священики, а видатки найчастіше спрямовувались на благоустрій церков, натомість для шкіл та благодійних заходів витрачалося найменше грошей⁵²⁶.

Отже, у цьому зв'язку можна говорити про формальний підхід більшості парафіяльного духовенства до справи. З іншого боку, зважаючи на факт, що опікунські каси зосереджувалися у руках кількох осіб, які використовували кошти на власний розсуд, очевидно не варто виключати і випадків недобросовісного витрачання грошей. Про це прямо і опосередковано вказують деякі джерела та неодноразові намагання єпархіального керівництва упорядкувати діяльність парафіяльних опікунств⁵²⁷.

У західних губерніях кількість парафіяльних опікунств різко зросла наприкінці XIX – початку XX ст. При церквах Волинської єпархії станом на 1901 р. нараховувалося 474 опікунства⁵²⁸, які охоплювали третину існуючих парафій. Вони виникали загалом там, де не було братств або їхня діяльність проявлялася мляво, що зумовлювало виконання окремими опікунствами функцій церковнопарафіяльних братств. Так, у третьому Ковельському благочинному

⁵²³ Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 29. 10 арк.

⁵²⁴ Там само. Ф. 578. Оп. 1. Спр. 11. 54. арк.; Там само. Ф. 675 Оп. 1. Спр. 1. 210 арк.; Там само. Ф. 675 Оп. 1. Спр. 2. 203 арк.; Там само. Ф. 675 Оп. 1. Спр. 3. 211 арк.

⁵²⁵ Там само. Ф. 1. Оп. 29. Спр. 54. Арк.12-16.

⁵²⁶ Федоренко С. Благодійницька діяльність православного духовенства Полтавської єпархії на ниві народної освіти в XIX столітті ... С. 62.

⁵²⁷ К вопросу об упорядочении деятельности сельских церковно-приходских попечительств ... С. 1107.

⁵²⁸ Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 30. Спр. 21. Арк.17.

окрузі функціонувало 16 опікунств, у першому Заславського округу – 11, в четвертому Луцького – 2, в третьому Острозького – не було жодного⁵²⁹.

Пасивність парафіяльних опікунств у наданні допомоги філантропічного характеру значною мірою зумовлювалася позицією Волинського єпархіального опікунства. У 1868 р. Синод заборонив єпархіальним опікунствам витрачати кошти на церковні потреби, але, очевидно, через відсутність на ментальному рівні розуміння про доцільність витрачати гроші на соціальні проекти, вони просто накопичувалися у фондах єпархіальних опікунств. Так, на початку ХХ ст. капітал Волинського єпархіального опікунства складав 86000 руб.⁵³⁰, а у 1901 р. на різні соціальні потреби було витрачено тільки 7500 руб.⁵³¹.

Між тим, у тих випадках, коли парафіяльне опікунство зосереджувалося у руках активної й авторитетної серед селян постаті, місцевій громаді спільними зусиллями вдавалося вирішувати не тільки пріоритетні для єпархіальної влади питання благоустрою церков, але й низку інших. Нерідко парафіяльні опікунства, як правило під головуванням впливової цивільної особи, спрямовували зусилля на користь народної освіти: всебічно допомагали існуючим школам, наймали квартири для вчителів, застосовували заходи щодо максимального відвідування шкіл селянськими дітьми.

Прикладом може бути, зокрема, діяльність опікунської ради села Голибіси Кременецького повіту. У Голибісах церковнопарафіяльна школа була відкрита у 1886 р., але до початку ХХ ст. про неї ніхто не дбав. Шкільне приміщення не відповідало елементарним вимогам для проведення у ньому занять з учнями. У матеріалах кожного із звітів благочинного округу Кременецького повіту зазначалось, що «будівля школи незручна, внаслідок сирості згнила підлога, псуються стіни, на яких у великій кількості росте губка, повітря тяжке і шкідливе для дітей... напівзруйновані стіни пропускають мороз, від чого в класі холодно»⁵³². Настоятель місцевого Свято-Михайлівського храму й тривалий час голова парафіяльного опікунства, священник з освітою Волинської духовної

⁵²⁹ Там само. Ф. 1. Оп. 30. Спр. 21. Арк.1-7.

⁵³⁰ Православная Богословская Энциклопедия: В 10 т. Петроград, 1902. Т. 3. ... С. 794.

⁵³¹ Жилюк С. Російська православна церква на Волині ... С.55.

⁵³² Стародубець Г. Кілька штрихів з історії релігійно-культурного життя с. Голибіси ... С. 48.

семінарії О.Савлучинський, фактично нічого не робив, щоб якось покращити умови навчання дітей. У 1907 р. після його смерті, вакантну парафію зайняв отець А.Рудецький, який також мав освіту Волинської духовної семінарії та досвід вчителювання у селі Лосятин Кременецького повіту⁵³³.

Ситуація змінилася, коли на початку ХХ ст. парафіяльне опікунство очолив місцевий поміщик, лікар Олександр Іванович Янченко. За його ініціативи за зібрані новим попечителем кошти громада розпочала ремонт шкільного приміщення. Зокрема, його особистий внесок складав 60 руб., 100 руб. видала Волинська єпархіальна вчительська рада, 6 руб. надійшло з церковної каси й 4,5 руб. – від прибутків з шкільного городу. Збір пожертвувань на утримання школи щороку збільшувався. За 1906/1907 навчальний рік громада витратила 120 руб. на опалення й освітлення, оплату сторожа. За власні кошти О.Янченко забезпечив учнів підручниками, іншими книгами для читання, письмовим приладдям⁵³⁴.

Проте відремонтоване приміщення школи не вирішило проблеми залучення до шкільництва більшої кількості дітей. Класна кімната залишалася тісною, через побутову невлаштованість часто змінювалися вчителі. Протягом 1909–1912 рр. обов'язки сільської вчительки виконувала випускниця Волинського єпархіального жіночого училища, дочка священика, Олександра Креслович, але, попри відзначення її праці срібною медаллю 10 червня 1910 р., вона не виявила ніякого бажання пов'язувати все своє життя з Голибісами й впродовж всього вчителювання просила вище керівництво перевести її на інше місце роботи⁵³⁵.

У березні 1908 р. сільська громада розпочала заходи щодо будівництва нового приміщення школи. На сході села було обрано ініціативний комітет на чолі із сільським старостою П.Фінічуком (до його складу увійшли також селяни І.Шергей, П.Синиця, І.Швець). Ці небайдужі до справи люди звернулися до Кременецького повітового відділення Волинської єпархіальної ради з проханням дозволити будівництво нової школи. У тексті окремого листа за назвою «Приговор Голибиського сільського сходу» вони виклали наступні аргументи:

⁵³³ Там само.

⁵³⁴ Там само.

⁵³⁵ Там само. С. 49.

«Приймаючи до уваги, що в нашому селі нараховується дітей шкільного віку (7–14 років) більше 100 душ, класна кімната в теперішньому шкільному приміщенні настільки тісна, що з крайніми незручностями вміщається 45–50 учнів, між тим, як число тих, хто бажає вчитися з приростом населення і при більш посилюючому усвідомленні потреби і необхідності шкільного навчання, з року в рік збільшується. Пам'ятаючи такі чисті поради пана попечителя школі О.І.Янченка потурбуватися побудовою нової шкільної будівлі, ми, обговоривши важливість всього вищестоящого, одноголосно прийшли до рішення про необхідність побудови нового шкільного приміщення»⁵³⁶. До червня 1908 р. громада отримала всі дозволи й розпочала будівництво школи, яке завершила в 1911 р. Шкільне приміщення складалося із двох великих і світлих кімнат, окремої кімнати і кухні для вчителя. Кошти на будівництво громада зібрала сама, але значні внески зробили Кременецьке відділення Волинської єпархіальної ради (434 руб.) та голова парафіяльного опікунства О.І.Янченко (200 руб.). На жаль, джерела не містять інформації про надання фінансової допомоги священиком А.Рудецьким, який не бідував (отримував 300 руб. державної платні, 250 руб. від карнавкового збору і 200 руб. від користування землею). Натомість саме він за діяльність в організації місцевої церковнопарафіальної школи у 1911 р. був нагороджений скуфією⁵³⁷.

Незважаючи на те, що парафіяльному опікунству та свідомішій частині селян вдалося збудувати нову школу й покращити побутові умови вчителям, кількість учнів, на що вони сподівалися, не збільшилася. Навпаки, кожного року поза школою залишалося дедалі більше дітей шкільного віку. Так, у 1910/1911 н/року. в школі навчалося 42 дитини, поза школою – 88, у 1911/1912 н/р. навчалося 40 дітей, поза школою – 98, у 1912/1913 н/р. відповідно 40 і 109 хлопчиків і дівчаток. Ця динаміка виявилася гіршою, ніж наприкінці 90 років XIX ст., коли у 1895/1896 н/р. навчалося 34 дітей, а поза школою залишалося 27, у 1897/1898 н/р. відповідно 34 і 39, у наступному – 30 і 27⁵³⁸.

⁵³⁶ Там само. С. 50.

⁵³⁷ Там само. С. 46.

⁵³⁸ Там само. С. 49.

Така ситуація, характерна для волинського села наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., зумовлювалася низкою чинників: низьким рівнем навчання, не цікавістю предметів, слабким розумінням російської та церковнослов'янської мов викладання, надмірністю суто релігійного виховання, невіглаством більшості селян, які через власну неосвіченість не бачили потреби в освіті своїх дітей. Відмовляючи віддавати дітей до церковнопарафіяльних шкіл, вони традиційно відповідали, мовляв «мій син попом не буде», «моя дочка попадею не стане».

Цілком очевидно, що парафіяльні опікунства більшою чи меншою мірою вирішували проблеми забезпечення благоустрою церков чи утримання церковнопарафіяльних шкіл. Як свідчить приклад діяльності опікунства села Голибіси, успішні результати такої праці залежали загалом від суб'єктивних чинників: особистісних якостей голови опікунства, позиції парафіяльного священика, свідомості й активності селян. Разом із тим, цей приклад вказує, що навіть енергійні заходи членів парафіяльних опікунств чи місцевого активу, принаймні у справі шкільної освіти селянських дітей, докорінно не впливали на ситуацію, яка потребувала системних змін.

4.4. Доброчинна наукова праця духовенства та його участь у роботі Волинського церковно-археологічного товариства

Загалом Волинська єпархія мала три товариства: Волинський відділ «Імператорського Православного Палестинського Товариства» (відкрито в єпархії 1894 р.), відділ всеросійського «Православного Місіонерського Товариства» (єпархіальний комітет відкрито 1900 р.) і Волинське церковно-археологічне товариство (1893 р.).

Перше сприяло місіонерській діяльності Російської православної церкви й політиці царського самодержавства в цілому в Сирії та Палестині. Принагідно зазначимо, що східна політика коштувала Російській імперії недешево. Тільки Палестинське товариство у 1895–1896 рр. витратило 532 945 руб.⁵³⁹ на відкриття

⁵³⁹ Жилюк С. Російська православна церква на Волині ... С.50.

там церковнопарафіяльних шкіл – 51 двокласних і 48 однокласних, двох вчительських семінарій, де навчалось близько 10 600 осіб; на видання наукової та науково-популярної літератури (160 томів), брошур та пропагандистських листків (у Волинській єпархії за один рік, з 1 березня 1907 р. по 1 березня 1908 р., було роздано безкоштовно 320 брошур і 16 900 листків)⁵⁴⁰. Щороку на підтримку цієї політики церкви Волинської єпархії здавали гроші, так званий «вербний збір». Наприклад, у 1899 р. сума карнавального «вербного збору» становила 2896 руб.⁵⁴¹.

Завдання єпархіального комітету Місіонерського товариства полягало в організації боротьби проти старообрядців та раціоналістичного і містичного «сектантства» (баптистів, штундистів, христовірів та т.ін.)⁵⁴². На розвиток місіонерської діяльності царський уряд виділяв значні кошти з державної казни, зокрема 600 руб. у 1891 р. для волинських монастирів⁵⁴³. Надалі гроші збирали з монастирів, церков, парафіяльного духовенства⁵⁴⁴. Хоча Палестинське та Місіонерське товариства й мали ознаки благодійництва, але сутнісно відповідали змісту і завданням політичної місії, тому вважаємо за доцільне Палестинське і Місіонерське товариства Волинської єпархії однаково розглядати в контексті не благодійної, а місіонерської діяльності Російської православної церкви. Подані вище деякі кількісні показники результатів роботи Палестинського товариства важливі для здійснення порівняльного аналізу у визначенні пріоритетних напрямків благодійництва на Волині XIX – початку XX ст.

Отже, Волинське церковно-археологічне товариство залишається єдиною церковно-громадською організацією, що відповідає статутному визначенню «товариство» і об'єкт-предметній сфері дослідження.

Офіційні церковні джерела, зокрема «Волынские епархиальные ведомости», наголошують, що ініціатива створення Волинського церковно-археологічного товариства належить архієпископу Модесту. В дійсності ідейним натхненником охорони та вивчення пам'яток старовини був місцевий краєзнавець, викладач

⁵⁴⁰ Там само. С.52.

⁵⁴¹ Отчёт о деятельности Волынского Отдела Палестинского Общества за 1899–1900 гг. ... С. 431.

⁵⁴² Абрамович Н. Состояние миссионерского дела на Волынской епархии со 2-й половины 1904 г. по 2-ю половину 1907 года. ВЕВ. 1907. №27, ч.оф. С. 639.

⁵⁴³ Жилуок С. Російська православна церква на Волині ... С.143.

⁵⁴⁴ Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 83. 52 арк.

жіночого духовного училища О.Фотинський. Ще у 1884 р. на сторінках «Киевской старины» він з боєм описував, як багато пам'яток або через синодальні укази про очищення церков від всього католицького й уніатського, або через невігластво парафіяльного духовенства огульно знищувалося⁵⁴⁵.

Поряд з О.Фотинським за збереження пам'яток старовини уболівали такі відомі діячі музейної справи на Волині, як М.Біляшівський, Ф.Штейнгель, В.Машков, А.Биков, Є.Корнілова (організатори «Городоцького музею барона Ф.Д.Штейнгеля»), священник О.Дверницький (засновник давньосховища Володимиро-Волинського братства), М.Тучемський, Я.Яроцький, П.Антонович та ін.⁵⁴⁶.

Саме завдяки зусиллям вчених, місцевих краєзнавців, аматорів музейної справи наприкінці XIX ст. розпочався процес збирання старожитностей, реєстрації та опису експонатів, формування їх експозицій, реставрації давніх пам'яток та використання цих матеріалів у науково-дослідній роботі.

На початковому етапі розгортання такої праці важливу роль відігравали створені наприкінці XIX ст. давньосховища при Володимиро-Волинському, Луцькому Хрестовоздвиженському, Волинському єпархіальному, Володимиро-Василівському, й з 1909 р. – при Острозькому братстві імені князів Острозьких. Проте надалі, коли кількість експонатів постійно збільшувалася, братства не могли забезпечувати належне функціонування давньосховищ: виділені для зберігання речей кімнати були тісними і не відповідали технічним умовам, бракувало коштів, фахівців, розпорошеність пам'яток по різних місцях утруднювала науково-дослідну роботу. Однак, ідею створення єдиного централізованого давньосховища у підпорядкуванні губернської адміністрації Синод категорично відхилив⁵⁴⁷. Цілком очевидно, що церква прагнула взяти під свій контроль цю сферу діяльності.

Архієпископ Модест розраховував, що таку контролюючу роль зможе відігравати створене у 1891 р. при Володимиро-Василівському братстві

⁵⁴⁵ Жиліюк С. Російська православна церква на Волині ... С.102-103.

⁵⁴⁶ Кушпетюк О. Архівні матеріали про історико-краєзнавчу діяльність музейних закладів Волині ... С. 45.

⁵⁴⁷ Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 50. Спр. 464. Арк.34.

єпархіальне давньосховище. Наступного року на єпархіальному з'їзді він закликав духовенство внести пожертви на розвиток давньосховища та передати до його фонду різні пам'ятки старовини, які ще збереглися у церквах та приватних колекціях окремих священиків.

Зі свого боку, О.Фотинський з метою більш успішного вивчення пам'яток старовини розробив статут Волинського церковно-археологічного товариства. Цей статут Синод затвердив 11 жовтня 1893 р., а 2 листопада 1893 р. (згідно указу Синода за №5157)⁵⁴⁸ було офіційно відкрито Волинське церковно-археологічне товариство, якому підпорядковувалися єпархіальне давньосховище з його відділенням при Почаївській лаврі та бібліотека. Товариство розмістилося в одній із кімнат архієрейського волино-житомирського архієрея. Фактично товариство розпочало роботу тільки через два місяці, оскільки ремонт приміщення дещо затягнувся⁵⁴⁹. У 1899 р. воно мало 113 членів.

Відкриття товариства присвячувалося ювілейним датам – 900-літтю Волинської єпархії і 100-літтю приєднання Волині до Російської імперії «для підтримки серед місцевого населення відданості православній церкві, усвідомлення ним своїх національних особливостей і охорони пам'яток старовини». Попри визначену спрямованість на користь православ'я, окремі статутні положення товариства дозволяли збирати та вивчати пам'ятки різних культур, у тому числі уніатської, що мало значення не тільки для налагодження музейної справи, але й для розвитку краєзнавчої науки в цілому⁵⁵⁰.

Щоправда, затверджений Синодом новий статут товариства 21 лютого 1905 р. вже зобов'язував дослідників займатися не лише охороною пам'яток старовини і мистецтва, а шляхом видання популярної літератури, організації виставок та публічних лекцій (читань) поширювати серед вихованців Волинської духовної семінарії, духовенства та простого люду «корисні свідчення про минуле Волині і Південно-Західного краю Росії»⁵⁵¹. У цьому доповненні про «корисні свідчення...» ясно прочитується вимога царського самодержавства висвітлювати

⁵⁴⁸ Там само. Ф. 1. Оп. 50. Спр. 524. Арк.64.

⁵⁴⁹ Жилук С. Російська православна церква на Волині ... С.46.

⁵⁵⁰ От распорядительного Комитета Волинского церковно-археологического общества ... С. 67.

⁵⁵¹ Устав общества. ВЕВ. 1905. № 11–12, ч.оф. С. 155–157.

історикам-краєзнавцям тільки офіційний концептуальний погляд на минуле краю, про нібито одвічну належність Волині до Росії і російського православ'я.

Таким чином, діяльність Волинського церковно-археологічного товариства спрямовувалася більше на культурно-просвітницьку та пропагандистську роботу. З огляду на те, що товариство знаходилося у підпорядкуванні вищої єпархіальної влади, воно не могло ігнорувати його позиції. Разом з тим у цьому були й певні переваги, адже тільки за наказом єпархіального керівництва церкви та монастирі передавали давньосховищу пам'ятки старовини. Наприклад, 1899 р. багато різних історичних актів, богослужбових книг, рукописів, фундушевих грамот, які виявилися цінними для вивчення, передав у давньосховище Волинського церковно-археологічного товариства Загорівський монастир⁵⁵².

Перше на Волині церковно-громадське історико-краєзнавче товариство об'єднало 12 почесних (архієпископ Модест, українські історики В.Антонович, М.Дашкевич та ін.), 42 дійсних члени і 6 кандидатів у дійсні члени. Керував діяльністю товариства розпорядчий комітет, до складу якого увійшли відомі громадські діячі і краєзнавці М.Барський (голова), протоієрей М.Трипольський, інспектор Житомирської прогімназії Я.М.Гадзинський, секретар Волинської духовної консисторії Є.Сретенський та барон І.М. Шодуар, якого невдовзі змінив О.Фотинський. Хоча формально головою вважався М.Барський, проте фактичне керівництво товариством, як і завідування музеєм та бібліотекою, здійснював О.Фотинський. Його народолюбна та патріотична діяльність не залишилася поза увагою єпархіальних чиновників. За свідченням учениць дослідника О.Рябчинської-Баторевич та Ф.Баторевич-Лашук, за любов до української минувшини він мав неодноразові конфлікти з Модестом. Замість курсу історії О.Фотинський в училищі змушений був читати певний час математику. Такий вердикт йому було винесено за надмірну любов до української історії. «Не забуваймо, – зауважує М.Костриця, – що вся діяльність ВЦАТ спрямовувалася

⁵⁵² Жилуок С. Російська православна церква на Волині ... С.47.

архієпископом Модестом під гаслом відданості православній церкві і Російській державі, а тому відхід від цих канонів загрожував прикростями»⁵⁵³.

Статут ВЦАТ передбачав щорічне видання збірника наукових праць. У 1896 р. вийшов перший том «Волынского историко-археологического сборника». Підготовчу і редакційну роботу виконали О Фотинський і М Трипольський у активній співпраці із істориком М Істомінім. Видання містило матеріали з історії Волині, історії утворення ВЦАТ, промову, виголошену на урочистому відкритті товариства архієпископом Модестом, а також документи, зокрема, статут та списки членів товариства, звіт про роботу за 1894-1895 рр. Заслуговує на увагу також опублікований матеріал, що став підсумком наукової розвідки у фондах давньосховища Г. Крижановського (історико-діалектичний нарис про рукописні Євангелія XV – XVIII ст.) та О. Фотинського («Юрій Немирич», «К литературной истории южно-русских апокрифов»)⁵⁵⁴.

Другий том збірника (1900 р.) містив статті М.Трипольського, написані також на базі матеріалів давньосховища, які привернули особливу увагу критиків («Побратимство и чин благотворения», «Обыкновенные люди старой Волыни из семейной хроники двух поколений дворян Загоровских во второй половине XVI в.»), а також статті про Житомир й історичні розвідки Волині та про волинські Євангелія XVI ст.⁵⁵⁵.

У другому випуску збірника, що побачив світ у 1900 р., найбільшу увагу привернули статті М.Розпорядчий комітет ВЦАТ налагодив зв'язки з Київською і Віленською комісіями для розгляду древніх актів, з Археографічним та Археологічним товариствами у Москві, з Товариством історії при Московському університеті, Київським товариством Нестора Літописця, з радою Київської духовної академії, Петербурзьким археологічним інститутом, Мінським та

⁵⁵³ Костриця М. Релігійне краєзнавство ... С. 120.

⁵⁵⁴ Волынский историко-археологический сборник. Вып. 1: Издание распорядительного комитета Волынского историко-археологического общества. Почаев, 1896. 244 с.

⁵⁵⁵ Волынский историко-археологический сборник. Вып. 2: Издание распорядительного комитета Волынского историко-археологического общества. Почаев, 1900. 287 с.

Кам'янець-Подільським єпархіальними історико-статистичними комітетами тощо⁵⁵⁶.

За описом 1894 р. у Волинському єпархіальному давньосховищі старожитностей зберігалось 376 рукописів, кілька сотень актів і 195 стародруків. Значні документальні масиви матеріалів з історії Волині зосереджувалися у Володимир-Волинському давньосховищі старожитностей, в Острозькому братстві імені Острозьких. Найцінніші колекції з цих давньосховищ згодом було передано до губернського Житомира. Як видно зі звіту ВЦАТ, протягом 1894 р. у давньосховищі вели дослідницьку роботу викладач Митавської гімназії І.Гижицький, студент Московської духовної академії Ю.Тиховський, викладач однієї з Петербурзьких гімназій, колишній житомирянин В.Боцяновський, викладач Волинської духовної семінарії Г.Крижановський.

За ініціативою архієпископа Модеста, член ВЦАТ Д.Полянський у 1894 р. розробив власну програму щодо складання описів церков, парафій і населених пунктів краю за цією програмою, крім описів храмів та історії їх спорудження передбачалося збирання даних про населення, економічне і соціальне становище мешканців, відомості про їх побут, звичаї, обряди тощо. Це була фактично перша наукова програма краєзнавчого дослідження краю. Зібрані членами ВЦАТ близько тисячі церковнопарафіяльних літописів і описів містили в собі почасти унікальні відомості з різних аспектів життя краю, вони донесли до нас неповторний народний побут і традиції, які нині або забуті, або видозмінені. На жаль, збереглися вони не всі⁵⁵⁷.

У фондах Центрального державного історичного архіву України в Києві до наших днів збереглося 427 церковнопарафіяльних літописів і описів. Зокрема, 89 літописів із Заславського (Ізяславського) повіту, 85 – Старокостянтинівського, 67 – Дубнівського, 50 – Новоград-Волинського, по 15 – Житомирського і Рівненського, 12 – Луцького повітів. Окремі з них є ґрунтовними (від 30 до 100 і

⁵⁵⁶ Волинский историко-археологический сборник. Вып. 1: Издание распорядительного комитета Волынского историко-археологического общества. Почаев, 1896. 244 с. С.6.

⁵⁵⁷ Костиця М. Релігійне краєзнавство ... С. 122.

більше аркушів) описами з планами, схемами храмів, зображенням цінних ікон, хат, одягу з посиланнями на використані джерела тощо⁵⁵⁸.

Другий розділ літопису має назву «Парафіяльний храм. У ньому докладно описується зовнішній і внутрішній вигляд храмів. З третього розділу «Церковних притч» можна скласти уявлення про розміри угідь та церковні кошти. У розділі «Парафіяни» у багатьох літописах підкреслювалося, що, незважаючи на багатовікове іноземне поневолення, народ зберіг свої національні риси, мову, звичаї, побут.

Активно співпрацював із ВЦАТ видатний український історик В.Антонович. За його завданням протягом 1897 – 1899 рр. О.Фотинський і М.Трипольський здійснили чимало наукових відряджень Волиню. Зокрема, до Городищенського, Дерманського, Загоровського, Корецького, Любарського, Тригирського монастирів, м. Овруча. Зібраний ними матеріал В.Антонович використав у своїй фундаментальній праці «Археологическая карта Волынской губернии». За наслідками обстеження М.Трипольським і О.Фотинським пам'яток Овруча невдовзі на урядовому рівні було прийнято рішення про реставрацію унікальної пам'ятки архітектури Київської Русі – Свято-Василівської церкви.

Надзвичайно плідною була діяльність членів ВЦАТ у період підготовки XI Археологічного з'їзду, присвяченого волинським старожитностям. Спочатку з'їзд планувалося провести у Луцьку, але, у зв'язку з транспортними проблемами (насамперед, віддаленість міста від великих центрів), його проведення перенесли до Києва. XI Археологічний з'їзд відбувся 1899 р. в університеті Св. Володимира. Делегатами від Волині на з'їзді були відомі краєзнавці і дослідники: А.Волянський, С.Гамченко, Л.Житинський, М.Коробка, І.Леонт'єв, Б.Прушинський, Е.Руліковський, М.Теодорович, С.Уваров. Від ВЦАТ делегатом був обраний О.Фотинський, котрий організував виставку волинських старожитностей, виступив із доповіддю, а також виконував на з'їзді обов'язки

⁵⁵⁸ Там само.

вченого секретаря секції історико-географічних і етнографічних старожитностей, на якій головував видатний український історик Д.Багалій⁵⁵⁹.

Одразу після відкриття давньосховища при архієрейському подвір'ї його організаторам стало зрозуміло, що приміщення не відповідає музейним вимогам. У зв'язку з цим Церковно-археологічне товариство з 1894 р. розпочало спорудження власного будинку під музей і бібліотеку на Вільській вулиці, на ділянці, що належала Преображенському кафедральному собору. Керував спорудженням будинку настоятель цього собору, член Розпорядчого комітету ВЦАТ, відомий краєзнавець М.Трипольський. Планувалося до серпня 1896 р. розмістити колекцію у власному будинку, але товариство не вимозі було відшкодувати витрати на будівництво через нестачу коштів. Тому майже готовий будинок було передано в оренду Товариству опікунства про тверезість і Народній чайній. Лише на початку XX ст. давньосховище старожитностей переїхало до власного приміщення.

У науковій роботі налагоджувалася співпраця місцевих краєзнавців із відомими українськими і російськими вченими. Відомі факти тісної співпраці історика В.Антоновича з волинськими музеями, зокрема у справі залучення пам'яток для експонування на XI археологічному з'їзді в Києві. З експонатами давньосховища Свято-Володимирського братства працював член Смоленського церковно-археологічного комітету Г.Богуславський. Засновник цього давньосховища О.Дверницький з метою впорядкування експозиції і визначення вартості експонатів листувався з О.Левицьким, М.Петровим, О.Фотинським. Цінні поради в організації музейної справи на Волині надавав київський вчений М.Біляшівський. Так, засновник давньосховища Братства імені князів Острозьких, священик М.Тучемський звертався до М.Біляшівського з проханням відвідати «спустошений» Острог і допомогти в організації музею⁵⁶⁰.

У жовтні 1910 р. професор Київського університету, член Історичного товариства Нестора-літописця В.Перетц у місті Житомир провів науковий

⁵⁵⁹ Там само. С. 123.

⁵⁶⁰ Кушпетюк О. Архівні матеріали про історико-краєзнавчу діяльність музейних закладів Волині ... С. 45.

семінар, щоб на основі Волинського єпархіального давньосховища, музею при Товаристві дослідників Волині й бібліотеки Волинської духовної семінарії виявити, вивчити та описати найцікавіші писемні реліквії. Інший член цього товариства, І.Каманін, опрацював рукописи Волинського єпархіального давньосховища, що надійшли з Дерманського монастиря, вивчав старожитності давньосховища Володимиро-Волинського братства. Праця О.Левицького «Луцька старовина» була присвячена проблемі реєстрації і зберігання давніх православних храмів у Луцьку, зокрема церкві Іоана Богослова, яка до XIX ст. не збереглася⁵⁶¹.

В організації музейної справи на Волині значну роль відіграв барон Ф.Р.Штейнгель (Городок), який з кінця 1890-х років і практично до часу припинення роботи Городоцького музею внаслідок подій Першої світової війни особисто впорядкував музейні колекції, займався поповненням закладу новими експонатами, у тому числі шляхом організації наукових експозицій. Високу оцінку Ф.Штейнгелю, власне його музеєзнавчим досягненням, давали тодішні відомі вітчизняні дослідники, наприклад етнограф й антрополог Ф.Вовк⁵⁶².

У 1911 р. фонди Волинського єпархіального давньосховища поновилися експонатами з Володимир-Волинського давньосховища (у т.ч. 100 рукописів, 500 стародруків). Перед Першою світовою війною воно було одним із найбагатших музейних закладів України. Всі ці роки головним натхненником і душею ВЦАТ та підпорядкованого йому давньосховища був О.Фотинський, який вміло поєднував в одній особі як організаційні, так і наукові функції. Його правою рукою був протоієрей М.Трипольський. Поряд з професійною і громадською діяльністю Микола Миколайович займався науковою роботою, зокрема в царині церковної історії та краєзнавства. У 1878 р. він захистив дисертацію на ступінь міністра богослов'я «Уніатський митрополит Іпатій Потій та його проповідницька діяльність». Активний член Волинського губернського статистичного комітету, один із засновників ВЦАТ, М.Трипольський невдовзі став біля витоків організації Товариства дослідників Волині. Указом Сенату від 17 лютого 1906 р.

⁵⁶¹ Заєць Л. Історія Волині на сторінках часопису «Чтения в историческом обществе Нестора-литописца» ... С.42.

⁵⁶² Кушпетюк О. Архівні матеріали про історико-краєзнавчу діяльність музейних закладів Волині ... С. 46.

М.Трипольського за вірну службу і здобутки на просвітницькій ниві було затверджено у дворянській гідності⁵⁶³.

Підкреслимо, що очільники церкви, вимагаючи від церковно-археологічного товариства займатися ідеологічно-просвітницькою роботою, мало турбувалися про його матеріальне забезпечення. Впродовж багатьох років у жодному із церковних братств, при яких існували давньосховища, не було збудовано спеціального приміщення для зберігання експонатів. У багатьох випадках спостерігалось недбале відношення церковників до пам'яток неправославної культури або споруд не культового призначення. Показовим з цього погляду можуть бути, наприклад, заходи Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, викликані стурбованістю київських науковців станом збереження експонатів у давньосховищі Луцького Хрестовоздвиженського братства. Приводом для занепокоєння став лист на ім'я О.Мердера – голови розпорядчого комітету КТОПСІМ, де йшлося про вкрай непривабливий стан збереження у 1911 р. цінних історико-мистецьких експонатів у братському давньосховищі⁵⁶⁴. Підсумком обговорення проблеми стали листи-звернення до товариства на ім'я голови Хрестовоздвиженського братства Н.П.Петрової, до настоятеля православного собору Луцька протоієрея Д.Кириловича, в приміщенні якого знаходилося давньосховище, голови окружного суду А.Петрова та до голови Луцько-Дубенського з'їзду мирових посередників В.С.Дубиненка з проханням вжити негайних заходів для виправлення становища і створення належних умов зберігання пам'яток⁵⁶⁵.

Відсутність постійного цільового фінансування церковно-археологічного товариства з боку церкви, якій воно підпорядковувалося, мало негативні наслідки не тільки для збереження зібраних експонатів, але й для наукової роботи в цілому. Незважаючи на розпорядження волинського губернатора про виділення відповідним церковним і світським науковим товариствам чи громадським організаціям коштів на проведення робіт, безпосередньо пов'язаних з

⁵⁶³ Костиця М. Релігійне краєзнавство ... С. 124.

⁵⁶⁴ Качковська Л. Пам'яткознавча та пам'яткоохоронна діяльність Київського товариства ... С. 35.

⁵⁶⁵ Там само. С. 36.

музейництвом, грошей не вистачало. Загалом церковно-археологічне товариство існувало за рахунок коштів, що надходили від членських внесків, приватних пожертвувань, лекцій, опублікованих статей у «Волинських епархиальних ведомостях». Членські внески, зокрема, склалися із фінансової підтримки довічних членів (не менше 50 руб. одноразово) та членів-кандидатів (3 руб. щорічно). Від членів-співробітників, які працювали над вивченням історії та археології Волині й постійно брали участь у роботі товариства, членських внесків не вимагали⁵⁶⁶.

Діяльність Волинського церковно-археологічного товариства поступово послаблювалась із розвитком Товариства дослідників Волині, яке виникло в 1900 р. у підпорядкуванні Міністерства народної освіти. Це товариство змогло зосередити значний науково-дослідницький потенціал: мало бібліотеку, музей, щороку видавало збірник наукових праць й фактично стало світською альтернативою церковно-археологічного товариства.

Не обтяжене церковною цензурою та ідеологічними настановами Товариство дослідників Волині виявилось більш привабливим для науковців, хоча з різних міркувань воно запрошувало до співпраці представників духовенства й особисто волинського єпископа Модеста у якості почесного члена. Останній пожертвував 100 руб. на становлення товариства, але відмовився брати участь у його роботі⁵⁶⁷. Аналогічну позицію займав і наступник архієпископа Модеста, правлячий архієрей Антоній Храповицький⁵⁶⁸.

Станом на 1913 р. Товариство дослідників Волині розширило свою діяльність, члени товариства налагодили зв'язок з різними науковими установами, залучали до роботи молодь, розширили тематику вивчення краю природничими, етнополітичними, етнографічними дослідженнями, організовували фотовиставки, займалися розбудовою ботанічного садка тощо⁵⁶⁹.

У 1915 р., у зв'язку з наступом німецьких військ, значна частина експонатів давньосховища була евакуйована до Харкова. Подальша їх доля трагічна.

⁵⁶⁶ Жилюк С. Російська православна церква на Волині ... С.48.

⁵⁶⁷ Держархів Житомирської області. Ф. 158. Оп. 1. Спр. 561. Арк.24.

⁵⁶⁸ Там само.. Ф. 158. Оп. 1. Спр. 607. Арк.24.

⁵⁶⁹ Костиця М. Релігійне краєзнавство... С. 127-128.

У жовтні 1941 р., під час евакуації музейних коштовностей на схід, ешелон знищили фашисти. Лише незначна частина експонатів, що вціліли, зберігається тепер у Харківському історичному музеї та Харківській науковій бібліотеці ім. В.Короленка. Що ж стосується долі решти експонатів давньосховища, що залишилися в Житомирі, то вони 1919 р. увійшли до складу Волинського науково-дослідного музею (тепер Житомирський краєзнавчий музей)⁵⁷⁰.

Отже, розглядаючи благодійництво церкви в контексті діяльності Волинського церковно-археологічного товариства й розвитку музейної справи в цілому, слід віддати належне очільникам Волинської єпархії в організації давньосховищ, поповненні їх експонатами, популяризації старожитностей на що вони витрачали певні кошти добровільних пожертвувань. До доброчинності можна віднести і жертвовну працю окремих представників духовенства у науково-дослідній сфері. Разом з тим, матеріальне (фінансове) забезпечення церковно-археологічного товариства виявилось недостатнім для його активного розвитку.

⁵⁷⁰ Там само. С. 129.

Висновки до четвертого розділу

Наприкінці XIX – початку XX ст. Російська православна церква на Волині мала розгалужену мережу церковно-громадських організацій, репрезентованих головним чином церковними братствами та церковнопарафіяльними опікунствами. Ця мережа охоплювала третину парафій Волинської єпархії, але активність проявляли кілька десятків братств. Благодійницька діяльність церковно-громадських організацій, передусім великих братств, спрямовувалася на реалізацію місіонерсько-русифікаторської політики царського самодержавства в краї, що визначалося пріоритетними напрямками їхніх статутних положень відповідно найбільші суми витрачалися на будівництво та благоустрій церков, відкриття та функціонування церковнопарафіяльних шкіл, проведення заходів ідейно-патріотичного та морально-релігійного виховання. У цій площині діяльності церковно-громадських організацій благодійництво необхідно розглядати тільки опосередковано, оскільки воно продиктовувалось прагматичними цілями в суто церковних інтересах.

Окремі церковні братства, які володіли великими капіталами, утримували лікарні, притулки й надавали медичну та матеріальну допомогу хворим і бідним людям, виділяли кошти для підтримки школярів – дітей-сиріт та учнів із малозабезпечених сімей у вигляді одноразових виплат або постійних стипендій. Проте цей соціальний аспект благодійництва, філантропічний характер якого виразно і безпосередньо відображав сутність доброчинності, не набув розвитку в церковному середовищі. Прикметно, що за розпорядженням церковного керівництва Володимиро-Василівське братство виділило значну суму не для лікарні або інших соціальних проектів, а на додаткову, позаштатну, оплату місіонеру.

Таку ж позицію церква продемонструвала й щодо Волинського церковно-археологічного товариства яке потребувало підтримки у порівнянні з фінансовим забезпеченням місіонерської діяльності Палестинського товариства, на що духовенство єпархії систематично збирало великі кошти. Натомість увага до

науково-дослідної роботи, музейної справи з боку очільників церкви й духовенства в цілому була незначною. Невипадково, наука, у тому числі краєзнавство, розвивалася поза церковною інституцією, зокрема на Волині – в рамках діяльності Товариства дослідників Волині.

ВИСНОВКИ

Результати здійсненого дослідження дають підстави винести на обговорення і захист низку концептуальних положень, які містять наукову новизну або уточнюють, конкретизують, підтверджують та розвивають висновки попередніх наукових студій.

1. Впродовж XIX ст. благодійницька діяльність Російської православної церкви на Волині не набула виразних ознак і системного характеру. Практика доброчинності в унійному середовищі (утримання братствами парафіяльних шкіл, притулків, фінансово-матеріальне забезпечення василіанськими монастирями колегіумів) була перервана ліквідацією уніатської церкви та зміною соціально-економічних відносин, що зумовило тривале протистояння між православним духовенством і селянами. У таких умовах сформувався ментально інший тип духовенства, яке не мало в моральному і матеріальному плані мотивів доброчинності. Ця загальна тенденція, однак не виключала фактору окремих доброчинних ініціатив.

Більшою мірою благодійницька діяльність Російської православної церкви проявилася наприкінці XIX – початку XX ст., що не можна розглядати як явище феноменальне. По-перше, в зазначений період благодійництво складало компоненту державної політики й церква, як інститут царського самодержавства, не могла залишитися осторонь. По-друге, благодійництво в Російській імперії наприкінці XIX – початку XX ст. набуло широкомасштабного характеру, передусім у громадського, яке розвинуло мережу різноманітних доброчинних товариств у напрямках надання медичної допомоги, опіки над дітьми-сиротами, матеріальної підтримки соціально незахищеним верствам населення (учням, студентам, людям похилого віку та ін.), соціальної адаптації неповнолітніх правопорушників, пропагування здорового способу життя (товариства тверезості). У цьому доброчинному русі православне духовенство, за деякими винятками, не виступало рушійною силою, а лише брало у ньому участь. По-третє, інші релігійні

об'єднання попри байдужість з боку влади через їхню етноконфесійну визначеність (католики-поляки, лютерани-німці, іудеї-євреї) змогли досягти певних успіхів в організації власних добродійних товариств у напрямках взаємодопомоги та збереження національної ідентичності.

Таким чином, суспільна значущість православного церковного благодійництва в акцентах більшості дослідників, яка формує парадигмальне бачення цієї проблеми в українській науці, дещо перебільшена, що знаходить підтвердження у наступних висновках.

2. Благодійницька діяльність насамперед чернецтва як окремої інституції Волинської єпархії вирізнялася тим, що монастирі однаково виступали в ролі об'єктів і суб'єктів матеріально-фінансової допомоги. З одного боку, вони отримували субсидії від держави (Синоду), добровільні внески від добродійників, збирали пожертви серед населення, а з другого – витрачали кошти на утримання церковних шкіл, притулків, дітей-сиріт, крім того, перераховували гроші на деякі інші добродійні акції. Проте витрати на добродійність, у порівнянні з великими прибутками, складали незначні суми. У більшості випадків добродійність монастирів здійснювалася під тиском Синоду та єпархіальної влади, тобто мала добровільно-примусовий характер. Такі спонукальні мотиви значною мірою формалізували відношення чернецтва до благодійницької справи.

Джерела не містять фактів зразкового утримання монастирями церковних шкіл чи притулків, натомість вказують на неналежне матеріальне забезпечення дітей-сиріт, учнів/учениць, яким бракувало якісного харчування, підручників. У той же час монастирі витрачали значні кошти на будівництво та благоустрій власних церков. Висновок про формальне відношення монастирів до благодійництва підтверджується й іншими аргументами, зокрема у порівняльному аспекті, дбайливим ставленням до малолітніх правопорушників «Волинським товариством виправних притулків», коли ця категорія дітей під опікою монастирів перебувала в жахливих умовах.

Суперечливий характер мала і благодійницька діяльність парафіяльного духовенства. Царському урядові вдалося підняти матеріальний рівень

духовенства, перевівши його на державне фінансування. На початку ХХ ст. парафіяльні священики за статками не відрізнялися від заможних селян, а міські – прирівнювалися до інтелігенції та чиновництва, тобто духовенство мало ресурсні можливості для надання більшої чи меншої доброчинної допомоги, але ментально воно виявилось неспроможним організовувати та реалізовувати власні доброчинні проекти. Загалом їхня благодійницька діяльність визначалася внесенням у добровільно-примусовому порядку так званих пожертв (де-факто – численних поборів) на будівництво церков, утримання навчальних закладів духовного відомства, розвиток місіонерства (наприклад, Палестинського товариства), а також на потреби армії, допомогу пораненим або членам сім'ї загиблих у війні воїнів (вдовам, дітям-сиротам тощо).

Разом із тим, незаперечними є факти доброчинних ініціатив із боку православного духовенства: участі в діяльності церковних братств, товариств, опікунств, безкоштовного навчання дітей, відкриття притулків, заповітів майна чи процентних відрахувань із банківських вкладів на доброчинні справи. Позитивної оцінки заслуговує позиція окремих ієрархів, котрі надавали кошти, як правило, у вигляді одноразових внесків на розвиток різних товариств або відкриття стипендійних фондів.

Справжні мотиви таких приватних ініціатив доброчинності виявити важко, але, очевидно, вони мали різну природу й відповідно зумовлювалися корпоративними інтересами, бажанням сприяти урядовій політиці, прагматизмом у досягненні кращого місця служіння або кар'єрного зростання, внутрішнім покликанням робити добро.

У будь-якому випадку приватні ініціативи доброчинності монастирів і духовенства, з огляду на офіційну позицію Синоду досягати результатів благодійництва добровільно-примусовим методом, не доцільно розглядати одночасно як благодійницьку діяльність церкви. Вище зазначені суперечності, які характеризували загальну тенденцію благодійництва цих інституцій, окреслюють поле для дискусії.

3. Добродіні ініціативи в системі фінансово-матеріального забезпечення навчальних закладів духовного відомства походили від громадян, представників духовенства, почасти їхніх спільних зусиль. Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. при Волинській духовній семінарії та кожному духовному училищі діяли опікунські товариства, які за рахунок пожертв сформували певні капітали. Іншою формою добродіної допомоги були стипендії, які призначалися для успішних студентів семінарій та учнів/учениць духовних училищ, котрі залишилися без матеріальних засобів існування. Водночас, коштів державного фінансування, казенних субсидій (зібраних з духовенства у вигляді податків), від оплати за навчання, добродіних внесків (значну частину яких використовували не за призначенням) не вистачало для належного забезпечення матеріально-технічної бази, оплати вчителям, гідного життя підопічних.

Доводиться констатувати краще забезпечення міністерських та приватних гімназій, учні/учениці яких отримували більше добродіної допомоги. Це зумовлювалося мобілізаційним ресурсом громадянського благодійництва та фактором цільового використання добродіних коштів. У церковному благодійництві, беручи до уваги, що основні фінансові ресурси єпархії спрямовувалися на будівництво та благоустрій храмів, навчальні заклади духовного відомства як внутрішньо корпоративні об'єкти добродіності, не мали належного забезпечення. Щоправда, саме поняття «належне забезпечення», як оціночне, з огляду на тодішню соціально-економічну ситуацію та розуміння його (поняття) церковною владою, є відносним і може розглядатися у дискусійній площині.

Аргументом висновку про незадовільне забезпечення навчальних закладів духовного відомства виступає порівняння із становищем василіанських шкіл (колегій), серед яких вирізнялася зразкова Любарська школа. Принагідно зауважимо, що василіанські монастирі виділяли третину своїх прибутків на утримання навчальних закладів. У цьому зв'язку, виглядає дивною позиція церкви, коли Волинська єпархія мала такий потужний фінансово-господарський комплекс, як Почаївську лавру, з великим залишковим капіталом на початку

XX ст., а Волинська духовна семінарія потребувала доброчинної допомоги. Загалом майже через сторіччя семінарія та духовні училища за низкою показників, зокрема за кількістю навчальної літератури, тільки наближалися до колишніх василіанських шкіл.

Утримання церковнопарафіяльних шкіл Волинської єпархії, за винятком окремих випадків, знаходилося у незадовільному стані. Попри те, що ними опікувалися більшою чи меншою мірою братства, монастирі, церковнопарафіяльні опікунства, враховуючи також державні дотації, матеріально-фінансове забезпечення та умови навчання почасти не відповідали елементарним вимогам початкової освіти. На початку XX ст. церковнопарафіяльні школи не мали авторитету серед населення волинських міст, містечок, сіл. Прикметно, що ситуація покращувалася загалом тоді, коли з доброчинною ініціативою виступали представники громадськості, зокрема в сільській місцевості – поміщики та небайдужі парафіяни.

4. Церковні братства проводили різносторонню роботу у напрямках церковного благоустрою, культурно-просвітницької діяльності, морально-духовного виховання, ідеологічної пропаганди, доброчинної праці. Кожен із цих напрямів реалізовувався у формах опіки над церквами (наповнення інтер'єру, утримання хорів, ремонт приміщень), над церковнопарафіяльними школами (забезпечення книгами та засобами навчання, матеріальна підтримка учнів та вчителів тощо), в організації бібліотек, музеїв, народних читалень, концертів, наданні допомоги соціально незахищеним верствам населення (притулки, богадільні, амбулаторії, лікарні і т.д.).

Всі ці різні за змістом напрями, форми та засоби спрямовувалися на досягнення однієї мети – підняття авторитету Російської православної церкви як складової царського самодержавства та утвердження у свідомості місцевого населення російської ідентичності. Тобто основне завдання братств полягало у здійсненні ними місіонерсько-русифікаторської діяльності. З огляду на це та відоме гасло місіонерів, що «ніяка боротьба та перемога не бувають такими плідними, як боротьба та перемога культурна», у частині використання

понятійно-категоріального апарату не доцільно виокремлювати місіонерську діяльність в окремий напрямок поряд з культурно-просвітницьким чи ідейно-пропагандистським, коли останні виступали у якості засобів досягнення мети. Невипадково, Синод та єпархіальна влада, застосовуючи регулюючі і контролюючі механізми (затвердження/незатвердження статутів, перевірка звітної документації прибутків і видатків), намагалися утримувати братський рух у фарватері політики царського самодержавства.

На початку XX ст., коли до братського руху передусім у містах дедалі більше долучалася інтелігенція, місіонерська спрямованість діяльності братств послаблювалася. Окремі великі братства (Володимир-Волинське Свято-Володимирське, Луцьке Хрестовоздвиженське, Острозьке Кирило-Мефодіївське) зосереджували добродійні зусилля на утворення та примноження універсальних книгозбірень, утримання притулків, пам'яткознавчу та пам'яткоохоронну діяльність, надання медичної допомоги. Проте тенденція місіонерського характеру їхньої благодійницької діяльності зберігалася, головним чином завдяки позиції Волинського єпархіального церковного братства, яке мало низку відділів у повітових центрах. В сільській місцевості благодійництво церковнопарафіяльних братств загалом визначалося більшою мірою опікою церков та причтів, меншою – утриманням церковних шкіл, організацією сільських бібліотек. Соціальний аспект їхньої добродійності обмежувався виплатами невеликих сум постраждалим від стихійних лих парафіянам.

5. Церковні братства та опікунські товариства, передусім Волинське єпархіальне, і товариства допомоги студентам Волинської духовної семінарії та учням духовних училищ, як суб'єкт-об'єктні організації благодійництва діяли за принципом накопичення коштів, про що свідчать залишкові суми їхніх фондів. Іншу позицію займало Волинське церковно-археологічне товариство, яке не витрачало всі зібрані добровільні пожертви на розгортання науково-дослідної роботи. Приватні ініціативи добродійності з боку духовенства у підтримці ВЦАТ характеризувалися, з одного боку одноразовою грошовою допомогою від єпархіальної влади, з іншого – жертвовною працею деяких священників. Але в

цілому церква не спрямовувала зусилля на розвиток цього товариства, хоча й мала ресурсні можливості.

Волинські відділи Місіонерського та Палестинського товариств, як об'єкти благодійництва характеризувалися тільки збором пожертв у добровільно-примусовому порядку для розгортання своєї місіонерської діяльності, тому мають до теми благодійництва надто опосередковане відношення. Хоча, не виключаючи фактору надання щирої допомоги у вигляді грошових внесків чи фізичної участі у цій справі з боку частини духовенства і мирян, означене питання може розглядатися у площині наукової дискусії.

Церковнопарафіяльні опікунства, які охоплювали третину парафій Волинської єпархії, за змістом діяльності не вирізнялися від більшості церковнопарафіяльних братств й фактично тільки розширювали мережу церковно-громадських організацій відповідного типу.

Отже, благодійництво Російської православної церкви на Волині періоду царського самодержавства доводиться визначити як неоднозначне явище. Безсумнівно, абстрагуючись від мотивів і механізмів, церква здійснювала благодійницьку діяльність попри те, що філантропічний аспект доброчинності не мав для неї пріоритетного значення. Разом із тим, беручи до уваги соціальний зміст християнської доктрини про доброчинність та переважаючий якісно і кількісно громадський доброчинний рух, можна стверджувати, що благодійництво Російської православної церкви на Волині досліджуваного періоду не виступало в ролі морального імперативу суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Неопубліковані джерела

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

(ЦДІАК України)

1. ЦДІАК України. Ф. 442 «Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора». Оп. 66. Спр. 111. Дело по прошению князя Йозефа Любомирского о дозволеннии построить в г. Дубно церковь греко-униатскую. 1834–1836. 24. арк.
2. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 413. Спр. 1. По высочайшему повелению о присоединении греко-униатов к православию. 1839–1840. 82 арк.
3. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 149. Спр. 42. О церквях Литовской епархии, о принадлежащих им землях и должных разным лицам деньгах и вещах, как церкви, так и священникам сей епархии, по Волынской губернии, 1840–1848 pp. 429 арк.
4. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 623. Спр. 365. Отчёт о количестве учебных заведений и учащихся в них по Волынской губернии, 1893 г. 1893. 39 арк.
5. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 627. Спр. 1. Краткий обзор деятельности Острожского Св. Кирило-Мефодиевского церковного братства. 1896–1897. 350 арк.
6. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 625. Спр. 345. Дело об учреждении Житомирского общества домов трудолюбия. 1895–1896 p. 9 арк.
7. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 632. Спр. 362. Дело об учреждении в г. Ровно на средства княгини Любомирской приюта для престарелых, 1898 p. 21 арк.
8. ЦДІАК України. Ф. 707 «Правила попечителя Киевского учебного округа». Оп. 16. Спр. 418. Ведомости о частных пансионатах Киевской, Волынской, Черниговской и Подольской губерний, 1850 p. 37 арк.
9. ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 16. Спр. 181. Кременецкая восьмиклассная женская гимназия С.В.Алексиной, 1917 p. 16 арк.

10. ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 168. Спр. 650. Годовые отчёты о состоянии Новоград-Волынской женской гимназии О.М.Жуковской, 1917. 1917–1918 р., 58 арк.

11. ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 168. Спр. 658. Отчет женского училища графа Блудова в г. Остроге Волынской губернии за 1917. 1917. 27 арк.

12. ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 168. Спр. 576. Отчёт Житомирской женской гимназии общества «Группа преподавателей». 1917 р. 58 арк.

Державний архів Волинської області

(Держархів Волинської області)

13. **Держархів Волинської області Ф. 35 «Волинская духовная консистория».** Оп. 1. Спр. 88. Дело о выдачи пенсий и пособий вдовам и сиротам служащих религиозного культа за 1861-1867. 43 арк.

14. Держархів Волинської області Ф. 35. Оп. 1. Спр. 250. Клировые ведомости Ковельского уезда 1911 г. 165 арк.

15. Держархів Волинської області Ф. 35. Оп. 1. Спр. 318. Клировые ведомости Луцкого уезда 1880 г. 42 арк.

16. Держархів Волинської області Ф. 35. Оп. 1. Спр. 384. Клировые ведомости Луцкого уезда 1911 г. 185 арк.

17. **Держархів Волинської області. Ф. 69 «Луцкая женская гимназия А. М. Коленко».** Оп. 1. Спр. 1. Переписка с попечителями Киевского учебного округа по административно-хозяйственным вопросам, 1913 – 1916 рр. 70 арк.

18. Держархів Волинської області. Ф. 69. Коленко». Оп. 1. Спр. 5. Книга протоколов заседаний попечительского совета прогимназии, гимназии, 1902 – 1916 рр. 137 арк.

Державний архів Житомирської області

(Держархів Житомирської області)

19. **Держархів Житомирської області. Ф. 1 «Волинская духовная консистория».** Оп. 4. Спр. 393. Об открытии бурс для сирот духовного звания. 1817. 1 арк.

20. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 375. Об отчислении ежегодно по 40 тыс. рублей на пособие духовенству, претерпевшему от пожарных случаев. 1828. 1 арк.
21. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 241. Сообщение об окончании строительства и украшения Иаковлевской церкви. 1837. 15 арк.
22. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 9. Спр. 1529. Об обучении крестьянских мальчиков, при содействии епархиальных начальств, для приготовления их к должности сельских писарей. 1840. 2 арк.
23. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 9. Спр. 7. По указу Святейшего Правительственного Синода об обеспечении содержания служителей архиерейских домов и монастырей. 1841. 1 арк.
24. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 9. Спр. 38. Об арестантах, находящихся в монастырях Волынской епархии на церковном покаянии. 1841. 15 арк.
25. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 10. Спр. 1991. О производстве жалования и единовременных пособий сельскому духовенству в западных губерниях. 1843. 17 арк.
26. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 10. Спр. 2004. Об обеспечении сельского духовенства землями, домами и единовременными пособиями. 1843. 30 арк.
27. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 10. Спр. 809. О вымогательстве священником лишней платы за требы. 1844. 161 арк.
28. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 10. Спр. 1726. О введении в действие положения 20-го июля 1843 года об обеспечении сельского духовенства Волынской епархии. 1844. 1 арк.
29. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 10. Спр. 2247. Об обязанности причтов подписками о не взимании платы с прихожан за исполнение важнейших христианских треб. 1844. 2 арк.
30. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 11. Спр. 77. О лицах, содержащихся в 1844 году в монастырях на церковном покаянии. 1844. 52 арк.

31. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 11. Спр. 103. О бывших в течении 1844 года в Загаецком монастыре на епитимии священно- и церковнослужителях. 1846. 5 арк.
32. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 11. Спр. 1235. Об обучении детей по сёлам церковному пению. 1847. 2 арк.
33. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 13. Спр. 793. По указу Св. Синода о предприятии мер к усугублению строжайшего надзора за монашествующими. 1850. 2 арк.
34. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 13. Спр. 1180. Волынский губернский Комитет об обеспечении быта православного духовенства. 1850. 7 арк.
35. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 13. Спр. 33. О деньгах, собранных в пользу Гроба Господнего и в пользу разорённых людей. 1850. 63 арк.
36. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 13. Спр. 602. О поселянских школах для обучения детей за 1851 год. 1851. 41 арк.
37. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 13. Спр. 524. О поселянских школах для обучения крестьянских детей за 1852 год. 1852. 75 арк.
38. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 13. Спр. 1194. Сведения благочинных в Волынскую духовную консисторию в 1853 году об обеспечении православного духовенства. 1853. 144 арк.
39. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 13. Спр. 1193. Об открытии училищ для девиц духовного звания Волынской епархии. 1853. 363 арк.
40. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 15. Спр. 229. Об учреждении при церквях Волынской епархии особой кружки для сбора добровольных пожертвований на улучшение быта православных поклонников в Палестине. 1858. 2 арк.
41. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 1000. О сборе денег на восстановление развалин Васильевского храма в г. Овруче. 1862. 132 арк.
42. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 771. Об учреждённых школах при монастырях Волынской епархии. 1862. арк. 67.

43. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 872. О сборе денег при церквях Волынской епархии в пользу Гроба Господнего и разорённых людей в 1861 г. 1863. 44 арк.
44. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 17. Спр. 1075. Положение о приходских попечительствах при православных церквях. 1864. 5 арк.
45. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 17. Спр. 69. Об учреждении в г. Остроге Кирилло-Мефодиевского брaствa в 1865 году. 1865. 29 арк.
46. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 17. Спр. 127. О пожертвовании в 1865 году княгиней плащаницы для Житомирского кафедрального собора. 1865. 1 арк.
47. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 17. Спр. 310. О назначении окладов для духовенств. 1866. 3 арк.
48. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 17. Спр. 312. Об учреждении при вновь устроенных монастырях благотворительных или воспитательных учреждений. 1866. 97 арк.
49. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 17. Спр. 140. О благосостоянии монастырей и церковей Волынской епархии за 1866 год. 1866 р. 17 арк.
50. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 17. Спр. 544. О закрытии при церквях кружек для сбора подаяний в пользу разорённых от разных случаев, учреждённых в 1812 году. 1867. 8 арк.
51. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 18. Спр. 671. По мнению государственного совета от 26 мая 1869 года об устройстве детей лиц православного духовенства. 1869. 1 арк.
52. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 19. Спр. 545. Об учреждении в 1871 году при Дубенском Николаевском соборе православного приходского братства. 1871. 12 арк.
53. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 39. О духовных училищах. 1873. 8 арк.
54. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 21. Спр. 774. Об открытии в 1879 году в г. Кременце женского духовного училища. 1879. 25 арк.

55. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 832. По отношении Обер-прокурора о церквях Волынской епархии, отстроенных и исправленных на счёт правительства и требующих поддержки. 1880. 1 арк.
56. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 1001. О сборе в 1880 году от приходов и причтов Волынской епархии на содержание чиновников и канцелярских служителей. 1880 р. 3 арк.
57. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 813. О порядке выдачи пособий на воспитание у священно- и церковнослужителей малолетних детей воинов, пострадавших в войне России с Турцией. 1880. 1 арк.
58. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 33. Об учреждении в 1880 году Кременецкого Богоявленского Свято-Николаевского братства. 1880. 6 арк.
59. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 1251. Об открытии в 1879 году в г. Овруче Васильево-Макариевского братства. 1881. 4 арк.
60. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 499. О сообщении Обер-прокурора при Св. Синоде в 1881 году сведений об имениях и угодьях лавр и монастырей. 1881. 3 арк.
61. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 1185. О церковно-приходских попечительствах по Волынской епархии. 1881. 18 арк.
62. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 1015. О предложении крестьянам положить от себя определённое годичное вознаграждение духовенству с тем, чтобы оно обязательные требы для прихожан исполняло безвозмездно. 1852. 3 арк.
63. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 964. Об отмене всяких принуждённых сборов при богослужениях. 1882. 4 арк.
64. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 33. О церковно-приходских попечительствах и братствах при церквях Волынской епархии за 1883 год. 1883–1884. 30 арк.
65. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1561. Об учреждении «Общества улучшения народного труда». 1884. 8 арк.

66. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 927. О состоянии церквей и белого духовенства по Волынской епархии за 1884 год. 158 арк.
67. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 56. О пожертвованиях Почаевской лавры и монастырей в пользу духовно-учебных заведений Волынской епархии. 1885 р. 23 арк.
68. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 310. По сообщению в Волынскую духовную консисторию от Правлений духовных училищ, духовной семинарии и благочинных о взыскании с духовенства и церквей разных сборов и недоимок в пользу духовно-учебных заведений Волынской епархии. 1886. 59 арк.
69. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 118. Об открытии церковно-приходских попечительств по Волынской епархии. 1886. 165 арк.
70. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 197. О выдаче монастырям Волынской епархии сборных книг в 1887 году для собирания пожертвований на монастырские потребности. 1887. 61 арк.
71. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 292. О выдаче монастырям Волынской епархии в 1888 году сборных книг для собирания пожертвований на монастырские потребности. 1888. 73 арк.
72. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1281. О постройте и освящении церкви на кладбище Смолянка. 1896. 24 арк.
73. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 42. О церковно-приходских библиотеках при церквях Волынской епархии за 1889 год. 1889–1890. 68 арк.
74. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 43. О 3-х церковно-приходских братствах и 7-ми попечительствах, открытых при церквях 5-го округа Острожского уезда за 1889 год. 1889–1890. 174 арк.
75. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 40. О церковно-приходских школах и деньгах, поступивших на содержание их в 1889 году от кружечного сбора и пожертвований при церквях Волынской епархии. 1889–1890. 31 арк.

76. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 83. О деньгах, поступивших на содержание миссионеров Волынской епархии от вверенных им округов. 1893. 52 арк.
77. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 99. О больницах и богадельнях, состоящих при церквях Волынской епархии за 1892 год. 1892–1893 р. 460 арк.
78. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1549. Об учреждении в г. Ровно при соборной церкви братства. 1893. 20 арк.
79. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 457. О назначении Св. Синодом в единовременное пособие в 1893 году Владимиро-Волынскому братству 250 руб. на поддержание благотворительной деятельности. 1893. 27 арк.
80. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 360. О сумах, ассигнованных по специальной смете Св. Синода на содержание в первой половине 1893 года духовных учреждений и лиц духовного звания. 1893. 58 арк.
81. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 86. По сообщению настоятелей монастырей в Волынскую духовную консисторию от 1892–1894 гг. о деньгах, поступивших на содержание духовно-учебных заведений. 1892–1894 р.). 13 арк.
82. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 101. О взыскании с некоторых церквей и причтов недоимок в пользу духовно-учебных заведений. 1893. 21 арк.
83. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 134. О сумах, поступивших на содержание церковно-приходских школ, пожертвованных от церквей. 1896. 55 арк.
84. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1596. Об учреждении в г. Овруче церковного братства. 1893. 14 арк.
85. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 59. О назначении в 1893 – 1894 гг. пенсий лицам духовного ведомства по их прошению. 1894. 66 арк.

86. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 124. О выдаче в 1893 – 1894 гг. монастырям Волынской епархии сборных книг для собирания на монастырские потребности dobroxotnyx подаяний. 1894. 70 арк.
87. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 91. О церковно-приходских попечительствах при церквях Волынской епархии в 1893 году. 1894. 18 арк.
88. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 468. О выдаче монастырям Волынской епархии сборных книжек в 1896 году для сбора dobroxotnyx пожертвований на монастырские потребности. 1896. 56 арк.
89. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 142. О больницах и богадельнях, получавших содержание от церквей и духовенства или церковно-приходских попечительств по Волынской епархии. 1896. 15 арк.
90. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 152. О деньгах кружечного сбора при церквях Волынской епархии, поступивших в 1897 году в пользу больных и раненых воинов. 1897. 37 арк.
91. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 573. Об открытии в г. Шепетовке в 1897 году при церковном братстве библиотеки-читальни. 1897. 1 арк.
92. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 245. Об отпуске Св. Синодом Владимиро-Волынскому братству в единовременное пособие за 1896 год. 250 руб. на поддержание благотворительной его деятельности. 1897. 1 арк.
93. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 26. Спр. 236. Об открытии церковно-приходских попечительств по Волынской епархии в 1898 году. 1898. 22 арк.
94. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 26. Спр. 1351. Об утверждении устава церковного братства при Св. Успенской церкви в г. Житомире. 1898. 3 арк.
95. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 26. Спр. 443. – Об учреждении женского приюта при одном из монастырей волынской епархии. 1898. 51 арк.
96. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 27. Спр. 150. О церковно-приходских библиотеках, существовавших при церквях Волынской епархии. 1899. 9 арк.

97. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 27. Спр. 151. О церковно-приходских больницах и богадельнях в Волынской епархии за 1898 год. 1899. 9 арк.
98. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 28. Спр. 202. О церковно-приходских попечительствах и братствах по Волынской епархии за 1899 и 1900 гг. 1900. 26 арк.
99. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 28. Спр. 125. О церковно-приходских больницах и богадельнях по Волынской епархии за 1899 год. 1900. 28 арк.
100. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 28. Спр. 274. О суммах, ассигнованных по специальной смете Св. Синода на содержание в 1900 году духовных учреждений и в пособие лицам духовного звания Волынской губернии. 1900. 125 арк.
101. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 28. Спр. 474. Об учреждении братства при Николаевской церкви г. Домбровица Ровенского уезда. 1900. 10 арк.
102. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 28. Спр. 921. Об учреждении братства в г. Рахманове Кременецкого уезда. 1900. 7 арк.
103. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 28. Спр. 118. О церковно-приходских библиотеках по Волынской епархии за 1900 год. 1900. 3 арк.
104. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 29. Спр. 182. О вкладе Волынского архиепископа Модеста в 1901 г. в Житомирский Богоявленский монастырь 1000 руб. для вечного поминовения. 1901. 1 арк.
105. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 29. Спр. 54. О церковно-приходских попечительствах по Волынской епархии за 1900 год (1901 р.), 20 арк.
106. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 29. Спр. 120. О больницах и богадельнях, существовавших по Волынской епархии в 1900 г. 1901. 5 арк.
107. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 30. Спр. 17. О духовно-учебных заведениях и церковно-приходских школах и учащихся в них в 1901 году. 1901. 8 арк.

108. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 30. Спр. 44. По представлению благочинных в Волынскую консисторию о внесении ими 14% сбор от церквей на содержание в 1902 году духовных заведений. 1901. 110 арк.
109. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 30. Спр. 19. О церковно-приходских библиотеках по Волынской епархии за 1901 год. 11 арк.
110. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 30. Спр. 21. О церковно-приходских попечительствах по Волынской епархии за 1901 год. 17 арк.
111. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 30. Спр. 20. О приходских богадельнях, существовавших в Волынской епархии в 1902 году. 1902. 10 арк.
112. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 30. Спр. 43. Об открытии церковно-приходских попечительств по Волынской епархии в 1902 году. 1902. 17 арк.
113. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2469. По определению Св. Синода об учреждении при каждом монастыре Волынской епархии по две стипендии для сирот российских воинов, убитых в войне с Японией. 1904. 3 арк.
114. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 29. О церковно-приходских попечительствах, братствах и библиотеках за 1903 год. 1904. 10 арк.
115. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 303. О приходских богадельнях, существовавших в Волынской епархии в 1903 году. 1904. 5 арк.
116. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 27. О числе учащихся и учебных заведений по 3-му благочинническому округу Острожского уезда за 1903 год. 1904. 7 арк.
117. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 33. Спр. 151. О завещании вдовой Губернского секретаря Ф.И.Поныркиной в 1903 году 1000 рублей Почаевской лавре для вечного поминовения. 1903. 2 арк.
118. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 33. Спр. 196. О церковно-приходских попечительствах и братствах по Волынской епархии за 1904 год. 1905. 5 арк.
119. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 33. Спр. 1798. Об учреждении братства в с. Каменные Броды Житомирского уезда. 1905. 6 арк.

120. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 33. Спр. 102^б. Об исходатайствовании пенсий за епархиальную службу заштатным священно-церковнослужителям и их семьям по Волынской епархии в 1905 году. 191 арк.
121. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 33. Спр. 195. Об приходских богадельнях, существовавших в Волынской епархии в 1904 году. 1905. 9 арк.
122. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 33. Спр. 701. Об открытии при церквях Волынской епархии церковно-приходских попечительств. 1905. 10 арк.
123. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 33. Спр. 2499. Об открытии при Александро-Киевской церкви м. Волочиск Старокопачинского уезда церковно-приходского братства. 1906. 6 арк.
124. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 34. Спр. 15. О представлении в консисторию 14% сбора с церковных доходов на содержание в 1906 году духовно-учебных заведений. 1906. 70 арк.
125. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 34. Спр. 767. Об открытии при церквях Волынской епархии в 1906 году церковно-приходских попечительств. 1906. 4 арк.
126. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 36. Спр. 382. О доставлении в консисторию кружечного сбора от церквей в пользу Общества повсеместной помощи пострадавшим на войне солдатам и их семьям. 1908. 135 арк.
127. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 36. Спр. 383. О представленных деньгах в 1908 году на делопроизводство по причтовым постройкам от церквей Волынской епархии. 1908. 56 арк.
128. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 36. Спр. 356. О сборе пожертвований на восстановление Васильевского храма в г. Овруче. 1908. 268 арк.
129. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 40. Спр. 721. Об истребовании отчётов о деятельности церковно-приходских братств. 1910. 34 арк.
130. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 41. Спр. 136. Об открытии общества трезвости при с. Жидичин Луцкого уезда. 1911. 6 арк.
131. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 41. Спр. 203. Об открытии братства при церкви с. Карабеевки Старокопачинского уезда. 1911. 7 арк.

132. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 41. Спр. 133. О привлечении монахинь и послушниц к деятельности Красного Креста. 1911. 2 арк.
133. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 44. Спр. 279. О назначении в м. Почаеве 9-го июня 1914 года благочиннического съезда для выработки мер к успешному функционированию приходских отделений Волынского епархиального Св. Владимир-Васильевского братства. 1914. 18 арк.
134. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 50. Спр. 10. Указы Святейшего Синода за 1802 год. 307 арк.
135. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 50. Спр. 16. Указы Святейшего Синода за 1806 год. 311 арк.
136. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 50. Спр. 94. Указы Святейшего Синода за 1830 – 1831 гг. 386 арк.
137. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 50. Спр. 120. Указы Святейшего Синода за 1837 – 1838 гг. 385 арк.
138. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 50. Спр. 302. Указы Святейшего Синода за 1866 год. 308 арк.
139. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 50. Спр. 360. Указы Святейшего Синода за 1874–1879 гг. 397 арк.
140. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 50. Спр. 464. Указы Святейшего Синода за 1890 год. 312 арк.
141. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 50. Спр. 524. Указы Святейшего Синода за 1903 год. 384 арк.
142. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 50. Спр. 531. Указы Святейшего Синода за 1905 год. 360 арк.
143. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 50. Спр. 542. Указы Святейшего Синода за 1908 год. 398 арк.
144. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 50. Спр. 545. Указы Святейшего Синода за 1909 год. 387 арк.
145. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 305 Клировые ведомости Кременецкого уезда, 1829 г. 291 арк.

146. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 281. Клировые ведомости Овручского уезда 1886 г. 324 арк.
147. Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 83. Спр. 8. Книга прихода денежных сумм Михайловской церкви с. Поляны Ровенского уезда. 1851. 73 арк.
148. Держархів Житомирської області. **Ф. 91. «Любарский Св. Георгиевский женский монастырь».** Оп. 1. Спр. 4. Ходатайство о препровождении сборных книжек Любарского монастыря в Комиссию для проверки денег, поступивших в монастырь по сборным книгам. 1886. 25 арк.
149. Держархів Житомирської області. Ф. 91. Оп. 1. Спр. 10. О помещении в монастырь малолетних и несовершеннолетних преступников. 1901. 36 арк.
150. Держархів Житомирської області. Ф. 91. Оп. 1. Спр. 16. Предписание Волынского Преосвященного благочинному монастырей относительно соблюдения монастырских уставов. 1904. 30 арк.
151. Держархів Житомирської області. **Ф. 92 «Тригорский второклассный мужской Преображенский монастырь».** Оп. 1. Спр. 9. Сведения о Тригорском монастыре настоятеля иеромонаха Андрея. 1902. 28 арк.
152. Держархів Житомирської області. Ф. 92. Оп. 1. Спр. 3. О представлении благочинному собранных денег ... в Тригорском монастыре на санитарные нужды армии на Дальнем Востоке на нужды раненых воинов, в пользу слепых, детей идиотов, бедных сирот духовного звания, в пользу Братства во имя Царицы Небесной и Благотворительного Общества Белого Креста. 1904. 22 арк.
153. Держархів Житомирської області. Ф. 92. Оп. 1. Спр. 4. Черновая тетрадь настоятеля монастыря с отпусками переходящей корреспонденции. О принятии в приют Тригорского монастыря мальчиков-сирот низших чинов на воспитание. 1905. 40 арк.
154. Держархів Житомирської області. **Ф. 94 «Любарский православный Георгиевский мужской второклассный монастырь».** Оп. 1. Спр. 12. Разрешение на учреждение Общества для вспоможения беднейшим церквям и монастырям в России. 1859. 103 арк.

155. Держархів Житомирської області. Ф. 94. Оп. 1. Спр. 16. О пожертвовании Любарским монастырем на содержание духовно-учебных заведений Волынской епархии, в пользу бедных духовного звания. 1867. 79 арк.
156. Держархів Житомирської області. Ф. 94. Оп. 1. Спр. 17. Выписки из протокола Волынской духовной консистории. 1870. 137 арк.
157. Держархів Житомирської області. **Ф. 158 «Канцелярия Волынского епархиального архиерея».** Оп. 1. Спр. 20. С отчётами о состоянии духовно-учебных заведений Волынской епархии. 1872. 68 арк.
158. Держархів Житомирської області. Ф. 158. Оп. 1. Спр. 26. Об общежитии для учеников Волынской духовной семинарии. 1872. 47 арк.
159. Держархів Житомирської області. Ф. 158. Оп. 1. Спр. 82. О состоянии училищ Волынской епархии. 1875. 4 арк.
160. Держархів Житомирської області. Ф. 158. Оп. 1. Спр. 176. Журнал Волынского губернского попечительства о тюрьмах Комитета. 1882. 2 арк.
161. Держархів Житомирської області. Ф. 158. Оп. 1. Спр. 377. Копия устава братства, утверждённого при Васильевской церкви г. Владимир-Волынского в 1888 году в память 900-летия Крещения Руси. 1888. 2 арк.
162. Держархів Житомирської області. Ф. 158. Оп. 1. Спр. 543. О подаче благодарственного адреса императору по поводу пожертвования им 5000 рублей на предмет возобновления Мстиславова храма. 1898. 17 арк.
163. Держархів Житомирської області. Ф. 158. Оп. 1. Спр. 561. Благословление архиепископом Модестом Общества Исследователей Волыни и личное его пожертвование на нужды Общества. 1900. 24 арк.
164. Держархів Житомирської області. Ф. 158. Оп. 1. Спр. 563. Об избрании архиепископа Модеста Почётным членом Комитета Красного Креста. 1900. 9 арк.
165. Держархів Житомирської області. Ф. 158. Оп. 1. Спр. 581. Пожертвование архиепископа Модеста на улучшение пищи арестантам в праздник Воскресения Христова и об избрании его Почётным членом Кременецкого общества вспомоществования бедным. 1901. 60 арк.

166. Держархів Житомирської області. Ф. 158. Оп. 1. Спр. 584. Об избрании архиепископа Модеста Почётным членом Богоявленского при Киевской духовной академии братства. 1901. 14 арк.
167. Держархів Житомирської області. Ф. 158. Оп. 1. Спр. 607. Предложение Волынского губернатора Преосвященному Антонию вступить в число членов Общества Исследователей Волыни. 1903. 24 арк.
168. **Держархів Житомирської області. Ф. 266 «Благочинный монастырей Волынской епархии».** Оп. 1. Спр. 2. Сведения о Городищенском Рождества-Богородичном и Корецком женских монастырях в 1892 году. 7 арк.
169. Держархів Житомирської області. Ф. 266. Оп. 1. Спр. 3. Сведения о Корецком и Любарском женских монастырях в 1893 году. 16 арк.
170. Держархів Житомирської області. Ф. 266. Оп. 1. Спр. 1. Пожертвование Любарским женским монастырём в пользу Миссионерского Общества. 1896. 6 арк.
171. Держархів Житомирської області. Ф. 266. Оп. 1. Спр. 3. О пожертвовании Городищенского женского монастыря на духовные заведения. 1902. 24 арк.
172. Держархів Житомирської області. Ф. 266. Оп. 1. Спр. 9. Касательно призрения сирот убиенных воинов в Зимненском женском монастыре. 1904. 34 арк.
173. Держархів Житомирської області. Ф. 266. Оп. 1. Спр. 10. Касательно призрения и обучения одной солдатской девочки, а в будущем – двоих сирот в Корецком женском монастыре. 1904. 11 арк.
174. Держархів Житомирської області. Ф. 266. Оп. 1. Спр. 8. Об оказании помощи осиротевшим детям офицеров и низших чинов, умерших от ран в войну с Японией. 1905. 25 арк.
175. Держархів Житомирської області. Ф. 266. Оп. 1. Спр. 31. Пожертвования Городищенского женского монастыря в 1909 году. 44 арк.
176. Держархів Житомирської області. Ф. 266. Оп. 1. Спр. 39. Рапорт игуменьи Городищенского женского монастыря благочинному женских монастырей архимандриту Амвросию. 1904. 37 арк.

177. Держархів Житомирської області. Ф. 266. Оп. 1. Спр. 177. О сборе средств на постройку в Сибири церкви и школ в день Св. Троицы. 1912. 19 арк.
178. Держархів Житомирської області. Ф. 266. Оп. 1. Спр. 510. О сборе пожертвованый на построение церквей и школ для переселенцев в Сибири, на устройство лазарета. 1914. 393 арк.
179. Держархів Житомирської області. Ф. 329 «Волынское губернское по делам об обществах и союзах присутствие». Оп. 1. Спр. 17. Об утверждении в м. Райгородок Житомирского уезда детского приюта. 1907–1908. 2 арк.
180. Держархів Житомирської області. Ф. 329. Оп. 1. Спр. 67. По ходатайству помещика имения Родовичи Владимир-Волынского уезда Павла Гутовского в разрешении открыть приют для детей служащих. 1911. 24 арк.
181. Держархів Житомирської області. Ф. 329. Оп. 1. Спр. 65. Об утверждении детского приюта в поместье помещика с. Замлич дворянина Фомы Сумовского Владимир-Волынского уезда. 1911. 18 арк.
182. Держархів Житомирської області. Ф. 329. Оп. 1. Спр. 14. Об учреждении общества защиты женщин в Житомире. 1907–1914. 16 арк.
183. Держархів Житомирської області. Ф. 329. Оп. 1. Спр. 69. Об учреждении общества вспомоществования нуждающимся учащимся Ровенского четырёхклассного училища. 1911–1913. 47 арк.
184. Держархів Житомирської області. Ф. 329. Оп. 1. Спр. 18. Об учреждении в с. Плужное Острожского уезда детского приюта. 1907. 3 арк.
185. Держархів Житомирської області. Ф. 329. Оп. 1. Спр. 72. Об учреждении попечительства о призрении беднейших воспитанников Житомирского мужского училища. 1911. 2 арк.
186. Держархів Житомирської області. Ф. 329. Оп. 1. Спр. 88. Об учреждении попечительства об учащихся Владимир-Волынской женской гимназии Биньковской. 1911–1913. 31 арк.
187. Держархів Житомирської області. Ф. 578 «Иоано-Богословская церковь в с. Троща Житомирского уезда Волынской губернии. Оп. 1. Спр. 2. Книга

расхода денег и вещей по Богословской церкви с. Троща Житомирского уезда 1809–1823 гг. 51 арк.

188. Держархів Житомирської області. Ф. 578. Оп. 1. Спр. 6. Книга приходов денег по Иоанно-Богословской церкви с. Троща Житомирского уезда 1824–1831 гг. 67 арк.

189. Держархів Житомирської області. Ф. 578. Оп. 1. Спр. 11. Книга прихода денежных сумм и капиталов Иоанно-Богословской церкви с. Троща Житомирского уезда 1871–1886 гг. 54. арк.

190. Держархів Житомирської області. Ф. 675 «Степковское благочиние Янушпольской волости Житомирского уезда». Оп. 1. Спр. 1. Клировые ведомости церквей Житомирского уезда. 1899. 210 арк.

191. Держархів Житомирської області. Ф. 675. Оп. 1. Спр. 2. Клировые ведомости церквей Житомирского уезда. 1910. 203 арк.

192. Держархів Житомирської області. Ф. 675. Оп. 1. Спр. 3. Клировые ведомости церквей Житомирского уезда. 1910–1911. 211 арк.

193. Держархів Житомирської області. Ф. 675. Оп. 1. Спр. 4. Клировые ведомости церквей Житомирского уезда. 1917. 214 арк.

Державний архів Рівненської області

(Держархів Рівненської області)

194. Держархів Рівненської області. Ф. 485 «Волынская духовная консистория». Оп. 2. Спр. 25. Книга прихода и расхода денежных сумм церкви Рождества Богородицы с. Друхова Ровенского уезда 1887–1889 гг., 1889 р., 64 арк.

195. Держархів Рівненської області. Ф. 485. Оп. 2. Спр. 35. Книга прихода и расхода денежных сумм церкви Рождества Богородицы с. Друхова Ровенского уезда 1900–1903 гг., 1903р., 69 арк.

196. Держархів Рівненської області. Ф. 485. Оп. 2. Спр. 46. Книга прихода и расхода денежных сумм Свято-Николаевской церкви с. Сушовцы Острожского уезда 1914–1916 гг., 1916 р., 69 арк.

197. Держархів Рівненської області. Ф. 568 «Ровенская женская гимназия». Оп. 1. Спр. 2. Циркуляр попечителя Киевского ученого округа о проведении

юбилейних дней смерти Гоголя и Жуковского и уведомления городской управы об утверждении общества помощи бедным ученицам Ровенской женской гимназии. 08.02. – 20.12. 1902 г. 84 арк.

198. Держархів Рівненської області. Ф. 568. Спр. 59. Годовой отчёт о состоянии гимназии за 1912 год, 1912 р., 98 арк.

199. Держархів Рівненської області. Ф. 639 «Коллекция церковных ведомостей Волынской епархии». Оп. 1. Спр. 1. Клировая ведомость церквей Дубенского уезда 1799 г., 1799 р., 78 арк.

200. Держархів Рівненської області. Ф. 639. Оп. 2. Спр. 77. Клировая ведомость церквей Ровенского уезда 1910 г., 1910 р., 1064 арк.

2. Опубліковані джерела

201. 23-е февраля 1905 г. в Волынском епархиальном училище: Сообщение о годичном собрании членов общества вспомоществования нуждающимся воспитанницам. *ВЕС*. 1905. № 9, ч.оф. С. 290–292.

202. Абрамович Н. Состояние миссионерского дела на Волынской епархии со 2-й половины 1904 г. по 2-ю половину 1907 года. *ВЕС*. 1907. №27, ч.оф. С. 639.

203. Архипастырские послания и наставления высокопреосвященнейшего Антония, архиепископа Волынского и Житомирского пастыря и пастве волынской с июня месяца 1902 года по октябрь 1913 года. Почаев: Тип. Почаево-Успенской лавры, 1913. 162 с.

204. Ассигнования на церковно-приходские школы: Об учреждении пенсионной кассы учителей и учительниц церковных школ. *ВЕС*. 1911. №51, ч.оф. С. 997.

205. В. М. Из церковно-школьной хроники: Информ. Сообщение о некоторых случаях сочувственного отношения к церковным школам со стороны светских лиц. *ВЕС*. 1905. №26, ч.оф. С. 860.

206. Ведомость о приходе, расходе и остатке сумм Совета Кременецкого женского духовного училища за 1885 г. *ВЕС*. 1889. №4, ч.оф. С. 106.

207. Ведомость о приходе, расходе и остатке сумм совета Кременецкого женского духовного училища за 1885 г. *ВЕС*. 1889. №4, ч.оф. С. 98–111.

208. Волынская церковь перед лицом современной войны. *ВЕС*. 1915. №10, ч.неоф. С. 148.
209. Волынское общество воспитания и защиты детей. *Волынская жизнь (Житомир)*. 1906. 21 ноября/4 декабря.
210. Деятельность епархиального комитета по оказанию пособий нуждающимся по случаю войны. *ВЕС*. 1914. №34, ч.неоф. С. 574.
211. Докладная записка Его Преосвященству Антонию, Епископу Волынскому и Житомирскому... священника Св. Преображенской церкви м. Острополя, Новоград-Волынского уезда, Иакова Островского. *ВЕС*. 1903. №2, ч.оф. С. 271–273.
212. Журнал Волынского епархиального съезда 23 января 1889 г. (№ 2) [Смета расходов по Волынскому епархиальному женскому училищу на 1889 – 1890 гг.]. *ВЕС*. 1889. №11, ч.оф. С. 281–283.
213. Журналы Волынского губернского земского собрания 11-ой очередной сессии 9 – 13 февраля 1914 г. Ровно: Тип. ровенского уездного совета, 1915. 138 с.
214. Журналы Волынского губернского земского собрания первой очередной сессии 14–17 декабря 1911 г. Житомир: Тип. Т-ва Н.А.Бродович, 1912. 67 с.
215. Журналы Волынского епархиального съезда духовенства 1908 г. *ВЕС*. 1908. №30, ч.оф. С. 473–504.
216. Завьялов А. Циркулярные указы Святейшего Правительствующего Синода 1867–1900 гг. СПб. [Б.в.], 1901. Изд. 2-е. 444 с.
217. Из г. Кременца: Сообщение о годичном собрании членов общества вспомоществования нуждающимся воспитанницам епархиального училища. *ВЕС*. 1912. №13 14, ч.оф. С. 291–292.
218. К вопросу о церковно-приходской школе: О возможном переходе церковно-приходских школ в ведение Министерства народного просвещения. *Волынская жизнь (Житомир)*. 1906. 22 октября/4 ноября.
219. К вопросу об упорядочении деятельности сельских церковно-приходских попечительств. *ВЕС*. 1902. № 36, ч.неоф. С. 1107.

220. К открытию в г. Житомире женской гимназии Святой Анастасии. *Жизнь Волыни (Житомир)*. 1911. 29 мая.
221. К открытию в г. Житомире женской гимназии Святой Анастасии. *Жизнь Волыни (Житомир)*. 1911. 10 июня.
222. Квасницкий О. Из дневника наблюдателя церковных школ. *ВЕС*. 1909. № 24, ч. неоф. С. 494.
223. Київський центральний архів давніх актів 1852–1943: збірник документів: в 2 т. / упоряд. Л.М. Муравцева, В.В. Стратко, Л.А. Сухих. Київ, 2002. Т. 1: (1852–1921). 456 с.
224. Копия отношения Председателя Палестинского Общества Волынскому Преосвященному от 21-го декабря 1894 г. *ВЕС*. 1904. № 4, ч. оф. С. 66.
225. Краткий статистический очерк церковно-приходских школ на Волыни за истёкшее 25-летие. *ВЕС*. 1909. № 24, ч. оф. С. 277.
226. Кременецкое мужское училище. *ВЕС*. 1900. № 28, ч. неоф. С. 947.
227. Левитский К. Сила и слава Волыни. *ВЕС*. 1913. № 35, ч. неоф. С. 600–603.
228. Леонова Л., Прищепа О. Опис фондів навчальних закладів Державного архіву Рівненської області (XIX – поч. XX ст.). *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. Вип. IV*. Рівне: Волинські обереги, 2006. С. 101–108.
229. Малиновский А. Свято предание, а верится с трудом. *ВЕС*. 1911. № 37, ч. неоф. С. 719–721.
230. Нечаев П. Практическое руководство для пастырей, или систематическое изложение полного курса их обязанностей и прав: Изд. 8-е, доп. новейшими постановлениями по духовному ведомству. СПб.: Тип. И.Н. Скороходова, 1903. 476 с. + 124 с.
231. О порядке ведения хозяйственной части и денежной отчётности в женских гимназиях по положению 24 мая 1870 г.: Постановление Министра народного просвещения 23 апреля 1909 г. *Циркуляр по Киевскому учебному округу (Киев)*. 1909. № 4. С. 127–128.

232. О производстве повсеместного по церквям кружечного сбора пожертвований на возобновление древнего Мстиславова храма. *ВЕВ*. 1899. № 22, ч.оф. С. 516.
233. О тяжелом материальном положении учителей церковных школ. *Волынская жизнь (Житомир)*. 1906. 5/18 декабря.
234. Об отмене в 1868 году сбора в пользу лиц духовного звания, потерпевших разорение от бывшего польского восстания. *ВЕВ*. 1868. № 18, ч.оф. С. 476–478.
235. Об учреждении в г. Житомире Отдела Православного Палестинского Общества. *ВЕВ*. 1893. № 36, ч.оф. С. 995.
236. Определение Св. Синода о разрешении взимать из содержания духовенства взносы на эмитуру. *ВЕВ*. 1888. № 24, ч.оф. С. 407–408.
237. Острожское Кирило-Мефодиевское братство. *ВЕВ*. 1883. № 4, ч.оф. С. 921.
238. От распорядительного Комитета Волынского церковно-археологического общества. *ВЕВ*. 1895. № 5, ч.оф. С. 67.
239. Отчёт Волынского епархиального училищного совета о церковно-приходских школах и школах грамоты Волынской епархии за 1894–1895 уч. Год. *ВЕВ*. 1896. № 17, ч.оф. С. 342–343.
240. Отчёт Волынского епархиального училищного совета о церковно-приходских школах и школах грамоты Волынской епархии за 1892–1893 уч. г. *ВЕВ*. 1894. № 13, ч.оф. С. 376.
241. Отчёт Волынского епархиального училищного совета о церковно-приходских школах и школах грамоты Волынской епархии за 1890–1891 уч. г. *ВЕВ*. 1892. № 16, ч.оф. С. 323.
242. Отчёт о деятельности Волынского епархиального братства при Житомирском кафедральном соборе за 1898 г. *ВЕВ*. 1898. № 17, ч.оф. С. 382.
243. Отчёт о деятельности Волынского епархиального Владимиро-Василиевского братства за 1908 год. *ВЕВ*. 1909. №2, ч.оф. С. 24–25.
244. Отчёт о деятельности Волынского Отдела Палестинского Общества за 1899–1900 гг. *ВЕВ*. 1900. № 20, ч.оф. С. 431.
245. Отчёт о деятельности Заболотце-Биллиличского церковно-приходского братства с 1902 по 1903 годы. *ВЕВ*. 1903. № 34, ч.неоф. С. 1108.

246. Отчёт о деятельности Луцкого православного Крестовоздвиженского братства за 1893–1894 гг. *ВЕВ*. 1895. № 22, ч. неоф. С. 739–755.
247. Отчёт о деятельности Луцкого православного Крестовоздвиженского братства за 1891–1892 гг. *ВЕВ*. 1892. № 23, ч. неоф. С. 647.
248. Отчёт о состоянии Волынского Виталиевского епархиального женского училища за 1906–1907 уч. год. *ВЕВ*. 1908. № 9, ч. оф. С. 124.
249. Отчёт о состоянии Волынского Виталиевского епархиального женского училища за 1906–1907 уч. год. в учебно-воспитательном отношении. *ВЕВ*. 1908. № 7, ч. оф. С. 95.
250. Отчёт о состоянии и деятельности Попечительства о воспитанниках Волынской духовной семинарии за 1903 год. *ВЕВ*. 1904. № 7, ч. оф. С. 149.
251. Отчёт о состоянии общества вспомоществования нуждающимся воспитанницам Волынского Виталиевского епархиального женского училища за 1911 год. *ВЕВ*. 1912. № 46, ч. оф. С. 900.
252. Отчёт о состоянии общества вспомоществования нуждающимся воспитанницам Волынского Виталиевского епархиального училища за 1904 г. *ВЕВ*. 1905. № 21, ч. оф. С. 362.
253. Отчёт о состоянии общества вспомоществования нуждающимся воспитанницам Волынского Виталиевского епархиального училища за 1910 г. *ВЕВ*. 1911. № 15–16, ч. оф. С. 325.
254. Отчёт о состоянии общества вспомоществования нуждающимся воспитанницам Волынского Виталиевского епархиального училища за 1911 г. *ВЕВ*. 1912. № 46, ч. оф. С. 900.
255. Отчёт о состоянии Сковородецкого Покровского попечительства Староконстантиновского уезда в 1899 г. *ВЕВ*. 1900. № 10, ч. неоф. С. 320.
256. Отчёт о состоянии Шепетовского Архангело-Михайловского братства за 1893–1897 гг. *ВЕВ*. 1892. № 34, ч. неоф. С. 1086.
257. Отчёт о состоянии школ Волынской епархии. *ВЕВ*. 1906. № 9–10, ч. неоф. С. 307.

258. Отчёт Совета Волынского общества исправительных приютов за 1900–1904 гг. Житомир [Б.в.], 1904. 32 с.
259. Отчёт Совета Волынского общества исправительных приютов за 1892 – 1897 гг. Житомир [Б.в.], 1897. 26 с.
260. П.Огибовский. О почившем священнике Иосифе Бродовиче. *ВЕС*. 1902. № 25, оф.ч. С. 52–53.
261. По губернии: О благотворительном вечере общества вспомоществования нуждающимся ученицам Ровенской женской гимназии. *Волынская жизнь (Житомир)*. 1906. 24 декабря/6 января.
262. Положение о капитале вдовы майора Марии Алексеевой на учреждение библиотек при одноклассных народных училищах Волынской губернии: Утв. попечителем Киевского учебного округа 30 июня 1909 г. *Циркуляр по Киевскому учебному округу (Киев)*. 1909. № 6–7. С. 209–210.
263. Правила для вольнослушателей Волынской духовной семинарии. *ВЕС*. 1912. № 26, ч.оф. С. 522–533.
264. Примак И. Учитель! Не будь беспечен, будучи необеспеченным: О необходимости создания пенсионной кассы. *ВЕС*. 1908. № 25, ч.неоф. С. 479.
265. Проект нового Устава о пенсиях и единовременных пособиях. *ВЕС*. 1902. № 20, ч.оф. С. 463.
266. Руководственные для православного духовенства указы Святейшего Правительствующего Синода 1721–1878 гг. Москва: Тип. М.Н. Лаврова и К^о, 1879. 502 с.
267. С. Б. Староконстантинов: О тяжёлом материальном положении учителей церковных школ. *Волынская жизнь (Житомир)*. 1906. № 43. 5/18 декабря.
268. Сиротский дом. *Волынская жизнь (Житомир)*. 1906. 10/23 ноября.
269. Увеличение содержания преподавателям. *Волынская жизнь (Житомир)*. – 1906. № 3. 30 октября.
270. Устав Богоявленского Свято-Николаевского братства г. Кременца. *ВЕС*. 1892. № 4, ч.оф. С. 83–85.

271. Устав Волинського єпархіяльного Почаєво-Богородичського братства. *ВЕС*. 1885. № 6, ч.оф. С. 97–102.
272. Устав общества. *ВЕС*. 1905. № 11–12, ч.оф. С. 155–157.
273. Устав Общества вспомоществования нуждающимся воспитанницам Волинского женского училища духовного ведомства. *ВЕС*. 1898. № 3, ч.оф. С. 19–28.
274. Устав попечительства о воспитанниках Волынской духовной семинарии. *ВЕС*. 1882. № 27, ч.оф. С. 489.
275. Устав попечительства о воспитанниках Волынской духовной семинарии. *ВЕС*. 1882. № 27, ч.оф. С. 725–735.
276. Устав Попечительства о нуждающихся воспитанниках Кременецкого духовного училища. *ВЕС*. 1886. № 1–2, ч.оф. С. 19–25.
277. Устав Свято-Троицкого братства в г. Белгородское Заславского уезда, утверждённый 26 октября 1894 г. *ВЕС*. 1894. № 35, ч.оф. С. 885.
278. Устав Седлищского Свято-Георгиевского братства. *ВЕС*. 1903. № 2, ч.оф. С. 759.
279. Устав эмеритальной кассы. *ВЕС*. 1913. № 48, ч.оф. С. 860.
280. Церковно-школьное дело на Волыни. *ВЕС*. 1913. № 49, ч.неоф. С. 881.
281. Червинский А. О церковно-учительской школе на Волыни. *ВЕС*. 1911. № 11, ч.неоф. С. 250.

3. Дисертації та автореферати дисертацій

282. Білик В. Греко-уніатська церква у Правобережній Україні наприкінці XVIII – у 30-х рр. XIX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Луцьк, 2009. 243 с.
283. Борщевич В. Православне духовенство Волині у XX ст.: дис. ... док. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2011. 546 с.
284. Донік О. Доброчинна та культурно-освітня діяльність родини Терещенків в Україні (друга половина XIX – поч. XX ст.): автореферат дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2001. 20 с.

285. Кондратюк Ю. Православні інституції та духовенство як суб'єкти формування церковнопарафіяльного діловодства Волинської єпархії наприкінці XVIII – на початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 09.00.11. Острог, 2008. 196 с.
286. Кравченко О. Благодійна діяльність православної церкви в Харківській єпархії (1799–1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2003. 220 с.
287. Махорін Г. Благодійна діяльність на Волині (1793–1917): історичний аспект.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Луганськ, 2007. 204 с.
288. Нарадько А. Благодійність у розвитку освіти в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): автореферат дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2003. 20 с.
289. Поляруш С. Становлення і діяльність органів державної опіки та громадської благодійності на Лівобережній Україні (1775–1918): автореферат дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 1996. 18 с.
290. Степаненко Г. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.): автореферат дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2002. 20 с.
291. Ступак Ф. Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.): дис. ... док. іст. наук: 07.00.01. Київ. 2010. 434 с.
292. Ступак Ф. Діяльність благодійних товариств Києва (друга половина XIX – поч. XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 1997. 210 с.
293. Суровцева І. Меценатство в Україні другої половини XIX – початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2006. 228 с.
294. Тимочко І. Просвітницько-громадська діяльність православних братств Волині (друга половина XIX – початок XX ст.): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Рівне, 2011. 307 с.

4. Монографії, книги, брошури, статті фахових та інших видань

295. Lozowiuk I. Bibliografia artykułow naukowych oglozonuch w «Wolynskich Eparchialnych Wiadomosciach». Równe, 1938. 72 s.
296. Агеев К. Христианство и его отношение в благосутроению земной жизни. Киев.: Тип. «Пётр Барский», 1909. 333 с.

297. Антонович П. Из недавнего прошлого Волыни. *ВЕС.* 1909. № 7, ч. неоф. С. 148.
298. Антонович П. Из недавнего прошлого Волыни. *ВЕС.* 1909. № 24, ч. неоф. С. 490–494.
299. Бендюк М. Графиня Антоніна Блудова та Остріг. Острог: Вид-во НаУОА, 2003. 162 с.
300. Білявцева О. Свято-Троїцький Межирицький та Свято-Успенський Гошанський чоловічі монастирі у контексті духовно-культурного розвитку Рівненщини. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наук. записки Рівненського державного гуманітарного ун-ту.* Рівне: РДГУ, 2012. Вип. 23. С. 160–169.
301. Бойко Р. Історія світової релігієзнавчої думки. Острог: Вид-во НаУОА, 2013. 356 с.
302. Буравський О. Римо-католицька церква на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.): Монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. 452 с.
303. Быков Н. Острожское Св. Кирилло-Мефодиевское Братство: очерк его возникновения и деятельности. Материалы к истории братства 1865–1910 гг. СПб.: Тип. Киргибаума, 1910. 242 с.
304. Быков Н. Пятидесятилетие состоящего под Высочайшим Его покровительством Государя Императора Острожского Св. Кирилло-Мефодиевского Братства: Историческая записка. 1865–1915 гг. СПб.: Тип. Киргибаума, 1915. 424 с.; прил. 108 с.
305. Василевська С. Роль Свято-Володимирівського братства в м. Володимирі-Волинському у збереженні культурних пам'яток краю (за матеріалами архіву Свято-Володимирівського братства у Волинському краєзнавчому музеї). *Волин. музей. Історія і сучасність: тези та матеріали I-ої наук. практ. конф. (16 – 17 червня 1994 р.).* Луцьк, 1998. С. 15–16.
306. Василенко В. Шпиталь в м. Боромле. *Киевская старина.* 1883. № 9–10. С. 309–312.

307. Вепрук В. Догматичне богослов'я: Підручник.. Чернівці: Рута, 2002. 543 с.
308. Волынский историко-археологический сборник. Вып. 1: Издание распорядительного комитета Волынского историко-археологического общества. Почаев: Тип. Почаевской Успенской Лавры; Житомир: Тип. и литография М.Дененмана, 1896. 244 с.
309. Волынский историко-археологический сборник. Вып. 2: Издание распорядительного комитета Волынского историко-археологического общества. Почаев: Тип. Почаевской Успенской Лавры; Житомир: Тип. и литография М.Дененмана, 1900. 287 с.
310. Волынь: исторические судьбы Юго-Западного края / сост. П.Н.Батюшков. СПб.: Тип. Тов-ва «Общественная польза», 1888. 288 с.; дод. 128 с.
311. Гаврилюк С. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX – початок XX ст.): Монографія. 2-е вид., доп. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2008. 536 с.
312. Галуха Л. Русифікаторська політика Російської імперії у реалізації православного духовенства Волинської губернії другої половини XIX – початку XX ст. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. Випуск 29. Рівне. 2017. С. 217–224.
313. Голик Р. Культурна пам'ять і Східна Європа: писемна культура і формування суспільних уявлень в Галичині. Львів, 2015. 424 с.
314. Грекулов Е., Курочкин П. Церковь, самодержавие, народ (вторая половина XIX – начало XX века). Москва: Наука, 1969. 182 с.
315. Грималюк О. Благодійність духовенства і монастирів Волинської єпархії XIX – початку XX ст. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. Рівне, 2016. Випуск 27. С. 228–233.
316. Грималюк О. Християнська моральність і матеріальна забезпеченість як чинники благодійництва православного духовенства Волинської губернії XIX –

початку XX ст. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Серія «Історичні науки»*. Луцьк, 2017. № 4 (353). С. 32–38.

317. Грималюк О. Благодійність у розвитку навчальних закладів Духовного відомства у Волинській губернії XIX – початку XX ст. *Емінак: науковий щоквартальник*. Київ-Миколаїв, 2017. № 3 (19). Т. 2. С. 67–73.

318. Грималюк О. Благодійна діяльність церковних братств Волині XIX – початку XX ст. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. Рівне, 2017. Випуск 29. С. 225–230.

319. Грималюк О. Благодійна діяльність православного духовенства та громадськості на Волині у XIX – на початку XX ст. *Емінак: науковий щоквартальник*. Київ-Миколаїв, 2018. № 2 (22). Ч. 2. С. 22–26.

320. Давидович Б. Судьбы православия и русской народности на Волыни в последнее столетие (1796–1896). Почаев: Тип. Почаево-Успенской Лавры, 1896. 36 с.

321. Девятисотлетие Православия на Волыни. 992–1892: В 2-х ч. – Ч.1: Житомир. – Житомир: Типо-Литография Е.П.Льва, 1892. 620 с. + прим.

322. Девятисотлетие Православия на Волыни. 992–1892: В 2-х ч. Ч. 2: Статистические сведения о приходах Волынской епархии. Житомир: Типо-Литография Е.П.Льва, 1892. 592 с.

323. Донік О. Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 2005. № 4. С. 159–177.

324. Ефименко П. Шпитали в Малороссии. *Киевская старина*. 1883. № 4. С. 709–727.

325. Єршов В. Шпиталь сестер шариток у Житомирі. *Наук. збірник «Велика Волинь»*. Вип. 12. Житомир: Вид. М.Косенко, 2009. С. 51–57.

326. Єршова Л. Жіноча освіта на Волині: монографія. Житомир: Полісся, 2006. 488 с.

327. Жилюк І. Основи православного вчення: Статті і проповіді. Житомир: Вид-во «Житомир», 2002. 406 с.

328. Жилюк С., Костриця М. Монастирі Волині: історико-краєзнавчий нарис. Житомир: М.А.К. Лтд., 1996. 64 с.
329. Жилюк С. Обновленська церква в Україні (1922–1928). Рівне: Вид. РДГУ, 2002. 384 с.
330. Жилюк С. Російська православна церква на Волині (1793–1917 рр.). Житомир: Журфонд, 1996. 174 с.
331. Жилюк С. Теоретико-методологічний дискурс історико-релігієзнавчих досліджень: постмодернізм у пошуку нових парадигм. *Наук. записки Нац. ун-ту «Острозька академія». Історичні науки*. Острог: Вид-во НаУОА. 2014. Вип. 9. С. 44–59.
332. Заєць Л. Історія Волині на сторінках часопису «Чтения в историческом обществе Нестора-литописца». *Зб. навч.-метод. матеріалів і наук. статей іст. ф-ту Волин. нац. ун-ту*. Луцьк: ВАТ «Волин. обл. друк», 2008. № 14. С.40–45.
333. Заєць Л. Історія та пам'ятки Волині у Виданнях Волинського церковно-археологічного товариства. *Наук. вісник Волин. нац. ун-ту. Історичні нариси*. Вип. 1. Луцьк, 2010. С. 242–248.
334. Капустін Г. Детермінанти формування навчально-виховного вектора діяльності православних братств на Волині у другій половині ХІХ ст. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наук. збірник Рівненського державного гуманітарного ун-ту*. Вип. 20. Рівне: РДГУ, 2010. С. 192–195.
335. Качковська Л. Пам'яткознавча та пам'яткоохоронна діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва на Правобережній Україні. *Зб. навч.-метод. матеріалів і наук. статей іст. ф-ту Волин. нац. ун-ту*. Луцьк: ВАТ «Волин. обл. друк», 2008. № 14. С. 34–40.
336. Киприанович Г. Жизнь Иосифа Семашки, митрополита Литовского и Виленского и воссоединение западно-русских униатов с православною церковью в 1839 г. Вильна: Тип. И.Блюмовича, 1893. 448 с.
337. Киридон А. Державно-церковні відносини в Україні: теоретико-методологічна рефлексія. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії:*

Наук. записки Рівненського державного гуманітарного ун-ту. Рівне: РДГУ, 2012. Вип. 23. С. 640–655.

338. Киридон А. Як думають історики: історіографія та культурна топографія пам'яті. *Слов'янський світ: Україна: Зб. наук. праць*. Рівне: Вид. О. Зень, 2011. С. 467–477.

339. Климов В. Українські православні монастирі та чернецтво: позиція в національній історії: Монографія. К.: Ін-т філос. НАН України, 2008. 883 с.

340. Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу. / Пер. з нім. Київ: Дух і літера, 2005. 380 с.

341. Костриця М. Релігійне краєзнавство. *Наук. зап. Нац. ун-ту «Острозька академія». Історичні науки*. Острог: Вид. НаУОА, 2009. № 1. С. 112–129.

342. Костриця М., Мокрицький Г. Церква святого архистратига Михаїла (Михайлівський собор). Житомир: Житомирський вісник, 1991. 15 с.

343. Котляревский И. О. О пути христианском. *Журнал Московской патриархии*. 1959. №7. С. 40–45.

344. Красников Н. Социально-этнические воззрения русского православия в XX веке. К.: Главное изд-во «Выща шк.», 1988. 179 с.

345. Крижанівський О., Плохій С. Історія церкви та релігійної думки в Україні: Навч. посібник : у 3-х кн. – Кн. 3: Кінець XVI – середина XIX століття. К.: Либідь, 1994. 336 с.

346. Кудринский Ф. К биографии Н.С.Сохановской-Кохановской. *Киевская старина*. 1900. № 71. С. 120.

347. Кушпетюк О. Архівні матеріали про історико-краєзнавчу діяльність музейних закладів Волині другої половини XIX – початку XX ст. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наук. записки Рівненського державного гуманітарного ун-ту*. Вип. 4. Рівне: РДГУ, 2005. С. 44–48.

348. Кушпетюк О. Діяльність давньосховища Луцького Хрестовоздвиженського православного бартства щодо збереження церковних старожитностей краю. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Луцька міська громада: історія, традиції,*

люди: *Наук. зб. Матеріалів XXVI Волин. облас. наук. іст.-краєзн. конференції, 9 – 10 лист. 2007 р.* Луцьк, 2007. Вип. 26. С. 179–181.

349. Левитский К. Высокопреосвященнейший Модест, архиепископ Волынский и Житомирский. Почаев: Тип. Почаевской Успенской Лавры, 1902. 661 с.

350. Лось В. Василіанські монастирі як основна опора унії на Волині (кінець XVIII – перша третина XIX ст.). *Наук. зб. «Велика Волинь»*. Вип. 31. Житомир: М.А.К. Лтд., 2004. С. 240–247.

351. Любинецкий Н. Землевладение церквей и монастырей Российской империи. СПб.: ЦСК МВД, 1900. 150 с.

352. Малевич А. Тригорский Преображенский монастырь: исторический очерк. *ВВВ*. 1898. № 10, ч. неоф. С. 386.

353. Малевич А. Тригорский Преображенский монастырь: исторический очерк. *ВВВ*. 1898. № 11–12, ч. неоф. С. 423–435.

354. Мартинів Ю. Вплив господарського комплексу Почаївської лаври на економічний розвиток краю у XIX – початку XX ст. *Матеріали Всеук. наук.-практ. конф. «Українське православ'я у контексті вітчизняної історії та суспільних трансформацій» (27–28 листопада, м. Тернопіль)*. Тернопіль: Вид. «Літопис», 2014. С. 38–41.

355. Мартинюк М. Деякі напрямки роботи товариства лікарів Волинської губернії у 1885 р. *Наук. записки «Велика Волинь»*. Вип. 12. Житомир: Вид. М.Косенко, 2009. С. 140–142.

356. Марчишак А. Легітимізуючий концент православного «горизонтального богослов'я». *Релігія та соціум*. Чернівці: Рута, 2008. № 1. С. 42–47.

357. Махорін Г. Благодійна діяльність як суспільне явище XIX – початку XX ст. *Наук. вісник «Гілея»*. Вип. 6. К., 2006. С. 59–65.

358. Махорін Г. Діяльність Волинського приказу громадської опіки. *Вісник Академії праці і соціальних відносин федерації профспілок України*. Вип. 2. К., 2003. С. 178–184.

359. Махорін Г. Діяльність Житомирського благодійного товариства як приклад активізації доброчинності в другій половині XIX – на початку XX ст. *Іст. записки*

Східноукраїнського нац. ун-ту імені Володимира Даля. – Вип. 12. Луганськ, 2006. С. 38–42.

360. Мороз О. Гуманістичні засади релігійно-філософських поглядів церковних діячів Волині в кінці XIX – на початку XX століття. *Наук. записки Нац. ун-ту «Острозька академія». Історичні науки.* Вип. 7. Острог: Вид-во НаУОА, 2012. С. 176–186.

361. Мудьюгин М. Любовь к Богу и людям в Ветхом и Новом Завете. *Журнал Московской патриархии.* 1964. № 10. С. 68–73.

362. Надтока Г. Православна церква в Україні 1900–1917 рр.: соціально-релігійний аспект. К.: Знання, 1998. 271 с.

363. Нахратова Т. Життя та діяльність Федора Рудольфовича Штейнгеля (за матеріалами фондової збірки Рівненського обласного краєзнавчого музею та Державного архіву Рівненської області. *Наук. записки Рівн. обл. краєзн. Музею.* Вип. IV. Рівне: Волинські обереги, 2006. С. 194–197.

364. Петров Н. Очерк истории Базилианского ордена в бывшей Польше. *Труды Киевской духовной академии.* 1872. № 2. С. 166–197.

365. Поліщук В., Матвійчук Н. Соціальні витоки благодійництва в Україні. *Наукові записки Нац. ун-ту «Острозька академія».* Острог: Вид. НаУОА, 2002. Т. 4. С. 385–390.

366. Прищепа О. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Рівне: ПП ДМ, 2010. 287 с.

367. Русское православие: вехи истории / Щапов Я. Н., Сахаров А. М., Зимин А. А.: под. ред. А.И.Клибанова. М.: Политиздат, 1989. 719 с.

368. Савчук П. О. Дубенський Хрестовоздвиженський монастир. Рівне: Волинські обереги, 2002. 108 с.

369. Савчук П. Церква і фондуші на Волині. *Наук. зап. Нац. ун-ту «Острозька академія». Історичні науки.* Острог: Вид. НаУОА, 2009. № 1. С. 196–206.

370. Сажок О. Бібліотека Луцького братства в другій половині XIX – початку XX ст. *Науковий. вісник Волинського нац. ун-ту. Історичні науки.* Луцьк, 2009. № 13. С. 146–151.

371. Сажок О. Бібліотеки Острозького Кирило-Мефодіївського церковного православного братства у другій половині XIX – на початку XX ст. *Наукові записки Нац. ун-ту «Острозька академія». Історичні науки.* – Вип. 4. Острог: Вид-во НаУОА, 2011. С. 159–170.
372. Сажок О. Історіографія бібліотечної та видавничої діяльності церковних православних братств Волинської губернії у другій половині XIX – на початку XX століть. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного ун-ту.* Вип. 16. Рівне: РДГУ, 2009. С. 243–247.
373. Сажок О. Організація бібліотек сільськими церковними братствами Волинської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. *Науковий вісник Волинського національного ун-ту ім. Лесі Українки: історичні науки.* – 2010. – №22. – С. 50–59.
374. Сажок О. Організація книжкової торгівлі церковними православними братствами Волинської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. *Історичні студії Волинського національного ун-ту ім. Лесі Українки.* 2010. Вип. 3. С. 40–46.
375. Саламаха М. Освітня діяльність чину Св. Василя Великого на Правобережній Україні кінця XVIII – першої третини XIX ст. *Наукові записки Національного ун-ту «Острозька академія». Історичні науки.* Вип. 4. Острог: Вид-во НаУОА, 2011. С. 170–181.
376. Священномученик Аркадій (Остальский; 1889–1937), єпископ Бежецкий, викарий Тверской епархии: «Мы не должны бояться никаких страданий...». Творения в 2-х т. / Сост. Игорь Кучерук, Евгений Тимиряев. Житомир: Изд. Житомирской епархии УПЦ, 2007. Т. 1. 544 с.
377. Священномученик Аркадій (Остальский; 1889–1937), єпископ Бежецкий, викарий Тверской епархии: «Мы не должны бояться никаких страданий...». Творения в 2-х т. / Сост. Игорь Кучерук, Евгений Тимиряев. Житомир: Изд. Житомирской епархии УПЦ, 2011. Т. 2. 464 с.

378. Сейко Н. А. Добродійність поляків у сфері освіти України (XIX – поч. XX ст.). Київський учбовий округ: Монографія. Житомир: Полісся, 2007. 320 с.
379. Стародубець Г. Кілька штрихів з історії релігійно-культурного життя с. Голибіси Волинської губернії (XIX – перша половина 50-х рр. XX ст.). *Науковий вісник Волинського національного ун-ту. Історичні науки*. Вип. 1. Луцьк, 2010. С. 45–50.
380. Стоколос Н.Г., Шеретюк Р.М. Драма церкви. До історії скасування Греко-уніатської Церкви в Російській імперії та викорінення її духовно-культурних надбань: монографія. Рівне: ППДМ, 2012. 348 с.
381. Ступак Ф. Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.): Монографія. К.: Ін-т іст. України НАН України, 2009. 269 с.
382. Сумцов Н. К вопросу о призрении слепых и всяких нищих. *Киевская старина*. 1904. № 7. С. 131–151.
383. Теодорович Н. Волынская духовная семинария. Почаев: Типография Почаевской Успенской Лавры, 1901. 1023 с.
384. Теодорович Н. Волынь в описании городов, местечек и сёл. В церковно-историческом, географическом, археологическом и др. отношениях. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии: в 5 т. Почаев: Тип. Почаево-Успенской Лавры, 1903. Т. 2: Ровенский, Острожский и Дубенский уезды. С. 657–661.
385. Теодорович Н. Город Владимир Волынской губернии в связи с историей Волынской иерархии: ист. очерк, 992–1892. Почаев: Тип. Почаево-Успенской Лавры, 1893. 234 с., прил. XIII с.
386. Тимочко І. Аспекти благодійницької діяльності Острозького Кирило-Мефодіївського православного братства. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наук. збірник Рівненського державного гуманітарного ун-ту*. Вип. 20. Рівне: РДГУ, 2010. С. 195–198.
387. Тимочко І. Кременецьке Свято-Миколаївське Богоявленське братство: ретроспектива. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові*

записки Рівненського державного гуманітарного ун-ту. Вип. 16. Рівне: РДГУ, 2009. С. 36–39.

388. Титлинов Б. Православная церковь на службе самодержавия в русском государстве. Л.: Гос. издат., 1924. 210 с.

389. Федоренко С. Благодійницька діяльність православного духовенства Полтавської єпархії на ниві народної освіти в XIX столітті. *Наук. праці іст. факульт. Запорізького держ. ун-ту*. Запоріжжя: ЗНУ, 2006. Вип. XX. С. 62–68.

390. Хитровська Ю.В. Участь християнських конфесій у суспільно-політичному житті Правобережної України наприкінці XVIII – на початку XX століття. Київ: Вид-во Європейського університету, 2011. 472 с.

391. Шалагінова О. Статистичний опис Волинської губернії. *Наук. записки «Велика Волинь»*. Вип. 12. Житомир: Вид. М.Косенко, 2009. С. 44–51.

392. Шеретюк Р. Волонтерська діяльність православного духовенства під час приєднання уніатів Правобережжя України до Російської православної церкви в кінці XVIII ст. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наук. праць Рівненського державного гуманітарного ун-ту*. Вип. 19. 2010. С. 42–46.

393. Шеретюк Р. Греко-Уніатська Церква в контексті етноконфесійної політики Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – XIX ст.): Монографія. Рівне. Волинські обереги, 2012. 432 с.

394. Шпізель Р. Медичинська діяльність Острозького Кирило-Мефодіївського братства (1865–1920). *Матеріали I–III наук. конф. «Остріг на порозі 900-річчя» (1990–1992)*. Сокаль, 1992. Ч. 2. С. 108–114.

395. Шугальова І. Матеріальне становище православного духовенства України в XIX – на початку XX ст. *Наукові записки Національного ун-ту «Острозька академія». Історичні науки*. Вип. 2. Острог: Вид-во НаУОА, 2010. С. 197–205.

5. Довідкові видання

396. Адміністративно-територіальний устрій Волині-Житомирщини: 1795 – 2006: довідник / упоряд. Р.Ю.Кондратюк, Д.Я.Симолук, Б.Ш.Табачник. Житомир: Волинь, 2007. 620 с.
397. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Кер. Вид. проекту П.М.Мовчан, В.В.Німчук, В.Й.Клічак. К.: Дніпро, 2009. 1332 с.
398. Генеалогія: тематичний огляд фондів Державного архіву Житомирської області: довідник / авт.-упоряд. Л.А.Башкевич, Р.Ю.Кондратюк. Житомир: Волинь, 1998. 20 с.
399. Обзор Волынской губернии за 1902 год. Житомир: Изд. губерн. стат. ком., 1903. 89 с.
400. Памятная книжка Волынской губернии на 1913 год. Житомир: Изд. губерн. стат. ком., 1912. 635 с.
401. Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год. Житомир: Изд. губерн. стат. ком., 1916. 548 с.
402. Православная Богословская Энциклопедия: В 10 т. Петроград, 1902. Т. 3. / ред. А.П.Лопухин / .С.768–794.
403. Релігієзнавчий словник / ред. проф. А.Колодного і Б.Лобовика. К.: Четверта хвиля, 1996. 392 с.
404. Энциклопедический словарь: В 86 т. СПб.: Брокгауз – Ефрон, 1891. Т. 3 / ред. И.Е.Андреевский. 480 с.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Доброчинні товариства Волинської єпархії

Рік заснування	Назва добродчинного товариства
1882	Опiкунство про бiдних вихованцiв духовної семiнарії в Кременці (з 1901 р. в Житомирі)
1885	Окружне опiкунство про бiдних духовного чину 3-го благочинного округу Заславського повіту
1885	Окружне опiкунство про бiдних духовного чину у м. Староконстантиновi
1886	Опiкунство про бiдних вихованцiв духовного училища в Кременці
1892	Окружне опiкунство про бiдних духовного чину 1-го благочинного округу Заславського повіту
1896	Товариство допомоги бiдним ученицям Волинського Віталіївського училища (м. Кременець)
1897	Товариство допомоги бiдним ученицям Волинського єпархіального училища (м. Житомир)
1897	Товариство допомоги бiдним ученицям Волинського єпархіального училища
1989	Товариство допомоги бiдним учням Клеванського духовного училища
1911	Товариство допомоги бiдним вихованцям Дедеркальської вчительської семінарії
1911	Товариство допомоги бiдним учням Острозького парафіяльного фундушевого училища

Джерела: Жилюк С. Російська православна церква на Волині (1793–1917 рр.). Житомир: Журфонд, 1996. 174 с.; Махорін Г. Благодійна діяльність на Волині (1793–1917): історичний аспект: дис. ... канд. іст. наук. Луганськ, 2007. 204 с.

Прим.: У таблиці не подано добродчинних товариств церковних братств та церковнопарафіяльних опікунств.

ДОДАТОК Б

**Благодійні внески окремих представників духовенства
Волинської єпархії (від 1000 руб. і більше)**

Рік внеску, відкр. стипенд ії	Благодійники	Адресати	Сума внесків
1854 1864	Архімандрит Тригирського монастиря Леонтій Скибовський	Будівництво Преображенського собору Житомирське (до 1864 р. Кременецьке) чоловіче духовне училище	10000 1590
1853 1860	Архієпископ Арсеній Москвин	Потреби Кримської війни Київська духовна академія Утримання духовних училищ	5000 3000 1000
1879	Архієпископ Дмитрій Муретов	Волинське жіноче єпархіальне училище	3000
1881	Стипендія ім. архимандрита Іоана	Волинська духовна семінарія	2300
1888	Архієпископ Дмитрій Муретов	Кременецьке жіноче єпархіальне училище	2000
1889	Єпископ Віталій Грегулевич	Кременецьке жіноче єпархіальне училище	2000
1901	Архієпископ Модест Стрельбицький	Житомирський Богоявленський монастир	1000
1901 – 1902	Священик А. Бродович	Луцьке Хрестовоздвиженське братство Луцька Свято-Троїцька соборна церква	1106 3000
1904	Стипендія протоієрея Павла Кіпріановича та його дружини Олени Пекарських	Волинська духовна семінарія	2800
1907	Стипендія ім. священика Симона Гуцевича	Волинська духовна семінарія Кременецьке жіноче єпархіальне училище	6260
1902 – 1904	Архієпископ Антоній Храповицький	Різні доброчинні справи	30 000 щороку

Джерела: Махорін Г. Благодійна діяльність на Волині (1793–1917): історичний аспект: дис. ... канд. іст. наук. Луганськ, 2007. 204 с.; Суровцева І. Меценатство в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: дис. ... канд. іст. наук. Донецьк, 2006. 228 с.; Жилук С. Російська православна церква на Волині (1793–1917 рр.). Житомир: Журфонд, 1996 174 с.; Ступак Ф. Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.): Монографія. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2009. 269 с.

ДОДАТОК В

**Гуртожитне забезпечення студентів/учнів духовно-навчальних закладів
Волинської єпархії на початку XX ст.**

Назва навчального закладу	Загальна кількість учнів	Дітей духовенства	Мешканців у гуртожитку
Волинська духовна семінарія	422	354	240
Житомирське чоловіче училище	199	178	майже всі
Мілецьке чоловіче училище	140	129	60
Клеванське чоловіче училище	150	126	майже всі
Кременецьке чоловіче училище	203	180	майже всі
Житомирське училище Пастирства	165	145	60
Кременецьке жіноче єпархіальне училище	144	111	97

Джерела: Обзор Волынской губернии за 1902 год. Житомир: Изд. губерн. стат. ком., 1903. 89 с.; Жилюк С. Російська православна церква на Волині (1793–1917 рр.). Житомир: Журфонд, 1996. 174 с.; Махорін Г. Благодійна діяльність на Волині (1793–1917): історичний аспект: дис. ... канд. іст. наук. Луганськ, 2007. 204 с.

ДОДАТОК Д

Прибутки та видатки окремих товариств

Назва опікунського товариства	Залишковий капітал товариства (в руб.)	Річний прибуток (в руб.)	Видатки (в руб.)
Опікунство про бідних вихованців Волинської духовної семінарії	8700 (1904 р.)	1800 (1901 р.)	1500 – 2000 (1901 – 1904 рр.)
Опікунство про бідних вихованців Кременецького духовного (чоловічого) училища)	3200 (1902 р.)	700 (1901 р.)	500 (1901 р.)
Товариство допомоги бідним вихованцям Волинського жіночого духовного училища (м. Житомир)	3500 (1900 р.)	1000 (1900 р.)	500 (1900 р.)
Товариство допомоги бідним вихованцям Волинського Віталіївського єпархіального училища (м. Кременець)	3450 (1900 р.)	448 (1904 р.)	300 (1900 р.)
Волинське єпархіальне опікунство	86000 (1902 р.)	7700 (1901 р.)	7500 (1901 р.)

Джерела: Отчёт о состоянии общества вспомоществования нуждающимся воспитанницам Волынского Виталиевского епархиального училища за 1904 г. *ВЕС*. 1905. №21, ч.оф. С. 362; Отчёт о состоянии и деятельности Попечительства о воспитанниках Волынской духовной семинарии за 1903 год *ВЕС*. 1904. № 7, ч.оф. С. 149; Махорін Г. Благодійна діяльність на Волині (1793–1917): історичний аспект: дис. ... канд. іст. наук. Луганськ, 2007. 204 с.; Жилук С. Російська православна церква на Волині (1793–1917 рр.). Житомир: Журфонд, 1996. 174 с.

ДОДАТОК Ж

Діаграма фінансово-матеріального забезпечення церковних шкіл
Волинської губернії наприкінці XIX ст. (у %)

Джерело: Єршова Л. Жіноча освіта на Волині: монографія. Житомир: Полісся, 2006. С.221.

Діаграма розподілу коштів на утримання
Волинського Віталіївського єпархіального училища на початку XX ст.

Джерело: Єршова Л. Жіноча освіта на Волині: монографія. Житомир: Полісся, 2006. С.287.

ДОДАТОК К

**Пенсійне забезпечення дітей-сиріт священно- і церковнослужителів згідно
Статуту емеритальної каси 1913 р.**

Вік	Протоієреїв і священиків (руб.)	Дияконів (руб.)	Псаломників (руб., коп.)
5	60	30	15
6	66	33	16,50
7	72	36	18
8	78	39	19,50
9	84	42	21
10	90	45	22,50
11	96	48	24
12	102	51	25,50
13	108	54	27
14	114	57	28,50
15	120	60	30
16	126	63	31,50
17	132	66	33
18	138	69	34,50
19	144	72	36
20	150	75	37,50
21	156	78	39
22	162	81	40,50
23	168	84	42
24	174	87	43,50
25	180	90	45
26	186	93	45,50
27	192	96	48
28	198	99	49,50
29	204	102	51
30	210	105	52,50
31	216	108	54
32	222	111	55,50
33	228	114	57
34	234	117	58,50
35	240	120	60

Джерело: Устав эмеритальной кассы // ВЕВ. – 1913. – №48, ч. оф. – С. 860.